Зенон Когут

КОРІННЯ ІДЕНТИЧНОСТИ

Студії з ранньомодерної та модерної історії України

КРИТИКА

Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research of the Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta

Ukrainian Historiography in the West

Інститут Критики

Серія «Критичні студії»

Zenon E. Kohut

Roots of Identity

Studies on Early Modern and Modern Ukraine

KRYTYKA
Kyiv 2004

Зенон Когут

Коріння ідентичности

Студії з ранньомодерної та модерної історії України

КРИТИКА
Київ 2004

Збірник статтей відомого історика, директора Канадського інституту українських студій Альбертського університету Зенона Когута удоступнює для зацікавленої україномовної авдиторії важливу частину його наукового доробку. Ці статті написано протягом 1977–2002 років. Авторське чи редакторське перо не вносило до них істотних поправок і доповнень, тому кожна праця відображає певну сторінку наукової біографії історика і водночас – певні етапи еволюції західної україністики в цілому. Проте, разом узяті, вони мають цілісний вигляд. Їх об'єднують взаємопов'язані сюжети історії політичної культури та національної свідомости українського суспільства XVIII–XX століть.

Переклад з англійської *Софії Грачової* за участи *Олега Бобровського* та за редакції *Тараса Курила*

Наукова редакція *Тараса Курила* за участи *Віктора Горобця*

Післямова *Володимира Кравченка*

Видання підготовано та здійснено за підтримки Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету в рамках програми «Західна історіографія України» (випуск 4)

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ ПІДТРИМКИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ" В РАМКАХ СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА – БУДАПЕШТ

На обкладинці використано панегіричну ґравюру Івана Мігури на честь Івана Мазепи (1705 рік; Державний музей книги і друкарства України)

ISBN 966-7679-48-9

Зміст

Студії з історіографії та історичної пам'яти

До українського читача

Пропоновані статті написано в 1977–2002 роках. І хоча я не планував первісно укласти з них окрему книжку, всі вони виявилися пов'язані однією темою. Незалежно від того, чи йдеться в них про засадничі проблеми політичної історії та історіографії, чи про питання історичної пам'яті, кожна стаття так чи інакше заторкує тему формування й переформулювання ранньомодерної та модерної ідентичности. Звідси й назва збірника – «Коріння ідентичности». Можливо, моя особиста історія причинилася до того, що в усіх моїх наукових працях питання ідентичности відіграють таку помітну роль. Ідентичність, яку я успадкував від батьків, була, поза сумнівом, українською. Водночас, виростаючи у Філадельфії, я постійно мав із цією ідентичністю певні проблеми. Спричиняло їх найчастіше людське невігластво. Більшість американців чула щось про Росію, натомість України в їхніх уявленнях просто не існувало. Не набагато кращою була ситуація і в університеті. Там, якщо хтось і чув про українців, то головним чином лише те, що всі вони націоналісти, які тільки й думають, як би розколоти Росію. Ліві кола, доволі впливові в академічному світі, малювали українців як запеклих антирадянщиків, прихильників «холодної війни», нацистських колаборантів та антисемітів. Ідентичність, яку я успадкував, вважалася, таким чином, або неіснуючою, або вкрай непривабливою.

Моє знайомство з російською та совєтською історіографією не надто сприяло поліпшенню цього образу. Хоч совєти начебто й визнавали існування української нації, проте назагал вони трактували її як таке собі історичне непорозуміння, своєрідну помилку, що спричинила недоречний поділ проторосійської нації. Форма її існування мала визначатися Переяславською угодою 1654 року – так званим «возз'єднанням» України з Росією. Єдиним, відтак, призна-

ченням української ідентичности було перетворення її на такий собі різновид ідентичности совєтсько-російської.

Була, проте, й третя модель, із якою я запізнався, – історія поглинутої й пригнобленої нації та, відповідно, ідентичности, що протистоїть російському й польському тискові. Це була історія нації, що постійно боролася і продовжувала боротися за своє визволення. Цю модель сповідували не лише мої батьки, а й усе покоління української повоєнної еміграції на Заході. Для мене така модель, безумовно, була незрівнянно привабливішою, ніж усілякі західні та російсько-совєтські стереотипи. Хоч і вона не могла мене цілковито задовольнити, оскільки в своїй канонічній формі передбачала споконвічне існування української ідентичности і народности – поза формуванням і розвитком.

Так почалося моє дослідження «коренів ідентичности». Мої студії переконували мене дедалі більше, що те «коріння» слід шукати в ранньомодерному періоді – у XVII–XVIII століттях. Такий підхід дещо суперечить поглядам найзавзятіших модерністів, які трактують українську націю як «винахід» XIX або й XX століть. Для мене концептуалізація «малоруського українського козацького народу» в козацьких літописах є безумовним попередником і провісником ідеї модерної української національности. Водночас формування малоруської ідентичности мало суперечливі наслідки, стимулюючи в певні моменти, а в інші, навпаки, гальмуючи розвиток новочасної української самосвідомости. Останнім часом, досліджуючи українське коріння загальноруської ідентичности, я пересвідчився, що в Україні співіснували, та й досі співіснують різні рівні ідентичности, по-різному співвідносячись і розвиваючись залежно від політичних обставин.

Статті, зібрані в цій книжці, власне і є спробою з'ясувати «коріння» всіх отих різноманітних ідентичностей. Писані протягом чверті століття, вони відбивають стан наукових досліджень конкретного часу, хоч я й оновив дещо примітки. Розпорошені по численних виданнях, ці статті залишалися часто малоприступними навіть для фахівців. До того ж мовний бар'єр відгороджував їх від більшости українських читачів. Сподіваюся, що ця книжка стане об'єктом уваги не лише істориків, а й усіх, хто цікавиться питаннями ідентичности у колишній та нинішній Україні.

Зенон Когут

Едмонтон, 19 травня 2004 р.

Студії з ранньомодерної та модерної історії України

Білорусь, Росія та Україна в XVI–XVIII століттях: завдання для дослідників політичної історії

На дослідженні політичної історії східних слов'ян позначилися численні політичні і культурні стереотипи. У XIX столітті більшість російських істориків розглядали українців і білорусів як блудних синів єдиної російської нації та оцінювали історичні події та постаті з такої перспективи. Відмінності між росіянами, з одного боку, й українцями та білорусами, з другого, вважалися результатом псування під польським впливом. Цей погляд перенесли на Захід російські історики-еміґранти після революції в Росії і значною мірою запозичили їхні західні учні[1].

Зрештою, українські та білоруські історики створили власні концепції національної історії. Проте у XIX столітті в українській історіографії панувало народництво. Народники зробили значний внесок до політичної історії, але найбільший інтерес вони виявляли передусім до соціяльної проблематики, зокрема до боротьби народних мас проти польських і російських поміщиків за свободу та соціяльну справедливість.

Лише з появою «державницького» напрямку у XX столітті історичні дослідження було зосереджено на політиці, зокрема на елементах української та білоруської державности. Деякі білоруські й українські історики розглядали Велике князівство Литовське як утілення білоруської та/або української держав-

---

[1] Нещодавній виняток, вартий уваги, див.: *Andreas Kappeler.* Russland als Veilvoelkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. – München, 1992.

ности. Велику увагу вони звертали на політичні та міжнародні відносини (наприклад, український козацький політикум). Після того як державницьку історичну школу в Совєтському Союзі було заборонено, її традиції продовжували розвивати українські та білоруські історики на еміґрації.

У Совєтському Союзі в 1920-х роках історики-марксисти розглядали російську експансію в Україну й Білорусь як прояв російського імперіялізму. Проте в 1930-х знову перемогла дещо модифікована стара російська школа. Совєтська схема стверджувала концепцію історичної єдности росіян, українців і білорусів у «давньоруській нації». Згідно із совєтською інтерпретацією, після розпаду «давньоруської нації» на три національні компоненти українці й білоруси мріяли лише про те, щоб «воз'єднатися» з російським «старшим братом». Дослідження політичної історії підганяли під цю схему. Лише нещодавно, як наслідок поширення нових ідей і перебудови, ці догми було піддано сумніву[2].

З огляду на всі ці аспекти політичні відносини між росіянами, українцями й білорусами переважно було характеризовано або як «братерське возз'єднання», або як «російський імперіялізм». Настав час відійти від цих гасел і спробувати розглянути політичні відносини між східними слов'янами в контексті політичних реалій XVI–XVIII століть.

У XVI столітті політичне становище Росії, України та Білорусі було нерівним. Росія, на той час Московія, була впливовою політичною державою, а Україна та Білорусь входили до складу Речі Посполитої. Отже, стосунки між східними слов'янами існували не на рівні державної політики та дипломатії, а пере-

---

[2] Різні історичні погляди добре розкрито у двох недавніх працях: *Stephen Velychenko*. 1) National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992; 2) Shaping Identity in eastern Europe and Russia: Soviet and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993. Див. також: *Дмитро Дорошенко*. Огляд української історіографії. – К., 1996; *Oleksander Ohloblyn*. Ukrainian Historiography. 1917–1956 // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. – New York, 1957. – Vols. 6/7.

важно у сфері релігії, торгівлі й культури. Однак ці, здавалося б, неофіційні стосунки мали також політичний та міжнародний виміри. По суті, питання про те, що собою являли «політика», «суверенітет» і «міжнародні відносини» у XVI столітті, залишається відкритим. Залежні політичні утворення – протекторати, васальні держави – й автономні політичні органи всередині держави – стани, регіональні парламенти, вільні міста – були в тогочасній Европі звичним явищем. Суспільні стани та реґіональні органи все ще претендували на «право опиратися» суверену й можливість звертатися по допомогу до «іноземних» правителів.

У Польсько-Литовській державі не було розвинутого феодалізму, а отже, тут існувало менше автономних політичних інституцій, аніж в інших державах. Попри це, її політичне життя було складним і розгалуженим. Королівство Польське і Велике князівство Литовське існували як окремі держави, що спочатку, 1385 року, були об'єднані унією під владою одного монарха, а згодом, унаслідок Люблінської унії 1569 року, злилися в єдину державу. Єдина Польсько-Литовська держава мала спільного короля та Сейм – двопалатний законодавчий орган, що складався лише зі шляхти. В Королівстві Польському та Великому князівстві Литовському надалі існували окрема адміністрація, закони, фінанси та військо. Урядові структури були слабо розвинені та значною мірою зливалися з корпоративними шляхетськими інституціями. Місцеві шляхетські сеймики здобували чимраз більшу владу. Деякі маґнати мали власне військо й адміністрацію і навіть здійснювали власну міжнародну політику. Попри поступову полонізацію шляхти Великого князівства Литовського, сепаратистські тенденції в Литві зберігалися аж до XVIII століття.

Багато істориків розглядало Велике князівство Литовське як державу – наступницю Київської Русі. Російські науковці XIX століття називали Велике князівство «Литовско-Русским государством» (вони вважали українське й білоруське населення Великого князівства за росіян). Українські та білоруські історики називали його Литовсько-Руською (Українсько-Білоруською), Литовсько-Українською або Литовсько-Білоруською державою. Такі претензії ґрунтувалися на тому, що

Велике князівство прийняло руську (українсько-білоруську) мову як офіційну державну, що на його кодекси законів дуже вплинули закони Київської Русі. Офіційна назва держави – «Велике князівство Литовське, Руське і Жмудське» – підтверджувала такі претензії. Нині історики мають переоцінити роль східних слов'ян у Великому князівстві Литовському. Слід ґрунтовно дослідити претензії українців і особливо білорусів на визнання Литовського князівства їхньою державою[3].

Внаслідок Люблінської унії білоруські землі залишилися частиною Великого князівства Литовського, у той час як більшість українських земель було приєднано до Королівства Польського. На українських землях руську мову і далі вживали в адміністративній сфері, а кодексом законів залишився Литовський статут. Ці привілеї, а також православна віра, відрізняли Україну від Польщі й творили основу для виникнення регіональної політичної групи шляхти, яка вважала, що належить до «руської нації».

Досліджуючи білоруську та українську політичну історію, слід спочатку розглянути політичні погляди шляхти в цілому, а вже опісля – політичні погляди маґнатів. Як справжні «кролев'ята», ці маґнати могли проводити внутрішню і зовнішню політику, незалежну і навіть протилежну до політики Польсько-Литовського уряду. Їхні вчинки, мотивовані вірою, особистими амбіціями, придворною дипломатією або чистим авантюризмом, мали далекосяжні політичні та міжнародні наслідки. Наведемо два приклади, що мали особливе значення для політичного життя східних слов'ян. У 1508 році руська князівська родина Глинських очолила повстання проти Польсько-Литовської держави, безуспішно намагаючись відірвати руські землі від Литви. У 1540-х роках князь Дмитро Вишневецький об'єднав та організував запорозьких козаків, здійснив сміливі походи проти татар і заклав основу незалежного козацького війська. Дослідники ще мають виявити, наскільки таку діяльність можна вважати проявом окремої руської або української політики та міжнародних відносин.

---

[3] Див.: *В. Дружчыц*. Палажэньне Літоўска-Беларускае дзяржавы пасля Люблінскай вуніі // Працы Беларускага дзяржаўнага унівэрсытэту. – 1925. – № 6/7. – С. 216–251.

Найважливішою специфічно руською інституцією була Православна Церква. Окрім релігійного, духовного й культурного виміру, Православну Церкву слід розглядати як політичну інституцію в контексті політичної структури Східної Європи. Серед багатьох аспектів політичної ролі церкви і церковних структур, які потрібно дослідити, нового розгляду й опрацювання вимагають такі теми:

1) політика Берестейської унії 1596 року;

2) Православна Церква та пошуки нею належного місця в дедалі більш нетолерантній Польсько-Литовській державі. Церква за митрополита Петра Могили, вірогідно, є найкращим прикладом активної і толерованої Православної Церкви;

3) відносини Православної Церкви з козацтвом, а пізніше з Гетьманською державою. Починаючи з 1620-х років Православна Церква мала різноманітні, часом дуже тісні стосунки із запорозьким козацтвом, а згодом із напівнезалежним політичним утворенням, Гетьманською державою;

4) спроби Церкви зберегти єдину церковну структуру, попри поділ України між Московією, Польщею та Османською імперією;

5) підпорядкування київського митрополита московському патріярхату (1686);

6) поступове поглинання українських і білоруських єпархій імперською Російською Православною Церквою[4].

Крім Церкви, іншим автономним політичним центром в Україні стало козацтво. Козацтво не було унікальним українським явищем, воно виникло спонтанно на нічийній території між осілими державами і степовими кочовиками. Козацькі утворення існували на кордонах Московії – на Дону, Яїку та Волзі, творячи ґрунт для великих повстань Разіна, Булавіна та Пуґачова. Так само й запорозьке козацтво на околицях Польсько-Литовської держави було джерелом соціяльного протесту. У XVI столітті запорозькі козаки проводили закордонну по-

---

[4] Про українсько-російські церковні стосунки див.: *В. Эйнгорн.* О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1894; *К. В. Харлампович.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914.

літику, дедалі більш незалежну від Польщі: вони укладали угоди з Московією, Кримом, Османською імперією та Молдавією. Отже, з XVI століття українське козацтво відігравало помітну роль у політичному житті Польсько-Литовської держави та в міжнародних відносинах[5].

У 1620-х роках запорозьке козацтво виступило на боці православних у боротьбі проти уніятів і римо-католиків. Під протекцією козаків було відновлено православну церковну ієрархію. З 1620-х років козаки постійно вимагають від Польщі визнати Православну Церкву та скасувати Берестейську унію. «Націоналізація» запорозького козацтва (тобто процес злиття соціяльних і релігійних інтересів) потребує ретельнішого дослідження[6].

Із появою напівнезалежного козацького державного утворення у XVII столітті можна говорити про політичні відносини між Україною та Московією/Росією у звичному розумінні державної політики, дипломатії та військових справ. Насамперед я пропоную розглянути ці відносини у ширшому геополітичному контексті. Звернення до традиційної політичної історії важко назвати новим науковим завданням. Однак на дослідженні політичної історії так разюче позначився кінцевий результат – поглинення Росією України і Білоруси, – що місце східних слов'ян на міжнародній суспільно-політичній арені XVI–XVIII століття залишається значною мірою незрозумілим.

У Східній Европі XVI–XVIII століть було чотири могутні держави, які укладали союзи, контрсоюзи, великі й малі коаліції та воювали. На балтійському узбережжі – протестантська Швеція, яка претендувала на землі Польсько-Литовської держави й була втягнена в територіяльний конфлікт із Московією. На південь лежала переважно католицька Річ Посполи-

---

[5] Ще одна важлива праця, що розглядає козацько-московські стосунки: *Іван Крип'якевич*. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. – Л., 1914. – Т. 117/118.

[6] Плани створення православного блоку, важливу роль у якому мало відіграти козацтво, досліджуються у вид.: *Günnar Hering*. Ökumenisches Patriarchat und Europäische Politik (1620–1638). – Wiesbaden, 1968. Також див. ґрунтовну працю, що з'явилася після написання цієї статті: *Serhii Plokhy*. The Cossack and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001.

лита – по суті, дві держави з різними орієнтаціями в закордонній політиці: Литва була дуже занепокоєна експансією Московії та Швеції, а Польща – більше зорієнтована в бік степу, проти татар та Османської імперії. На північному сході від Польсько-Литовської держави містилася православна Московія, що проводила політику експансії коштом Литви, намагаючись здобути вихід до Балтійського моря, в чому їй перешкоджала Швеція. Чорноморське узбережжя, через посередників, було під контролем Османської імперії, яка, в свою чергу, часто конфліктувала з Персією та Габсбурґами.

Між великими державами – Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією – лежала смуга напівзалежних державних утворень: Трансильванія, Валахія, Молдавія, Крим і Донське козацтво. Саме ця прикордонна смуга між великими державами дозволила з'явитися Українській козацькій державі. Одне з нездійснених завдань історичної науки – дослідити козацьку Гетьманщину в контексті степового прикордоння згідно з тезами «прикордоння» Макніла[7].

Аби напівнезалежне політичне утворення могло вистояти, козацька Гетьманщина мусила підтримувати добрі стосунки принаймні з двома із трьох своїх могутніх сусідів – позиція, на якій часом було неможливо втриматися. Козацькій державі доводилося постійно балансувати між суперечливими інтересами великих держав. Унаслідок цього в різний час козацька Україна шукала протекції всіх цих держав: Московії, Швеції, Польсько-Литовської держави й Османської імперії. Отже, щоб мати новий погляд на українсько-російські стосунки, треба спочатку розглянути неросійські альтернативи, які мала Україна.

Швеція, котра не межувала з Україною, не являла реальної довготривалої альтернативи, на яку могло б спиратися політичне майбутнє Козацької держави. Однак у середині XVII та на початку XVIII століть, у часи шведської могутности, два козацькі гетьмани – Богдан Хмельницький та Іван Мазепа – зверталися по допомогу саме до цієї країни, намагаючись забезпечити життєздатність власного політикуму. Щоб зрозуміти, чому це сталося, потрібно ретельніше дослідити політику та

---

[7] *William McNeill.* Europe's Steppe Frontier. 1500–1800. – Chicago, 1964.

цілі, які Швеція мала щодо України в той час, коли мережа політичних стосунків розширилася від Балтики до Чорного моря.

Найочевиднішою неросійською політичною альтернативою для козацької України було досягти порозуміння зі своїм головним ворогом – Польсько-Литовською державою. Лише через чотири роки після того, як гетьман Хмельницький уклав Переяславську угоду з Московією (1654), його наступник гетьман Іван Виговський спробував досягти згоди з Річчю Посполитою. Відтак за Гадяцькою угодою (1658) козацький політикум як Князівство Руське увійшов разом із Польщею та Литвою до федерації трьох держав. Гетьман Виговський на чолі об'єднаної козацько-польської армії завдав рішучої поразки московитам під Конотопом (1659). Однак невдовзі повстання українських мас звело нанівець цей успіх. Український козацький політикум під протекцією Польщі на Правобережжі було знищено внаслідок майже безперервних війн у 1660–1681 роках. У зв'язку з цим постають питання, які потребують переосмислення. Чи міг український народ примиритися зі спільною державною структурою в межах Польсько-Литовської держави? Чи могли поляки визнати українців партнерами? Чи були козацькі вольності та панування шляхти несумісними по суті? Яка була природа козацької України під владою Польщі?

Також слід наново переглянути питання кримсько-османської орієнтації. В різні часи, особливо коли Річ Посполита й Московія були союзниками або перебували у мирних стосунках, козаки зверталися по допомогу до кримських татар або Османської імперії. Однак татари виявилися ненадійними союзниками, і населенню доводилося за це надто дорого платити. Попри непопулярність татарсько-османської альтернативи, вона все ж зберігалася (наприклад, підпорядкування гетьмана Дорошенка Отоманській Порті, договір Петра Іваненка з Кримом 1692 року, діяльність на еміграції гетьмана Пилипа Орлика). Треба відповісти на два питання. Чи домовленість із татарами й турками ґрунтувалася на спільних інтересах, чи постала лише внаслідок безвихідного становища? Якою була природа козацької України під владою Криму і/або Османської імперії?

І польська, і татаро-османська альтернативи були неприйнятними для великої частини українського населення. Але й з

орієнтацією на Москву також виникало багато проблем. Від часу Переяславської угоди (1654) до переходу гетьмана Мазепи на бік шведів (1709) козацька Україна брала участь у чотирьох війнах проти Московії. 1668 року в Україні відбулося масове антиросійське повстання. Очевидно, що політичні відносини між Московією та козацькою Україною були складними.

Науково-політичні дискусії про природу Переяславської угоди, про бажання чи небажання українців та росіян «об'єднатися» і навіть «возз'єднатися» виявилися вкрай непродуктивними[8]. Новий підхід має зосередитися на вивченні справжніх інтересів і політики двох сторін. Серед інших важливих питань потрібно з'ясувати, чого хотів досягти Хмельницький, укладаючи Переяславську угоду. Які були цілі Московії в Україні та в Східній Европі? В чому їхні інтереси збігалися або розходилися?

Найочевиднішим спільним політичним інтересом було протистояння Польсько-Литовській державі. Хмельницький та деякі його наступники прагнули розширити територію козацького політикуму коштом Речі Посполитої. Незважаючи на будь-які суперечності, доки козацька Україна та Московія виступали проти Речі Посполитої, їхні інтереси збігалися.

Однак протягом значної частини XVII й XVIII століть Московія проводила політику мирних і навіть приязних стосунків із Польщею. До Переяславської угоди Хмельницькому доводилося постійно благати й умовляти Московію вступити до антипольської коаліції. Вже за рік (1656) Московія домовилася з Польщею про перемир'я, тим самим позбавляючи Хмельницького основних вигод Переяславської угоди. За Андрусівським перемир'ям (1667) і «Вічним миром» 1686 року Московія уклала з Польщею мир і погодилася поділити козацьку Україну на польське Правобережжя та російське Лівобережжя. Кожен гетьман аж до Мазепи включно прагнув повернути Правобережну Україну – досягти мети, що суперечила бажанню Московії зберігати мир із Річчю Посполитою.

Навіть тоді, як козацька Україна та Росія разом протистояли Польсько-Литовській державі, їхні інтереси стосовно Біло-

---

[8] Див.: *John Basarab*. Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982.

русі розходилися. Коли повстання 1648 року поширилося на Білорусь, Хмельницький послав туди полковника Івана Золотаренка із завданням організувати Білоруський козацький полк. Білоруські землі, звільнені від влади Речі Посполитої, було включено до нового козацького політикуму, ігноруючи претензії Московії на територію Великого князівства Литовського. Отже, два союзники – козацька Україна та Московія – змагалися за Білорусь. Цей історичний епізод маловідомий і не досить зрозумілий[9]. Як рідкісний приклад безпосередніх російсько-українсько-білоруських відносин, він, безперечно, заслуговує докладного дослідження.

Погляди московитів на приєднання України також треба переосмислити. Загалом панує погляд, що після Переяславської угоди цар уважав Україну своїм володінням на віки вічні. Ознаками такої нової реальности стали зміна царського титулу й вимога, щоб українське населення присягло на вірність царю. Однак, як зауважив Ганс Торке, протягом більшої частини XVII століття Московія розглядала Україну як розмінну монету, що не мала першорядного значення[10]. Здається, що в стосунках із Річчю Посполитою Московія значно більше переймалася зневагою царського титулу й кандидатурою царя на польський трон, аніж правами на володіння Україною. З огляду на це потребує дослідження кілька важливих питань. Чи вважала Московія Україну вічним і безцінним володінням царя, чи козаки були лише неважливими та необов'язковими союзниками, яких можна було віддати в обмін на мир із Польщею? Чи була готова Московія поступитися не тільки Правобережжям, але й усією Україною? (За те, щоб відмовитися від України, виступав А. Л. Ордін-Нащокін, який керував закордонною політикою Московії у 1660-х роках).

Після 1709 року в українсько-російських відносинах відбулися фундаментальні зміни. Розрив гетьмана Мазепи з Петром I був останньою спробою козацької України створити антимосковську коаліцію. Відтак геополітична ситуація разюче змінилася. Наприкінці XVIII століття новопроголошена Російська

---

[9] *Леў Акіншэвіч*. Казацтва на Беларусі // Полымя. – 1927. – № 1.

[10] *Hans-Joachim Torke*. The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // Ukraine and Russia in their Historical Encounter / Ed. by Peter J. Potichnyj et al. – Edmonton, 1992. – P. 39–66.

імперія перетворилася на панівну силу в Східній Европі. Українську автономію було скасовано, Річ Посполиту розділено, а більшу частину України й Білорусі приєднано до Російської імперії[11].

Звертаючись до політичних відносин між східними слов'янами у XVIII столітті, слід порушити питання російського централізму. В Московії владу було сконцентровано в столиці, що перешкоджало виникненню незалежних чи регіональних центрів влади. Розширюючи свою територію, Московія ліквідовувала місцеві особливості здобутих земель. Однак вона була дещо непослідовною в адміністративній практиці й дозволяла околицям певну автономію. Які б не були причини – слабкий контроль, договірні зобов'язання, страх козацьких виступів, – у XVII столітті не було серйозних спроб адміністративно приєднати Україну до Московії. Проте у XVIII столітті Російська імперія цілковито поглинула Україну[12].

Еволюція Російської імперії за взірцем західного абсолютизму може бути ключем до пояснення змін у російській політиці стосовно козацької України. Західні абсолютистські країни характеризувалися зростанням державного контролю й активности, зокрема в раціоналізації управління, збільшенні надходжень до скарбниці, стимулюванні розвитку. Пьотр I, який свідомо наслідував західні адміністративні моделі, розпочав політику визискування з козацької України дедалі більших економічних і людських ресурсів. Регулювання торговельних шляхів, державних монополій, торгівлі іноземними товарами та імпортні й експортні мита були вперше запроваджені в Україні. Відповідно, для того, щоб запровадити контроль над фіскальним апаратом української Гетьманщини, було докладено чимало зусиль. Інша важлива проблема, яку потрібно дослідити, – це еволюція Російської абсолютистської держави, зокрема імперського фіскального та адміністративного апарату, та вплив цієї еволюції на українську автономію.

---

[11] Див.: *Орест Субтельний.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття. – К., 1992; *Orest Subtelny.* Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutis. 1500–1715. – Montreal, 1986.

[12] *Зенон Когут.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К., 1996.

Щоб зрозуміти нову політику Російської держави, слід також вивчити її інтелектуальне підґрунтя. Марк Раєв припускає, що інтелектуальними моделями для Росії були концепції камералізму та добре регульованої держави, запозичені в німецьких землях[13]. Шлях до проникнення таких ідей підготувала вестернізація Московії через контакти з Україною. По суті, політичною метою камералістів було максимальне збільшення виробничого потенціялу суспільства за підтримки держави. На Заході автономні локальні утворення, здатні прийняти таку програму, були кооптовані державою, а нездатні – вступили з державою у конфлікт. У Росії місцеві автономні органи практично не існували, тому держава повністю взяла на себе роль розвитку й реґулювання суспільства. Однак Пьотр I був готовий рекрутувати кадри й адаптувати інституції, що існували в остзейських провінціях та в Україні. Тому місцева автономія українців і остзейців певною мірою залежала від того, чи могли бути їхні інституції пристосовані до нових потреб імперії.

Також потрібно пам'ятати, що доля автономії часто більше залежала від придворної політики, ніж від теорії управління або розвитку структури Російської держави. Наприклад, українську автономію було відновлено, а Кирила Розумовського обрано гетьманом внаслідок морґанатичного шлюбу імператриці Єлізавети з його братом. На середину XVIII століття українці почали відігравати дедалі помітнішу роль у політичній системі імперії, вступаючи до різних придворних угруповань. Ця роль українців у придворній політиці все ще маловідома або погано зрозуміла.

Поява українців у політичному житті імперії спричинилася до того, що вони почали масово вступати на державну службу. Вплив українського духівництва на Російську Церкву добре відображено у багатьох документах. Чи мала українська світська еліта так само великий вплив на імперську політику? Девід Сондерс твердить, що українці справді відігравали важливу роль[14]. Чи була ця кооптація «згубною втратою» для України? Чи вбачали ці українці суперечність між служінням

---

[13] *Marc Raeff.* The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia. 1600–1800. – New Haven, 1983.

[14] *David Saunders.* The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. – Edmonton, 1985.

імперії та збереженням власних автономних інституцій? Ці питання заслуговують серйозного розгляду.

Свідченням того, що деякі українці не бачили жодних суперечностей між службою імперії та українською автономією, може бути діяльність такої історичної постаті, як Григорій Полетика. Хоча свою кар'єру Полетика зробив на імперській державній службі, він був водночас найвідвертішим захисником української автономії в Законодавчій комісії 1767–1768 років. Суть політичних поглядів Полетики відображено в назві одного з його творів – «Історична довідка, на яких підставах Мала Росія була під республікою Польською і на яких угодах віддалася російським правителям, і патріотичні роздуми, яким чином її можна впорядкувати, щоб вона приносила користь Російській державі без порушення її прав і вольностей»[15].

Хоча погляди Полетики можна було підігнати під концепції камералізму та добре реґульованої держави, вони суперечили просвітницькому раціоналізмові, що панував у Росії за правління Єкатєріни II. Раціоналізм передбачав однаковість людської натури й універсальність основних законів. Отже, виявлені основні закони доброго врядування можна було застосувати однаково ефективно в Москві, Сибіру та Україні. Підстав для компромісу між автономією та імперськими інтересами більше не було. Відтак автономію було скасовано, а врядування імперією уніфіковано.

Більшість питань, що постали у зв'язку з інтеґрацією України в імперію, виникають також і щодо поглинення Росією білоруської шляхти Смоленщини. Після довгої боротьби Московія пообіцяла зберегти «права і вольності» смоленської шляхти: шляхта зберігала самоврядування й територіяльну військову організацію, Смоленський шляхетський полк. Очевидно, українську та смоленську еліту пов'язували схожі традиції ще з польських часів, а часті змішані шлюби могли підсилювати в Смо-

---

[15] Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою, и на каких договорах отдалась Российским Г[осу]д[а]рям, и патриотическое рассуждение, каким бы образом оную ныне учредить, чтоб она полезна могла быть Российскому Государству без нарушения ея прав и вольностей // Український археографічний збірник. – 1926. – № 1. – С. 147–161.

ленську автономістські сентименти. Як інакше можна пояснити, на перший погляд, дивний таємний указ імператриці Анни (31 січня 1737 року), виданий із метою «відрадити малоросіян від укладання родинних зв'язків із мешканцями Смоленська»[16]. 1764 року особливі привілеї смоленської шляхти було скасовано. Подальша інтеграція Смоленщини в імперію залишається однією з багатьох білих плям в історії східних слов'ян.

Політичні погляди та інтеграція еліти підводять до питання політичної культури. Хоча науковці і вживають поняття політичної культури, дати визначення цього поняття нелегко. Едвард Кінан визначає політичну культуру як комплекс вірувань, практик і очікувань, що впорядковують політичне життя і дають його суб'єктам або дозволяють їм виробляти основні правила та моделі політичної поведінки[17]. Якщо застосувати це визначення до східних слов'ян, то чи можна розрізнити окрему руську та московську політичну культуру XVI століття? Чи розділилася руська політична культура на український та білоруський складники? Якщо так, то які були їхні політичні особливості і коли сталося це відокремлення? Як політична культура Московії трансформувалася в російську імперську політичну культуру? Наскільки українську та/або білоруську політичну культуру було поглинено російською імперською політичною культурою? Ці фундаментальні питання історики ставлять дуже рідко, не кажучи вже про відповіді.

Саме в контексті політичної культури слід розглядати формування російських імперських і українських політичних поглядів і взаємовідносини між ними. Таке дослідження вимагає ретельного вивчення появи та еволюції поняття, яке можна назвати малоросійською ідеєю, а також її стосунку до концепції трьох гілок «загальноросійської» нації. Іншим важливим

---

[16] *О. Оглоблин.* Смоленська шляхта // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1976. – Т. 8. – С. 2919; Именной указ А. И. Шаховскому о принятии секретно искусных мер к побуждению малороссийского народа вступать в свойство с великороссийским народом, а не с смолянами, поляками и другими зарубежными жителями // СИРИО. – 1900. – № 108. – С. 26.

[17] *Edward L. Keenan.* Muscovite Political Folkways // Russian Review. – 1986. – Vol. 45. – С. 116.

завданням у дослідженні українсько-російських взаємин у XVI–XVIII століттях є визначення українських коренів, первинної мети й подальшої трансформації концепції трьох гілок «загальноросійської» нації: Великої Росії, Малої Росії та Білої Росії. Дослідження цих питань тільки розпочинається, і я пропоную кілька попередніх коментарів із цього приводу.

Хоча малоросійська ідея має багато джерел, вона була покликана пристосувати Україну до Московії та Російської імперії. Перші прояви цієї ідеї можна простежити у проросійських київських духовних колах у XVII столітті. Тогочасні українські церковні діячі розвинули концепцію спільного «словено-російського» народу, який охоплював росіян (великоросів) та українців (малоросів). У «Синопсисі», опублікованому 1674 року, було викладено теорію переходу князівського руського престолу з Києва у Владімір, а згодом і в Москву, й висунуто думку, що московський цар є єдиним законним правителем «Росії» – країни, яка охоплювала також Україну. Ці церковні діячі шукали політичної єдности з Москвою, але водночас намагалися зберегти автономні права української церкви та духівництва[18].

Світські прояви малоросійської ідеї розвинулися наприкінці XVII, а особливо в першій половині XVIII століття. Концептуальну модель українська світська еліта запозичила в Польсько-Литовської держави. Після невдалої спроби перетворити Річ Посполиту на державу, що складалась би з трьох частин – Польщі, Литви та Русі, – пізніші політичні мислителі уявляли схожий устрій, але цього разу в складі новоутвореної Російської імперії. В цілому світська еліта прийняла теорію київського духівництва, за якою Велика Росія та Мала Росія були об'єднані як землі, підвладні єдиному «загальноросійському» царю. Однак світська еліта наполягала на тому, що підкорення Малої Росії цареві відбулося на підставі договорів, які підтверджували «права та вольності» Малої Росії та її народу.

Коли малоросійська ідея в другій половині XVIII століття досягла свого апогею, українську автономію було скасовано. За-

---

[18] *Frank E. Sysyn.* Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1990 // HUS. – 1986. – Vol. 10. – № 3/4. – P. 393–423; *Зенон Когут.* Розвиток малоросійської самосвідомости і українське національне будівництво. (Див. с. 80–101 в цьому виданні).

лишається питання, що сталося з малоросійською ідеєю після зникнення Малоросії як окремого політичного й адміністративного утворення. Відповідь має спиратися на ґрунтовне дослідження й аналіз. Тим часом я пропоную кілька можливих варіянтів.

Окремі елементи малоросійської ідеї пережили скасування автономії: 1) концепція Малоросії як любої батьківщини; 2) історична свідомість, що позначилася на активізації історіописання; 3) збереження деяких прав і вольностей унаслідок приєднання еліти до російського дворянства та існування звичаєвого права аж до 1917 року. Інші елементи малоросійської культури трансформувалися та справили певний вплив на різні політичні й інтелектуальні течії: 1) формування консервативної малоросійськости, для якої була характерна велика ностальгія за минулим; 2) подальший розвиток ідеї існування кількох Росій – Великої та Малої, – що складали Всеросійську державу та націю; 3) запозичення деяких елементів українським національним рухом XIX століття. Здається, малоросійська ідея та концепція Великоросії, які розвинулися в XVII й особливо XVIII століттях, істотно вплинули на формування російської імперської ідеології, радикального російського націоналізму й модерної української національної свідомости у XIX та XX століттях.

Дослідження політичних взаємин східних слов'ян досі проводили з політичної перспективи XIX та XX століття. Зростання інтересу на Заході, падіння комунізму в Совєтському Союзі й Східній Европі та поява незалежної Білоруси, України й Росії дають безпрецедентний стимул і можливість переглянути політичну історію східних слов'ян. У цій статті вказано на деякі важливі питання, проблеми й теми, що можуть допомогти визначити нові завдання для дослідження політичних відносин між східними слов'янами.

Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650–1830)

Дослідження еліт стало важливим напрямом сучасної соціології та політології. Його популярність слід пояснити тим, що науковці дедалі більше усвідомлюють істотний зв'язок між процесом модернізації та змінами в суспільстві. Намагаючись визначити напрямок та інтенсивність суспільних змін, соціологи часто шукають відповіді у природі еліти. Роль еліти, її структура, міра її відкритости або закритости для нових членів, використання влади, ідеологічні настанови та міра відповідальности еліти перед рештою суспільства – всі ці фактори є визначальними для вирішення підставових питань у дослідженні суспільства: демократичне воно чи авторитарне, має чи не має потенціял для суспільної злагоди, є воно політично стабільне чи навпаки.

У той час, коли увагу соціологів зосереджено переважно на модерних суспільствах або таких, що переживають процес модернізації, історикам доводиться також мати справу з традиційними суспільствами. Історики вже давно визнали, що в період від ранньомодерного часу до XX століття соціяльна структура Европи зазнала глибинної трансформації. Більшість науковців, як марксисти, так і немарксисти, погоджуються, що саме в цей час соціяльні класи прийшли на зміну становому суспільству. Однак, наголошуючи на розвитку капіталізму, індустріялізації, ринковій економіці та класовій боротьбі, марксистська інтерпретація дає небагато для розуміння традиційної доіндустріяльної еліти. Тому протягом тривалого часу соціяльні історики

робили описові дослідження про суспільні верстви, що мали шляхетський статус, не застосовуючи концепції еліти. Проте останнім часом історики знову звернулися по допомогу до соціяльних наук у дослідженні традиційних еліт доіндустріяльної доби. Те, що відрізняє нового соціяльного історика еліти від звичайного дослідника европейської аристократії, – це його науковий підхід. Він розглядає соціяльну структуру як систему, критерії для визначення еліти тут не лише правові, а й залежать від функції або ролей різних соціяльних груп у соціяльній системі. Такий підхід дозволяє ретельніше розглядати еліти, уможливлює вищий рівень узагальнення та надає методологію для порівняльного аналізу. Наприклад, Пітерові Беркові у своєму дослідженні вдалося порівняти шляхту Венеції із нешляхетською елітою Амстердама на основі їхніх функцій у суспільстві[1].

Більшість соціяльних істориків застосовують три критерії Макса Вебера для визначення суспільного становища людини: клас (заможність), статус (стан) і партія (влада). Клас стосується економічного становища індивіда, статус указує на соціяльний престиж, а партія визначає місце в політичній системі[2]. Пізніша теоретична література про еліти мала незначний вплив на соціяльну історію. Завдяки Вільфредо Парето історики побачили різноманітність еліт (військова еліта, політична, економічна – рантьє та спекулянти) та її «циркулювання» (зростання або втрата домінування) як механізм соціяльної рівноваги[3]. Ґаетано Моска та К. Райт Мілз зосередилися на проблемах влади й дійшли висновку, що «панівний клас» або «владна еліта» кермує суспільством[4]. Однак, хоч які блискучі ці дослідження, вони оперують настільки абстрактними поняттями, що навряд чи можуть стати практичним орієнтиром для соціяльного історика. В цілому увагу соціяльного історика традиційних еліт привертає насамперед поєднання статусу, багатства та

---

[1] *P. Burke.* Venice and Amsterdam: A Study of Seventeenth-Century Elites. – London, 1974.

[2] *M. Weber.* Essays in Sociology. – New York, 1958.

[3] *V. Pareto.* The Mind and Society / Ed. by Arthur Livingston: 4 vols. – New York, 1956.

[4] *G. Mosca.* The Rulling Class. – New York, 1935; C. *Wright Mills.* The Power Elite. – New York, 1956.

влади. Крім того, його цікавить: як регулюється доступ до еліти; чи створює еліта особливий стиль життя; як розвиваються її погляди, в тому числі політичні.

В європейському суспільстві за старого режиму багатство, статус і влада зосереджувалися у шляхти або в групи, функціонально подібної до легально визнаної шляхти. Навіть побіжний погляд на шляхетську верству в Україні виявляє дві головні проблеми. По-перше, протягом тривалих періодів в Україні панували неукраїнські шляхетські верстви. По-друге, коли українська шляхта таки з'явилася, невдовзі вона була інкорпорована до польської шляхти або російського дворянства і, принаймні частково, асимільована неукраїнськими культурами. У традиційному суспільстві, де політичне лідерство належало переважно аристократії, відсутність власної аристократії або асиміляція національної еліти іншою культурою означали недостатність або повну втрату національного політичного представництва. У випадку України, як зазначає Іван Лисяк-Рудницький, це призвело до розриву історичної тяглости та зведення українського народу до статусу, за висловом деяких істориків, «неісторичної» нації[5].

Українська еліта, що виконувала функції шляхти, сформувалася в часи Гетьманщини. Вона виникла після революції Хмельницького, а наприкінці XVIII століття була інкорпорована в російське дворянство. Отже, дворянство українського походження було зосереджено в Полтавській і Чернігівській губерніях – на території колишньої Гетьманщини. За першим загальноросійським переписом, проведеним у 1897 році, 68 відсотків спадкових дворян у Полтавській губернії та 41 відсоток у Чернігівській вважали рідною мовою українську. Ці показники значно перевищували кількість україномовних дворян на всіх інших українських землях Російської імперії[6]. Як носії певних історичних традицій, шляхтичі Гетьманщини зберегли бодай дещицю історичної тяглости від часів Хмельниччини аж до модерної доби.

---

[5] *Іван Лисяк-Рудницький.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 145–172.

[6] Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи / Центральный статистический комитет. – СПб., 1899–1905. Згідно з даними перепису, такий відсоток (підрахований автором) спадкового дворянства визнавав українську мову рідною:

Визначивши важливість еліти Гетьманщини, звернімося до стану її досліджености. Хоча існують численні студії, присвячені різним аспектам, нема єдиного повного дослідження, котре синтезувало б розвиток еліти протягом усього періоду. Таку монографію неможливо написати без ґрунтовних попередніх досліджень. Але перш ніж визначати, які проблеми вже досліджено, а які ще треба дослідити, спочатку розглянемо основні позиції істориків, котрі вивчали цю тему.

Найдавніші твори про еліту належали перу представників цієї ж еліти або їхніх нащадків. Метою цих творів було передусім вшанувати предків і навести беззаперечні докази того, що українська еліта є справжнім спадковим шляхетським станом. Зрозуміло, що ці праці не можна вважати науковими. Однак, оскільки їх писали аристократи, вони все ж дають цінну інформацію про склад і погляди еліти[7].

Першими професійними істориками еліти були народники. Загалом вони цікавилися не так елітою, як її антиподом – селянством. Народники розглядали всю добу після Хмельниччини як постійну боротьбу мас (селянства та рядового козацтва) за свободу й соціяльну справедливість проти експлуататорської та паразитичної еліти. Олександра Єфименко, авторка єдиної загальної праці на цю тему («Малорусское дворянство и его судьба»), стверджувала, що після революції Хмельницького старий лад було знищено, а українське суспільство не знало нерівности, проте через кілька поколінь козацька еліта спромоглася узурпувати соціяльно-економічну позицію, що колись належала польській

---

1) Чернігівська губернія – 41% (СПб., 1905. – Т. 48. Черниговская губерния. – С. 308); 2) Полтавська губернія – 68% (СПб., 1904. – Т. 33. Полтавская губерния. – С. 286); 3) Волинська губернія – 26% (СПб., 1904. – Т. 8. Волынская губерния. – С. 248); 4) Подільська губернія – 30% (СПб., 1904. – Т. 32. Подольская губерния. – С. 256); 5) Херсонська губернія – 13% (СПб., 1904. – Т. 47. Херсонская губерния. – С. 258); 6) Харківська губернія – 14% (СПб., 1903. – Т. 46. Харьковская губерния. – С. 270); 7) Таврійська губернія – 4% (СПб., 1904. – Т. 41. Таврическая губерния. – С. 274); 8) Катеринославська губернія – 18% (СПб., 1904. – Т. 13. Екатеринославская губерния. – С. 206).

[7] Про шляхетську історіографію див.: *Зенон Когут*. Російський централізм... – С. 218–225; *А. Лазаревский*. Прежние изыскатели малорусской старины // КС. – 1895. – № 2. – С. 170–194.

шляхті[8]. Єфименко звинувачувала українську еліту в зраді всіх політичних ідеалів, тобто української автономії, заради закріпачення народних мас. Слідом за дослідженням Єфименко з'явилась об'єктивніша праця Дмітрія Міллєра. Як історик права, Міллєр переважно розглядав юридичні кроки інкорпорації української еліти в російське дворянство та боротьбу українських аристократів за визнання їхніх титулів імперською владою[9]. Однак Міллєр не уник впливу народників, що тоді були в апогеї свого розквіту, та прийшов до схожих із Єфименковими висновків. Ту саму позицію поділяв Олександр Лазаревський – найбільш авторитетний і плідний історик козацької України. Лазаревський був першим істориком, який навів докази того, що еліта поступово закріпачувала українських селян ще задовго до указу Єкатєріни II від 1783 року. Хоча Лазаревський і не досліджував окремо українську еліту як соціяльну групу, в більш ніж чотирьохстах своїх публікаціях він торкається практично кожного аспекту життя еліти. Особливу цінність мають дослідження про службові посади еліти й біографічна інформація про визначних представників еліти та впливові родини[10]. Взагалі народники створили досить небагато праць загального характеру. Проте вони опублікували багато архівних матеріялів і монографій про соціяльну структуру Гетьманщини, які досі залишаються підставовими для кожного дослідника української еліти.

На початку XX століття нова ґенерація українських істориків виступила проти народництва та рушила в новому, «державницькому» напрямку. Державники розглядали Гетьманщину як практично незалежну державу і присвятили свої дослідження ознакам такого її статусу: міжнародним відносинам, внутрішній адміністрації та законодавству. Революцією в дослі-

---

[8] *А. Ефименко.* Малорусское дворянство и его судьба // *А. Ефименко.* Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 145–200.

[9] *Д. Миллер.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение малорусской старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 1. – С. 1-31; № 2. – С. 188–220; № 3. – С. 351–374; № 4. – С. 1–47.

[10] Повний список праць Лазаревського див.: *М. Ткаченко.* Список праць Лазаревського і праць про нього // Український археографічний збірник. – 1927. – Т. 2. – С. LI–LXXX.

дженнях еліти як такої стали праці Вячеслава Липинського, який уперше виявив, що значна кількість шляхти приєдналася до Хмельницького і що Хмельниччина не зруйнувала старого ладу цілковито[11]. Згодом наукові зацікавлення було зосереджено здебільшого на тому, наскільки вдало або невдало еліта захищала державні інтереси Гетьманщини. Порівняно незначну увагу було приділено дослідженням еліти як соціяльної групи. Більшість наукових праць було присвячено політичній історії, особливо ранньому періоду існування Гетьманщини, коли вона ще відігравала певну політичну роль. Стосовно пізнішого періоду історики-державники вивчали різні приклади опозиції до інтеґрації з Імперією. Особливо треба відзначити Олександра Оглоблина, який багато зробив для визначення різних опозиційних кіл і віднайшов чимало біографічних відомостей про багатьох представників еліти[12]. Однак, з огляду на політичну кон'юнктуру, державницька школа могла розвиватися тільки в міжвоєнній Галичині та на еміграції.

У совєтській Україні в 1920-х роках співіснувало та перетиналося кілька історичних шкіл. Досліджуючи розвиток мануфактури в Гетьманщині, Оглоблин представляв школу економічної історії, однак його праця про політичну думку мазепинської доби має очевидні ознаки державницької школи[13]. Економічна історія значною мірою підживлювалася марксизмом, але не завжди засновувалася на марксистських наукових підходах. Михайло Слабченко та його учні зробили вагомий внесок

---

[11] Z dziejów Ukrainy / Red. W. Lipiński. – Kraków, 1912; *В. Липинський*. Україна на переломі. 1657–1659. – Відень, 1920.

[12] Найважливіші праці О. Оглоблина, присвячені еліті: «Люди старої України» (Мюнхен, 1959); «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (Нью-Йорк; К.; Л., 2001); «Опанас Лобисевич (1732–1805)» (Мюнхен, 1966); «Ukrainian Autonomists of the 1780s and 1790s and Count P. A. Rumiantsev-Zadunaysky» (Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. – 1958. – Vol. 6. – № 3/4. – P. 1313–1326. Повний список праць Оглоблина див.: *Л. Винар*. Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С. 93–126.

[13] *О. Оглоблин*. 1) Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. – К., 1925; 2) До історії української політичної думки на початку XVIII віку // ЗІФВ ВУАН. – 1929. – Кн. 19. – С. 231–241.

у дослідження економічної історії Гетьманщини[14]. Марксистську інтерпретацію запропонував Матвій Яворський, проте він докладно не зупинявся ні на Гетьманщині, ні на її еліті. Набагато ефективніше цю тематику досліджували представники історико-юридичної школи істориків, зацікавлених у дослідженні інституцій Гетьманщини. З цього погляду особливо важливими є праці Лева Окіншевича про Раду старшин і Значне військове товариство[15].

Діяльність усіх цих напрямів обірвалася після ліквідації української науки в 1930-х і запровадження офіційної совєтської інтерпретації. Попри те, що ця інтерпретація дещо змінювалася щодо певних тем, стосовно еліти вона залишалася незмінною. Йдучи за народницькою традицією, совєтські історики наголошували на розвитку кріпацтва, класових антагонізмах українського суспільства та союзі української еліти з російським самодержавством з метою експлуатації народних мас (хоча будь-який випадок опозиції еліти до самодержавства трактували як державну зраду). Совєтські вчені не просто засуджували українську еліту, вони припинили її досліджувати. Весь їхній внесок у вивчення цієї тематики обмежується деякими деталями стосовно козацьких і селянських повстань[16].

Якщо погодитися із соціологічною моделлю, за якою статус, влада та багатство – це підставові критерії для дослідження еліти, то годі не помітити разючу однобічність української історіографії різних часів. Аристократів цікавив лише статус, для народників і совєтських істориків головним було багатство, а історики державницької школи переймалися самим лише політичним життям. Тільки в 1920-х і на початку 1930-х років

---

[14] *М. Слабченко.* Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII ст.: В 4 т. – Одесса, 1925.

[15] *Лев Окіншевич.* 1) Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 2: Рада старшин // Праці Комісії для вивчування історії західно-руського та вкраїнського права. – К., 1930. – Т. 8; 2) Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 157.

[16] Найкраща загальна праця радянського періоду: *В. Дядиченко.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. Інші дослідження: *І. Гуржій.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1958; Історія селянства Україн-

існував справжній плюралізм наукових підходів, деякі з них навіть перетиналися. Оскільки жодна праця не може охопити проблему у всіх її вимірах, цілком слушно було б зосередитися на одному аспекті даної теми. Проте обмежитися лише одним аспектом на шкоду решті не є плідним науковим підходом. Ґрунтовний синтез, присвячений українській еліті, можна створити, лише здійснивши серйозні дослідження кожного з трьох вимірів зазначеної моделі.

Усі три фактори регулювалися із двох центрів. Один із них був у Гетьманщині, другий – спочатку в Москві, а згодом у Санкт-Петербурзі. Структуру еліти та ієрархію ранґів остаточно визначала центральна влада Гетьманщини. Крім того, Гетьманщина розподіляла, а в нечисленних випадках могла навіть конфіскувати земельні маєтності еліти. Ті, хто перебував при владі, намагалися усунути своїх політичних ворогів, тому еліта Гетьманщини, принаймні її верхівка, боролася за контроль над її інституціями, які, у свою чергу, вирішували питання влади, статусу й багатства іншої частини еліти. У той час як за владу в місцевому центрі боролися кілька угруповань української еліти, вони практично не мали впливу на інший, потужніший центр у Санкт-Петербурзі. Імперський уряд міг на власний розсуд трактувати статус української еліти. Він міг поставити під сумнів права власности на її маєтки. Цар міг понизити в статусі представників української еліти, конфіскувати їхнє майно та заслати або ув'язнити їх, що траплялося нерідко[17]. Таким чином, соціяльне, економічне та політичне становище еліти було частиною динамічної системи, якою керували два неоднакові за впливом центри влади.

Врахувавши це, звернімося до першого виміру соціяльної позиції – статусу. Статус ми трактуємо як міру престижу та пошани, якими користується особа з огляду на своє суспільне стано-

ської РСР: У 2 т. – К., 1967; *К. Гуслистий*. Турбаївське повстання. – К., 1947; *І. Гуржій*. Повстання в Турбаях (1784–1793). – К., 1950. У пострадянський період політичні погляди еліти розглянуто, зокрема, у праці: *В. Горобець*. Еліта козацької України: В пошуках політичної леґітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001.

[17] Прикладом таких переслідувань можуть бути родини, що стали на бік Мазепи, коли він порвав з Московією. Див.: *О. Оглоблин*. Гетьман Іван Мазепа. – С. 369 (примітка 49). Мало того, царські аґенти переслідували навіть тих представників еліти, які шукали притулку у

вище, що визначається звичаєм або законом. У Гетьманщині це був переважно звичай, проте звичаєві практики поступово входили до кодексів законів, зокрема до «Прав, за якими судиться малоросійський народ»[18].

У Гетьманщині соціяльною групою, що мала найбільші престиж та пошану, була еліта, яку ми й розглядаємо. У XVIII столітті вона називалася «малоросійською шляхтою» і складалася з кількох підгруп. Першою серед них була справжня шляхта, що виводила свій родовід із польсько-литовських часів. Як зазначив Липинський, велика кількість шляхти приєдналася до повстання Хмельницького. Однак раніше вважали, що ця шляхта занепала внаслідок Руїни та переселення на Лівобережжя. Згодом дослідження Сергія Іваницького-Василенка та Лева Окіншевича довели, що значна частина шляхти не тільки збереглася, але й процвітала в Гетьманщині, особливо в її північних реґіонах, які меншою мірою зачепили події Хмельниччини. Мало того, є свідчення, що шляхта продовжувала іммігрувати в Гетьманщину, особливо з території Білорусі[19]. Питання наявности справжньої шляхти в Гетьманщині є важливим, оскільки воно могло б пояснити, чому політичні цінності шляхти були запозичені українською елітою в цілому.

Решту малоросійської шляхти становили козацька старшина та знать, але духівництво й міську аристократію також було тут представлено. У Речі Посполитій більшість римо-католицького духівництва вважала себе шляхтою, і в цьому його наслідувало православне духівництво Гетьманщини. В цілому вва-

---

Західній Европі, зокрема родича Мазепи Андрія Войнаровського. Див.: *Л. Винар.* Андрій Войнаровський. – Мюнхен, 1962.

[18] Кодифікацію законів було завершено в 1743 році. До кодексу було додано інструкцію, згідно з якою слід визначати міру покарання залежно від рангу злочинця й потерпілого, в ній же подано ієрархію рангів Гетьманщини. Публікацію кодексу див.: *А. Кистяковский.* Права, по которым судится Малороссийский народ. – К., 1879. Додаток вміщено на с. 833–838.

[19] Про збереження старої шляхти та еміграцію шляхти з Білорусі див.: *Л. Окіншевич.* Значне військове товариство... – С. 5–18, 33–39; *С. Іваницький-Василенко.* Державське землеволодіння польської шляхти на Гетьманщині // Праці Комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1925. – Вип. 1. – С. 122–180.

жалося, що духівництво має статус і деякі економічні привілеї шляхти, але, за винятком небагатьох представників вищого духівництва, воно не брало участи в політичному житті Гетьманщини і не було включено в досить розвинуту ієрархію української еліти[20]. У 1757 році гетьман Кирило Розумовський видав розпорядження про те, що сини протоієреїв, які не хочуть приймати сан, можуть вступити до найнижчого ранґу Значного військового товариства – світської системи ранґів, однак сини звичайних священиків мають бути записані до вільних козаків[21]. Це засвідчує, що духівництво не мало рівного соціяльного ранґу чи статусу з козацькою старшиною, а було лише марґінальною підгрупою шляхетської верстви.

У той час як деякі шляхетські права за священиками все ж було визнано, міська верхівка не могла претендувати на шляхетський статус. Вона могла влитися в «малоросійську шляхту», лише отримавши посаду в адміністрації Гетьманщини. Є свідчення, що наприкінці XVII – на початку XVIII століття багато купців і ремісників мали змогу приєднатися до еліти або принаймні укладали з нею родинні зв'язки[22]. На жаль, соціяльну роль міської аристократії та духівництва ще не досліджено. Мої дуже попередні спостереження ґрунтуються, головним чином, на враженнях від прочитаних джерел.

Не всі претенденти на статус малоросійської шляхти мали однаковий статус. Він залежав від урядової посади або від ранґу в Значному військовому товаристві[23]. Шляхтич із родоводом, що сягав польської доби, міг посідати значно нижчий ранґ, аніж особа, котра далеко просунулася в козацькій військовій

---

[20] Наприклад, інструкція, долучена до «Прав...», виразно вказує на те, що духовні особи мають статус шляхтичів, але не належать до системи ранґів. (див.: *А. Кистяковский.* Права, по которым судится... – С. 833–838).

[21] *Лев Окіншевич.* Лекції з історії українського права. – Мюнхен, 1947. – С. 47.

[22] Очевидно, що в XVII столітті міщани були пов'язані з елітою і навіть брали участь у Раді старшин (див.: *Лев Окіншевич.* Рада старшин... – С. 253).

[23] Детальніше про Значне військове товариство див. статтю «Українська еліта у XVIII столітті та її інтеґрація в російське дворянство» (с. 46–79 в цьому виданні).

ієрархії. Інституцією, що визначала радше соціяльний статус, а не службову посаду, було Значне військове товариство.

Лев Окіншевич, який був першим дослідником Значного військового товариства, довів, що воно являло собою радше ієрархію соціяльних ранґів, аніж особливий вид козацької військової служби[24]. Оскільки значні військові товариші були на державній службі, більшість істориків розглядали їх як державних чиновників, однак не могли визначитися, слід їх зараховувати до військової чи до адміністративної ієрархії. Концепція взаємозв'язків між ранґами Значного військового товариства та певними посадами – моя власна. Якщо її буде прийнято, це, на мій погляд, дозволить вирішити проблему основних відносин між ієрархіями статусу та влади. В такому разі можна буде перейти до питань відкритости або закритости еліти та соціяльної мобільности всередині самої еліти.

Наступним кроком у дослідженні статусу та влади, на мою думку, має бути реконструкція особового складу еліти. Для такого дослідження є добра база опублікованих джерел – зокрема, праці Модзалевського, Милорадовича, Павловського та Лазаревського[25]. Можливості подібного дослідження продемонстрував Джордж Ґаєцкі, якому вдалося реконструювати склад генеральної та полкової старшини[26]. Відтак ми маємо перелік осіб, котрі займали найважливіші адміністративні посади про-

---

[24] *Лев Окіншевич*. Значне військове товариство.

[25] *В. Л. Модзалевский*. Малороссийский родословник: [В 4 т.]. – К., 1904–1915; *Г. А. Милорадович*. Родословная книга черниговского дворянства: В 2 т. – СПб., 1901; *И. Ф. Павловский*. К истории полтавского дворянства: По архивным данным: В 2 т. – Полтава, 1906. Значну частину з понад чотирьохсот праць О. Лазаревського присвячено українській шляхті, але всі ці праці тут навести годі. На мій погляд, найважливішими для дослідження еліти є такі: «Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии» (Записки Черниговского губернского статистического комитета. – 1868. – Т. 2. – С. 35–148; «Сулимовский архив» (К., 1884); «Очерки малороссийских фамилий» (Русский архив. – 1875. – Т. 1–3); цикл «Люди старой Малороссии»: «Лизогубы» (КС. – 1885. – № 1. – С. 101–125); «Милорадовичи» (№ 3. – С. 479–498); «Миклашевские» (№ 8. – С. 245–253); «Свечки» (№ 8. – С. 253–253).

[26] *G. Gajecki*. The Cossack Administration of the Hetmanate: 2 vols. – Cambridge, Mass., 1978.

тягом усього існування Гетьманщини. Якби можна було зіставити ці дані з реєстрами Значного військового товариства, ми б отримали інформацію про склад еліти в цілому. На жаль, реєстри Значного військового товариства не було опубліковано, і невідомо, скільки з них збереглося в совєтських архівах. Але навіть без совєтських архівів можна практично повністю реконструювати реєстр еліти, принаймні за окремі періоди. Якби були доступні такі реєстри з різних періодів, шляхом простого порівняння можна було б виявити, які нові родини влилися в лави еліти, як довго тривало просування родини на вищий рівень Значного військового товариства, чи контролювали окремі родини певні посади, чи відбувалося пониження окремих родин у статусі та владній ієрархії і ще багато іншого. В ідеалі статус і позицію у владній ієрархії можна було б зіставити з багатством. Однак, як буде показано нижче, сучасний стан досліджень не дає змоги застосувати ці категорії. Отже, треба спочатку визначити склад еліти та ступінь її мобільности. Тільки після цього можна перейти до пояснення причин такої мобільности.

Еліта реалізувала свою владу не лише через посади, але й через контролювання різних інституцій. У Гетьманщині еліта висловлювала свої погляди через квазіпарламентарний орган – Раду старшин. Цей орган пройшов еволюцію від ради військової старшини в козацькому війську до представницького органу «малоросійської шляхти». На зібраннях, що відбувалися між Різдвом і Водохрещем, а також на Великдень, Рада обговорювала всі важливі поточні справи, зокрема міжнародні відносини, оподаткування й судові реформи. У середині XVIII століття зібрання Ради тривали довше й мали розроблений порядок денний; гетьман не міг розпочати судові або цивільні реформи без схвалення Ради. Нарешті, Рада, що відбулася в Глухові в 1763 році, подала Єкатєріні II прохання дозволити заснувати в Гетьманщині реґулярний шляхетський Сейм.

Рада старшин – це найяскравіший приклад інституції, за посередництвом якої еліта здійснювала владу. Іншими такими інституціями були генеральна старшина, різні судові органи, центральна скарбниця, полкова старшина тощо. На щастя, завдяки зусиллям представників правничої школи 1920-х років багато з цих інституцій було досліджено. Без сумніву, найви-

датнішим дослідником історії інституцій є Лев Окіншевич, який уперше простежив перетворення Ради старшин на квазіпарламентарний орган аристократії та здійснив вичерпний аналіз генеральної старшини[27]. Однак багато питань щодо природи та меж влади, здійснюваної через ці інституції, залишаються нерозв'язаними. Наприклад, незрозуміло, які саме конституційні відносини існували між гетьманом і Радою старшин. Чи був гетьман зобов'язаний скликати Раду регулярно? Як саме визначали представництво? Як ухвалювали рішення? Чи впливала на відносини між гетьманом і Радою російська влада? Подібні запитання можна поставити також щодо інших інституцій. Отже, окрім того, що ми знаємо про основні функції інституцій та урядових посад, існує ще недосліджене питання, яким чином влада розподілялася серед різних підконтрольних еліті інституцій.

Місцева влада, що належала українській еліті, була обмежена зовнішньою силою, російською центральною адміністрацією. Відносини між двома центрами влади є зазвичай предметом політичної історії. Хоча дослідження багатьох деталей цих відносин ще попереду, загальний характер їх добре знаний, і я не буду на ньому зупинятися. Натомість я хотів би сказати кілька слів про політичні погляди еліти, які великою мірою визначали її політичну поведінку.

Від часу Хмельниччини до кінця XVIII століття політичні погляди еліти змінювалися відповідно до політичних обставин і змін у її структурі. На ранніх етапах еліта була близька до козацтва, яке перебувало у патримоніяльних відносинах із королем або царем, служачи йому в обмін на грошову винагороду та економічні привілеї. Козаки не вважали, що вони представляють якийсь окремий край, і не висловлювали особливого територіяльного патріотизму. Успіх революції Хмельницького, залучення шляхти до козацької еліти та існування реальної держави призвели до переоцінки основних політичних пріоритетів. Козацьким поглядам протистояла територіяльна кон-

---

[27] *Лев Окіншевич.* 1) Рада старшин...; 2) Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVI–XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – 1926. – Т. 2.– С. 84–171.

цепція Великого князівства Руського, викладена в Гадяцькій угоді (1658). Згідно з цією угодою Руське князівство мало бути окремою державою із власною адміністрацією, фінансами та валютою, яке входило б у тристоронню співдружність разом із Польщею та Литвою. У співдружності мали бути спільні король і сейм. У сеймі руська шляхта (розширена шляхом надання шляхетства козацькій старшині) мала представляти територіяльні інтереси Руси, а отже, здійснювати функцію представницького нобілітету европейського типу. Гадяцька унія була неприйнятною як для Московії, так і для рядового козацтва, і тому її не було втілено в життя.

У добу Мазепи, коли козацька старшина почала перебирати на себе роль шляхти, було відновлено ідею контрактних відносин між монархом і шляхтою, що представляла окрему територію, хоча цій ідеї протистояли старі уявлення козаків про контрактні відносини між королем і козацьким військом. Лише в середині XVIII століття, із розвитком квазіпарламенту, малоросійська шляхта сформувала концепцію відповідальности за територіяльну цілісність і конституційний устрій своєї вітчизни, Гетьманщини. Однак цей прорив у політичній свідомості відбувся вже тоді, коли Російська імперія з патримоніяльної перетворилася на централізовану абсолютистську державу, яка не толерувала автономну територіяльну еліту.

Загалом історію політичної думки досліджено досить добре. Стосовно доби Хмельницького, надто багато уваги звертали на Переяславську угоду і замало – на політичні погляди її очікування козацької старшини. Гадяцьку унію детально проаналізував Михайло Грушевський, а пізніше Анджей Камінський та Татьяна Яковлєва[28]. Політичну думку мазепинської доби висвітлюють праці Олександра Оглоблина та Ореста Субтельного[29]. Я проаналізував конституційні погляди середини XVIII

---

[28] *М. Грушевський.* Історія України-Руси. – К., 1931. – Т. 9. – Ч. 2.– С. 292–359; *A. Kaminski.* The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // Harvard Ukrainian Studies. – 1977. – Vol. 1. – № 2. – P. 178–197; *Т. Яковлева.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 305–323.

[29] *О. Оглоблин.* 1) Гетьман Іван Мазепа та його доба; 2) До історії укра-

століття, зокрема територіяльну шляхетську концепцію[30]. Політичну думку початку XIX століття, представлену такими творами, як «Історія Русів», розглядали Олександер Оглоблин, Андрій Яковлів та багато інших дослідників[31]. Отже, попри те, що багато деталей і течій потребують подальшого дослідження, основні етапи розвитку політичної думки відомі. Наступним кроком має стати синтез політичних ідей від часів Хмельницького до початку XIX століття.

Перейдімо тепер до третього критерію визначення еліти, тобто до багатства. Парадоксально, що після століття досліджень народників і совєтських істориків про цей критерій ми знаємо найменше. Народники ґрунтовно дослідили законодавчі етапи закріпачення селянства. Другим їхнім відкриттям було те, що поступово українська еліта набувала чимраз більше земельної власности. Цифри, які наводять різні вчені, дуже відмінні та залежать від використаних джерел. Однак тенденція цілком очевидна: на 1780-ті роки державних (ранґових) земель, які надавалися тимчасово за певну службу, значно поменшало; землеволодіння вільного селянства практично зникло; козацькі господарства зменшилися в розмірах і зубожіли[32]. Хоча точних цифр немає, здається, що через купівлю, відверте загарбання та судові процеси панству (еліті та монастирям) вдалося захопити більшість орних земель Гетьманщини.

їнської політичної думки; *O. Subtelny* Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // HUS. – 1978. – Vol. II. – № 2. – P. 158–183; *О. Субтельний*. Мазепинці. – К., 1994.

30 *Зенон Когут*. Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25–1784) (с. 102–116 в цьому виданні).

31 Ґрунтовний огляд різних інтерпретацій авторства «Історії Русів» див. у передмові О. Оглоблина до перекладу «Історії Русів» сучасною українською мовою: Історія Русів. – Нью-Йорк, 1956. – С. V–XXIX. Також див.: *В. Кравченко*. Нариси з української історіографії епохи національного відродження. – Х., 1996. – С. 101–157.

32 *А. Лазаревский*. 1) Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). – К., 1908; 2) Описание старой Малороссии: В 3 т. – К., 1888–1902; *В. Барвинский*. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII – XVIII вв. – Х., 1909; *В. А. Мякотин*. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв.: В 3 т. – Прага, 1926.

Зробивши ці важливі відкриття, історики-народники самовпевнено засуджували еліту і не вбачали потреби в подальшому дослідженні її землеволодіння. Совєтські вчені наслідували народників, зосередившись лише на боротьбі селянства та козацтва проти соціяльно-економічної експлуатації. Селянські повстання, загарбання панством селянських земель і судові процеси про землі й статус (чи є певна особа козаком, або селянином, вільна вона чи залежна) стали основним предметом совєтської історіографії[33]. Але в цих дослідженнях практично не йдеться про статки еліти або економіку панських маєтків. Якого розміру був типовий маєток? Скільки селян у ньому працювало? Яку продукцію в ньому виробляли? Чи була то продукція для власних потреб, чи залишався надлишок на продаж? Ці головні для будь-якого марксистського напрямку запитання, здається, взагалі не цікавили совєтських істориків Гетьманщини.

Досліджуючи будь-який аспект історії Гетьманщини, історик неминуче має справу з документами, які свідчать про існування дуже багатих родин. Наприклад, родини Кочубеїв, Ґалаґанів, Лизогубів, Миклашевських, Марковичів, Мазепи, Скоропадських, Апостолів і Розумовських володіли сотнями маєтків, кожна з них мала до тридцяти тисяч залежних селян. Однак це були тільки найбагатші та найвпливовіші родини Гетьманщини. У мене склалося враження, що переважна більшість представників еліти володіла маєтками середніх розмірів, імовірно, меншими та з меншою кількістю залежних селян, ніж типовий маєток центральних реґіонів Росії або Правобережної України. Це враження частково підтверджує піонерська праця В. М. Кабузана та С. М. Троїцького, котрі підрахували кількість кріпаків, що припадала на одного дворянина в кожному реґіоні Російської імперії. З цих даних випливає, що між 1782 і 1795 роками у Гетьманщині було більше шляхтичів і менше кріпаків, ніж у будь-якому іншому реґіоні імперії. Насправді у розрахунку на кожного шляхтича українська еліта володіла лише третиною кріпаків порівняно з дворянством центральних реґіонів Росії[34].

---

[33] Найважливіші праці совєтських істориків наведено у примітці 16.

[34] *В. М. Кабузан, С. М. Троицкий.* Изменения в численности, удельном

Кількість кріпаків на одного шляхтича – дуже приблизний показник заможности. Потрібні точніші дослідження. Як відомо, протягом усього часу існування Гетьманщини в ній проводили численні переписи та ревізії. Більшість їх містить дані про землеволодіння. Частково дані переписів були опубліковані, і на підставі цього статистичного матеріялу постало багато наукових праць. Одного разу я спробував зібрати всі опубліковані джерела, які дають інформацію про землеволодіння еліти. Невдовзі я спостеріг, що різні джерела, як правило, використовують різні категорії (господарство, маєток, будинок) і ніколи не охоплюють того самого реґіону протягом більш-менш значного періоду. Таке дослідження можна було б здійснити, маючи доступ до архівних матеріялів, зокрема даних перепису, проведеного Рум'янцевим у 1764 році. Це підтверджує здійснений М. Ткаченком блискучий аналіз економічних відносин у Канівській сотні Переяславського полку, опублікований 1926 року[35]. На жаль, він охоплює лише мізерну частину Гетьманщини. Перш ніж робити загальні висновки, треба дослідити землеволодіння щонайменше у двох полках.

Окрім основних критеріїв – статусу, влади та багатства, – соціяльного історика цікавлять також освіта, культура та стиль життя еліти. Неоціненними джерелами з цієї тематики є родинні документи, мемуари та щоденники, а також описи освітньої системи в Україні XVIII століття, в Санкт-Петербурзі та Москві; списки студентів західноевропейських університетів; описи приватних бібліотек. Обсяг даної статті не дає змоги розглянути культуру або стиль життя української еліти. Нато-

---

весе и размещении дворянства в России в 1782–1855 гг. // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 153–169. Цю статистику підтверджують інші джерела. Осип Гермайзе чудово змальовує збіднілу дрібну шляхту в передмові до вид.: 20–40-ві роки в українській літературі / За ред. О. Дорошкевича. – К., 1924. – Т. 2. – С. XI–XII. Не так давно радянський історик економіки В. Голобуцький визнав, що лівобережна українська шляхта володіла переважно дрібними або середніми маєтками. Див.: *В. О. Голобуцький*. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970. – С. 170.

[35] *М. Ткаченко*. Канівська сотня Переяславського полку за Румянцевською ревізією // ЗІФВ ВУАН. – 1926. – Кн. 7/8. – С. 242–308.

місіть, підсумовуючи, я хотів би поставити одне запитання, яке має особливо зацікавити українських істориків, – відносини між традиційною елітою та модерною Україною.

Якщо еліта Гетьманщини дає хоча б один або кілька прикладів збереження традиційної української аристократії в модерні часи, то її вплив на нову історію України є засадничим питанням у визначенні перервности або безперервности українського історичного процесу. Як і багато інших питань української історії, це питання не було досліджено, вчені торкалися його лише побіжно[36]. Розглядаючи цю проблему, необхідно пам'ятати, що Гетьманщина була лише малою частиною території України, а її еліта представляла ще меншу частину українського населення. Вирішальну роль у формуванні модерної України відіграли інші соціяльні групи та реґіони.

На мою думку, три питання стосовно ролі еліти Гетьманщини мають особливе значення: 1) Яким був вплив політичної та історичної традиції еліти на українську політичну думку та історичну свідомість? 2) Якою була роль еліти у формуванні української інтеліґенції? 3) Яким був внесок еліти в українське культурне та літературне відродження?

Моє досить побіжне дослідження переконало мене, що політична та історична традиція еліти мала значний вплив на пізнішу політичну думку, зокрема на Кирило-Методіївське товариство, як і на збереження історичної свідомости та формування нової української історіографії[37]. Що ж до інтеліґенції, то проаналізовані Омеляном Пріцаком статистичні дані про соціяльне та національне походження студентів Харківського університету в перші десятиліття його існування свідчать, що практично всі українські студенти були або шляхтичами з Гетьманщини (студентів зі Слобожанщини було на диво мало), або синами священиків, переважно з Правобереж-

---

[36] *Юрій Луцький*. Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998; *Zenon E. Kohut*. The Abolition of Ukrainian Autonomy (1763–1786): Ph. D. diss. (University of Pennsylvania, 1975). – P. 281–348; *Омелян Пріцак*. До століття народин М. Грушевського // Листи до приятелів. – 1966. – № 5/7. – С. 1–18; *Іван Лисяк-Рудницький*. Історичні есе. – Т. 1. – С. 173–191.

[37] *Zenon E. Kohut*. The Abolition of Ukrainian Autonomy. – P. 343–347.

ної України[38]. Крім того, відомо, що одними з перших письменників, які почали писати українською мовою, були шляхтичі з колишньої Гетьманщини (Іван Котляревський, Євген Гребінка). Якщо додати до них учених, зокрема істориків, то здається, що еліта Гетьманщини справді відіграла важливу роль у формуванні української інтеліґенції. Однак роль еліти цим не обмежується. Чи хтось ставив собі питання: а хто ж купував твори ранньої інтеліґенції? Стає чимдалі очевидніше, що основними покупцями були малоросійські шляхтичі; крім того, вони фінансували видання цих творів[39]. Фактично звільнення з кріпацтва Тараса Шевченка, його освіта й публікація «Кобзаря» були б неможливими без політичного впливу та матеріяльної допомоги «малоросійської» шляхти[40]. Це лише кілька прикладів того, що можна й потрібно досліджувати.

У підсумку мусимо визнати, що наші знання про еліту доби після Хмельниччини – фраґментарні. Віднайдено лише шматочки мозаїки, а значної частини зображення все ще бракує. Деякі шматочки, яких не вистачає, особливо щодо статусу та влади, можна додати шляхом ретельного дослідження опублікованих джерел. Інші, зокрема ті, що стосуються заможности та економіки, можна віднайти, лише проводячи широкі архівні дослідження. Досі західні науковці не мали доступу до багатого архівного матеріялу, в той час як наші совєтські колеги, здається, не можуть або не бажають звертатися до цих джерел. Отже, ми маємо зробити все, що можна, на базі джерел нам доступних. Українська еліта, споріднена з европейською шляхтою, – надто рідкісний і важливий феномен, щоб ним можна було нехтувати.

---

[38] Професор Гарвардського університету Омелян Пріцак зібрав ці дані для курсу з інтелектуальної історії модерної України. На жаль, їх досі не опубліковано.

[39] Надзвичайно цікаве дослідження соціяльного портрета читача українських книжок провів П. Филипович у статті «Соціяльне обличчя українського читача 30–40 рр. XIX віку» (див.: *Павло Филипович.* Література: Статті, розвідки, огляди. – Нью-Йорк; Мельбурн, 1971).

[40] Див.: *Олександр Оглоблин.* Проблема українських зв'язків Шевченка // УІ. – 1973. – № 3/4. – С. 38–53.

Українська еліта у XVIII столітті та її інтеґрація в російське дворянство

Коли Єкатєріна II 1762 року зійшла на трон Російської імперії, до її володінь входили не самі лише російські землі, але також окремі території з традиційним самоврядуванням, як-от Ліфляндія, Естляндія і Малоросія, або українська Гетьманщина. Особливий статус Гетьманщини сформувався внаслідок політичної угоди між гетьманом Богданом Хмельницьким і царем Алєксєєм Міхайловічем, укладеної 1654 року в Переяславі. В обмін на військову допомогу і ґарантію автономії Хмельницький та українська козацька еліта визнали зверхність російського царя. На той час Хмельницький контролював більшу частину українських земель. Однак пізніше вся Правобережна Україна відійшла до Польщі, а Лівобережжя, Гетьманщина, на підставі Переяславського договору і його пізніших редакцій залишилася під владою царя. Внаслідок цієї політичної угоди Гетьманщина могла понад століття зберігати власну армію, адміністрацію, правову, а також податкову і фінансову системи. Гетьманщина охоплювала відносно невелику частину території сучасної України – Полтавську і Чернігівську області, частково Київську, Черкаську і Сумську області, а також частину Брянської області, яка нині входить до Російської Федерації. Проте з погляду XVIII століття Гетьманщина була великою неасимільованою прикордонною територією Російської імперії з понад мільйоном мешканців чоловічої статі[1].

---

[1] *Афанасий Шафонский.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 85.

Цією прикордонною територією правила місцева еліта, що складалася переважно з козацької старшини, але включала також значну частину старої шляхти польських часів. Хоча духівництво подеколи також вважалося частиною цієї еліти, його участь у політичному житті була незначною, і згодом воно оформилося в окремий соціяльний стан. Отже, це дослідження присвячено лише світській еліті Гетьманщини. Його головні завдання: 1) стисло описати структуру та політичну позицію української еліти в 1760-х роках; 2) простежити етапи інкорпорації української еліти в російське дворянство; 3) визначити, якою мірою українська еліта сприймала інтеґрацію й асиміляцію в Російській імперії чи протистояла їй; 4) окреслити наслідки цієї трансформації для подальшого історичного розвитку України.

Українська еліта від самого початку формувалася як служилий стан і ним залишилася. Зі створенням напівнезалежної козацької держави на пізніших етапах революції Хмельницького козацька старшина і залишки шляхти мали укомплектувати військовий та адміністративний апарат нового політичного утворення[2]. На 1680-ті роки нащадки цих посадовців настільки відрізнялися від рядового козацтва, що сформували окрему соціяльну верству, з якої походили майже всі службовці Гетьманщини.

Ця нова еліта отримала офіційне визнання як Значне* військове товариство[3]. Щоб залучити їх до обов'язкової служби, всіх значних військових товаришів було внесено до офіційного реєстру. Коли один із представників цієї верстви займав військову або адміністративну посаду, його викреслювали з реєстру, оскільки він уже не міг виконувати обов'язки свого

---

[2] Про роль традиційної шляхти в адміністрації часів Хмельницького див.: Z dziejów Ukrainy / Red. W. Lipiński. – Kraków, 1912; *В. Липинський.* Україна на переломі. 1657–1659. – Відень, 1920.

* Трохи згодом, у XVIII ст., більше поширилася назва «Знатне військове товариство», хоча вона не цілком витіснила з ужитку старий варіант, який і надалі побутував у тогочасній політичній лексиці паралельно з новим. –*Ред.*

[3] Існує єдина монографія про утворення і структуру Значного військового товариства: *Лев Окіншевич.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 157.

стану. За винятком старих і немічних, кожен значний військовий товариш був військовозобов'язаним у воєнний час і мав виконувати різні додаткові обов'язки мирного часу: нести кур'єрську службу, бути суддею або судовим слідчим тощо.

На 1720-ті Значне військове товариство остаточно перетворилося на трирівневу ієрархічну структуру. Еліта найвищого ранґу, що походила з найзаможніших і найвпливовіших родин Гетьманщини, дістала назву «бунчукові товариші». Вони підкорялися безпосередньо гетьману і, отже, не підлягали місцевій адміністрації Гетьманщини. Майже всі найвищі службовці – генеральна старшина, полковники і полкова старшина – походили з лав бунчукових товаришів. На середньому щаблі перебували численніші військові товариші, які підлягали юрисдикції центрального керівного органу Гетьманщини – Генеральної військової канцелярії. Сотників та старших канцелярних чиновників, як правило, набирали серед них. Нижчий, найчисленніший щабель становили значкові товариші, котрі підлягали владі полковника. Вони займали посади нижчої полкової старшини і канцеляристів.

В обмін за свою службу українська еліта мала певні привілеї. Найбільшим із них було право володіти маєтками, в яких селяни відробляли панщину (це ще не було кріпацтвом, оскільки селяни могли переходити до іншого пана)[4]. По-друге, еліта мала деякі судові прероґативи. Справи представників двох вищих прошарків Значного товариства розглядалися у найвищому судовому органі Гетьманщини – Генеральному військовому суді. Уся знать, незалежно від позиції в ієрархії, мала імунітет від будь-яких позовів судів нижчого ранґу[5]. Нарешті, еліта, принаймні два її вищих прошарки, могла впливати на політичні рі-

---

[4] Про поступове закріпачення селянства див. такі праці: *А. Лазаревский.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). – К., 1908; *В. Мякотин.* Прикрепление крестьянства Украины в XVII–XVIII вв. // Годишник на Софийския университет. – София, 1927. – Кн. 28 (французький переклад: La fixation des paysans ukrainiens à la glèbe aux XVIIe et XVIIIe siècles // Le Monde Slave. – [1932]. – Т. 11/12); Історія селянства Української РСР. – К., 1967. – Т. 1. – С. 209–246.

[5] Це справді нагадує систему імунітету. Оскільки бунчукове товариство було під «протекцією» гетьмана, військові товариші – Генеральної

шення через Раду старшин. На зборах, котрі відбувалися між Різдвом і Водохрещем та на Великдень, Рада старшин обговорювала всі важливі державні справи, зокрема закордонні справи, фінанси, оподаткування й судові реформи[6].

У 1760-х роках українська еліта нараховувала від 2100 до 2300 дорослих чоловіків. Згідно з реєстром 1763 року, на той час був 221 бунчуковий товариш, 329 військових товаришів і 722 значкових товаришів[7]. Сюди треба додати українських військових та адміністративних посадовців, оскільки на час служби їх було викреслено з реєстру Значного військового товариства. Генеральна старшина, полковники та полкова старшина нараховували близько 80 осіб. Сотники та старші канцеляристи – близько 180 осіб. Оскільки деякі канцеляристи Генеральної, полкових і сотенних канцелярій також походили зі значкових товаришів, але ці посади могли посідати також рядові козаки або сини священиків, важко підрахувати, скільки з майже 300 канцеляристів різних рангів були значковими товаришами[8]. У 1760-х роках зі всього населення, що перевищувало один мільйон дорослих чоловіків, приблизно 300 осіб належали до найвищої аристократії і мали доступ до посад ви-

---

військової канцелярії, а значкові товариші – полковника, вони мали «імунітет» щодо будь-яких позовів з боку звичайної адміністративної та судової системи. Вони були відповідальні лише перед своїм покровителем, а отже, їхні справи розглядалися лише в судах, безпосередньо підпорядкованих цьому покровителю. Окіншевич наводить кілька прикладів, коли представники еліти відмовлялися підкорятися судам нижчого соціяльного рангу, навіть коли нижчий суд викликав їх лише як свідків (див.: *Л. Окіншевич*. Значне... – С. 157–162).

6 Еволюція Ради старшин стала предметом дослідження у монографії Лева Окіншевича «Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв.» (Ч. 2: Рада старшин). Див.: Праці Комісії для вичування історії західно-руського та вкраїнського права. – К., 1930. – Т. 8.

7 *Лев Окіншевич*. Значне... – С. 91–94.

8 Ці приблизні підрахунки подано на основі кількости активної старшини і не включають відставну старшину. Тому цифри тут радше занижено.

щого і середнього рівня в українській адміністрації, тоді як ще 500 чоловік могли займати деякі посади середнього рівня і більшість посад нижчого рівня. Нарешті, 1300–1500 осіб складали дрібне шляхетство з доступом лише до найнижчих посад у Гетьманщині.

До середини XVIII століття українська еліта трансформувалася з нечисленного прошарку козацької старшини та знатних людей у досить розвинуту українську шляхту, котра почала ототожнювати себе зі знаттю польських часів. Будучи притлумленою під час соціяльного перевороту доби Хмельниччини, шляхетська традиція не зникла цілковито.

Багато представників шляхти приєдналося до Хмельницького, і деякі з їхніх нащадків продовжували послуговуватися шляхетськими титулами нарівні зі своїми посадами в козацькій адміністрації або Значному військовому товаристві[9]. Крім того, правова система Гетьманщини ґрунтувалася головно на Литовському статуті 1566 року, а отже, передбачала для шляхти цілу низку політичних і соціяльно-економічних привілеїв. Врешті-решт, деякі представники української еліти почали користатися частиною цих привілеїв і називати себе шляхтою[10]. Посилаючись на привілеї польських королів та історичні прецеденти (наприклад, Гадяцьку унію з Польсько-Литовською державою 1658 року), українська еліта доводила, що козацьку старшину завжди визнавали шляхтою[11]. Українську козацьку еліту так часто ідентифікували

---

[9] Такі випадки були дуже поширені на північних і північно-східних територіях Гетьманщини, що були меншою мірою охоплені соціяльними потрясіннями Хмельниччини. Насамперед див.: *С. Іваницький-Василенко.* Державське землеволодіння польської шляхти на Гетьманщині // Праці Комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1925. – Т. 1. – С. 122–180. Також див.: Z dziejów Ukrainy; *Лев Окіншевич.* – Значне... – С. 5–18.

[10] *А. І. Пашук.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. – Л., 1967. – С. 72–75.

[11] Спробу інкорпорації козацької старшини в шляхетський стан проаналізовано у публ.: *Andrzej Kaminski.* The Cossack Experiment in *Szlachta* Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // HUS. – 1977. – Vol. 1. – P. 178–197.

тифікували зі шляхтою, що врешті-решт відповідне трактування здобуло мовчазне леґальне підтвердження в укладеному у 1740-х роках Зводі законів – «Правах, за якими судиться малоросійський народ»[12]. Така ідентифікація остаточно утвердилася в 1763–1764 роках із відновленням шляхетських судів – системи судочинства, якої не існувало вже понад століття[13]. Нарешті, Глухівська рада, що репрезентувала гетьмана, вищий і середній прошарки еліти, 1763 року подала Єкатеріні II пе-

---

[12] Те, що українська еліта мала статус шляхти, очевидно з тексту додатку до Кодексу законів. Згідно з Литовським статутом закон передбачав значно тяжче покарання за злочини проти шляхти, ніж проти посполитих. Але в законі не було критеріїв належности до шляхти. У додатку виразно сказано, що шляхтичами є лише такі особи: 1) ті, що належали до шляхти за польських часів; 2) всі військові й цивільні чини від сотника і вище; 3) священики і вище духовенство; 4) визнані іноземні аристократи. Тут пояснено, що раніше вся шляхта була рівною, але із запровадженням в Росії «Табелі про ранґи» було б корисно і в Україні застосувати подібну систему. Отже, запропоновано визначати міру покарання залежно від рангу (службової посади або титулу) як потерпілого, так і злочинця. Це цікавий документ, що засвідчує російський вплив на українські соціяльні інститути і розшарування, що зростало між нижчою і вищою елітою. Це розшарування позначилося, зокрема, на тому, що участь у Раді старшин могли брати лише представники вищої еліти. Публікацію Кодексу див.: *А. Кистяковский*. Права, по которым судится Малороссийский народ. – К., 1879. Зазначений додаток вміщено на с. 833–838. Цю пам'ятку ґрунтовно проаналізовано у праці: *А. Яковлів*. Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится Малороссийский народ» // ЗНТШ. – Мюнхен, 1949. – Т. 159. Яковлів, однак, не звернув уваги на важливість додатку і не коментує його.

[13] Систему судочинства було реформовано відповідно до Литовського статуту. Було відновлено земські суди, які в Речі Посполитій були виключно шляхетськими. Оскільки козаки володіли землями, треба було передати їх під юрисдикцію земських судів. Проте козаки не могли бути обрані на судові посади в цих судах. Про функціонування реформованої системи судочинства див.: *Д. Миллер*. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII столетии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1883. – № 8. – С. 66–244; *А. І. Пашук*. Суд і судочинство... – С. 54–62.

тицію з проханням утворити в Гетьманщині підставовий для шляхти політичний інститут – шляхетський Сейм[14].

І шляхетська, і козацька традиції вплинули на формування політичних поглядів української еліти Гетьманщини[15]. В обох традиціях існувало поняття контрактних відносин. У випадку шляхти майнові права були тісно пов'язані з політичними, територіяльними та реґіональними правами. Згідно з тогочасною конституційною теорією лише шляхта творила політичну націю Речі Посполитої, а отже, відповідала за збереження територіяльної цілісности й конституційного устрою своєї вітчизни. Перед обранням короля шляхта кожного повіту на місцевих сеймиках складала список прав, привілеїв і поточних потреб реґіону. Місцевим делегатам до Елекційного Сейму, як правило, давали інструкцію не голосувати за конкретного кандидата, доки він не запевнить дотримання їхніх прав. З моменту обрання король всту-

---

[14] Створення Парламенту було лише одним із багатьох пунктів петиції, опублікованої під назвою «Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году» (КС. – 1883. – № 6. – С. 317–345).

[15] Намагання визначити політичну орієнтацію певного соціяльного прошарку стає методологічною проблемою. Оскільки ми не можемо застосувати до XVII і XVIII століть методи сучасного опитування громадської думки, доводиться покладатися на аналіз тогочасних політичних трактатів, історичних творів, петиції до царя і листування. Для даного дослідження найповнішим і найнадійнішим джерелом є петиції, оскільки їх складало багато осіб, і, як правило, це відбувалося на офіційних зібраннях еліти. Наприклад, петиція, подана Глухівською радою 1763 року, – це, ймовірно, найтиповіший зразок поглядів еліти XVIII століття. У Глухівській раді брали участь понад 100 представників від різних реґіонів (по два від кожного повіту) і різних посад (по одному чиновнику вищого і нижчого рангу від кожного реґіону). На раді також були численні представники середньої та вищої старшини, що не займали жодних посад. Петиції до Законодавчої комісії 1767 року складалися на засаді радше масового, ніж селективного представництва: нараховують понад 950 підписів під різними петиціями (за моїми підрахунками, це майже половина тогочасної української шляхти). Таким чином, петиції репрезентують значну частину населення. Натомість історичні й полемічні твори були результатом індивідуальної творчости. Деякі з цих творів були написані за дорученням зборів української шляхти і тому

пав у договірні відносини з політичною нацією, представленою делегатами від кожного реґіону, і урочисто присягав поважати права і привілеї нації[16].

Відносини між королем і козацтвом спочатку являли собою звичайний договір між монархом і найманим військом. Військо Запорозьке в особі гетьмана та козацької старшини погоджувалося служити королю в обмін на грошову винагороду й особливі привілеї (звільнення від податків, самоврядування, право носити зброю і виробляти алкоголь тощо).

Позиція козацтва як захисника православної віри призвела до того, що ці спеціяльні соціяльно-економічні привілеї перепліталися з релігійним і політичним питаннями. Перемоги Хмельницького додали до відносин із королем де-факто ще й територіяльне питання: сюзерен перебував у договірних відносинах із Військом Запорозьким, яке, у свою чергу, фактично контролювало значну частину українських земель (Зборівський договір 1649 року)[17]. Із козацького погляду ці відносини існували й після того, як Військо Запорозьке обрало собі нового протектора – російського царя. І справді, Переяславську угоду із царем великою мірою наслідував Зборівський договір[18].

висловлюють більш поширені погляди. Однак переважну кількість цих творів було створено з індивідуальної ініціятиви, і тому важко визначити, якою мірою ці пам'ятки відбивають погляди групи, а якою – окремого автора. У даній роботі я намагався простежити типові теми й політичні теорії, що їх розвивали різні автори в різні часи. Поза сумнівом, політичні погляди, про які йдеться в моїй праці, поділяли не всі представники тогочасної української еліти. Проте постійне фіґурування певних поглядів у багатьох джерелах свідчить, що вони не були просто уподобаннями одного або декількох авторів, а справді вказують на погляди та цінності принаймні найбільш політично проникливих представників еліти.

16 Конституційний устрій і роль шляхти в Польщі ґрунтовно проаналізовано у праці: *Jarema Maciszewski.* Szlachta polska i jej państwo. – Warszawa, 1969.

17 Договірні відносини між козацтвом і королем, що постійно розширювалися, проаналізовано у праці: М. Грушевський. Історія України-Руси. – Л.; К., 1905–1935. – Т. VII, VIII. Зборівський договір розглядається у т. VIII (Ч. 3. – С. 193–288).

18 Переяславська угода є предметом невпинних наукових суперечок. Згідно з цією угодою історики дають такі визначення юридичних від-

З плином часу, коли Військо Запорозьке відійшло на Січ, Правобережну Україну було втрачено, а в Гетьманщині зміцніли шляхетські тенденції, козацька ідея перестала бути актуальною. Однак спроба повернутися до шляхетської ідеї – Гадяцька унія з Польщею – зазнала поразки. Відтак виникла ідея «Малоросії», що поєднала в собі різні елементи як козацької, так і шляхетської традиції. Згідно з цією ідеєю гетьман і нащадки козацької старшини, котрі домагалися шляхетського статусу, більше не прагнули представляти Військо Запорозьке, що контролювало певну територію. Віднині вони були представниками «Малоросії» або Гетьманщини. Ця новостворена шляхта перебрала на себе роль захисників своєї вітчизни – Гетьманщини та її конституційного ладу, наслідуючи в цьому шляхетську

носин між Україною і Росією: персональна унія, реальна унія, протекторат, васалітет, військовий союз, автономія, інкорпорація, воз'єднання. Ці погляди підсумовано у праці: *А. Яковлів.* Договір Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. – Нью-Йорк, 1954. Для даного дослідження не так важливо визначити природу цього договору чи проаналізувати його висвітлення в історичних працях, як дослідити погляди козацької еліти. Навіть побіжне зіставлення Зборівського і Переяславського договорів виявляє постійність козацьких вимог: 1) політичної, соціяльної та економічної ґарантії Запорозькому війську й козацькій власності; 2) реального контролю певної території; 3) захисту православної віри й культури. Козацька старшина не тільки висувала подібні вимоги до поляків і до московитів, а й прагнула зберегти договірні відносини з російським царем, як раніше з польським королем. Це стало очевидно під час церемонії присяги. Хмельницький та його оточення вимагали, щоб московські посли склали присягу від імені царя. Коли посли відмовилися, Хмельницький залишив церемонію. Лише після повторних прохань московських послів, пояснень, що потрібно дотримуватися формальностей стосовно самодержця та обраного короля, і запевнень, що всіх їхніх прав буде дотримано, Хмельницький і козацька еліта повернулися на церемонію. Очевидно, козацька старшина вірила, що з царем укладалися договірні відносини. Цей погляд висловлювала майже кожна петиція Гетьманщини. Звіт московського посла, в якому змальовано цей інцидент, опубліковано у вид.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.– М., 1954. – Т. 3. – С. 464. Повніше – у вид.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1898. – Т. 10. – С. 430–435.

політичну націю. У той самий час нова шляхта засвідчувала пошану до козацьких традицій, зокрема до пам'яті великого засновника «Малоросії» гетьмана Богдана Хмельницького[19].

Наприкінці 1760-х Григорій Полетика розірвав зв'язок із козацькою традицією, закликавши повернутися до шляхетської політичної традиції – шляхетської демократії без гетьмана й козацької адміністрації, відповідальної лише перед імператрицею[20]. Проте це був погляд меншости, який можна було висловити лише після усунення з посади останнього гетьмана Кирила Розумовського (1750–1764). Більшість шляхти залишалася вірною політичній теорії, що поєднувала козацьку і шляхетсь-

---

[19] Це простежується в текстах офіційних петицій (див., наприклад, вищезгадане «Прошение малороссийского шляхетства»), а також у тогочасній політичній літературі, зокрема в «Разговоре Великороссии с Малороссией» (див. публ.: *Н. Петров.* «Разговор Великороссии с Малороссией»: (Литературный памятник второй половины XVIII века) // КС. – 1882. – № 2. – С. 313–365). Поява шляхетських тенденцій поєднується з пошаною до міфів і традицій козацтва (зокрема, до постаті Богдана Хмельницького), що відбилося у козацьких літописах XVIII століття. Найкращий аналіз козацького літописання див.: *М. Грушевский.* Об украинской историографии XVIII века: Несколько соображений //Известия Академии наук СССР: Отделение общественных наук. – М., 1934. – С. 215–233.

[20] Погляди Полетики висловлено у таких його промовах і творах: 1) «Возражение депутата Григория Полетики на наставления Малороссийской коллегии господину же депутату Дмитрию Натальину» (див.: ЧОИДР. – 1858. – № 3. – С. 71–102); 2) повний текст промови в Законодавчій комісії 1767 року (див.: СИРИО. – 1882. – № 36. – С. 340–356); 3) меморандум до інших членів Законодавчої комісії (див.: Наказы малороссийским депутатам 1767 г. и акты о выборах депутатов в Комиссии сочинения Уложения. – К., 1890. – С. 167–176); 4) трактат про українську автономію «Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою, и на каких договорах отдалась Российским Г[осу]д[а]рям, и патриотическое рассуждение, каким бы образом оную ныне учредить, чтоб она полезна могла быть Российскому Государству без нарушения прав ея и вольностей» (див.: Український археографічний збірник / Українська академія наук. – 1926. – № 1. – С. 147–161). Детальніший аналіз поглядів Полетики див.: *Зенон Когут.* Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25–1784). (Див. с. 102–116 цього видання.)

ку традиції. Мало того, гетьман був стрижнем в українській теорії договірних відносин із царем. Переяславський договір було укладено як контракт між гетьманом Богданом Хмельницьким і російським царем, а його основні положення офіційно фігурували як «статті Богдана Хмельницького». У XVII столітті ці «статті» підтверджували й заново укладали з кожним наступним гетьманом[21] . Якою б не була політика Гетьманщини щодо царя, знать, бажаючи того чи ні, змушена була розділяти з гетьманом роль політичного представника краю і захисника «малоросійських прав і вольностей».

Хоча українська знать вірила в існування договірних відносин із царем, ані сам цар, ані російська адміністрація ніколи не поділяли цього погляду. Московія XVII століття була патримоніяльною державою, в якій договірні відносини між самодержцем та його підданими були немислимі. З російського погляду верховна влада царя була неподільною, і самодержавство не мало обмежень. Якщо Гетьманщина і мала певні особливі прероґативи, вони були лише дарунком царя[22]. Крім того, імперська влада не цілком визнавала соціяльно-економічний статус української еліти. Хоча представники еліти Гетьманщини вважали себе повноправною шляхтою, російська влада постійно від-

---

[21] Ці угоди проаналізовано у публ.: *А. Яковлів.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. 19.

[22] Правові відносини між царем і Україною, згідно з В. Ключевським, було навмисно не визначено. Замість того щоб спробувати зрозуміти протилежну сторону, жодна сторона «не говорила того, що думала, і робила те, чого не бажала» (*В. О. Ключевский.* Сочинения: В 8 т. – М., 1957. – Т. 3. – С. 118–119). Цар навмисно вжив нечітку формулу, даруючи «статті Богдана Хмельницького», коли українське населення присягало йому на вірність. Це дозволило царю і московській владі розглядати прероґативи України як добровільний царський дар, тоді як українці вбачали в них права, підтверджені обопільною присягою. Ця формула збереглася до кінця XVII століття. При обранні нового гетьмана Переяславський договір поновлювали. Предмет угоди – «статті Богдана Хмельницького» – підносили царю, який, зі свого боку, дарував ці привілеї козацькому війську і «малоросійському народу». Оскільки умови договору дійсно усталювалися у процесі переговорів, це були de facto обопільні, якщо не сказати договірні, відносини.

мовлялася приймати їхніх дітей до військових навчальних закладів Імперії, оскільки Сенат вважав, що «в Малоросії дворян немає»[23]. Земельні володіння української шляхти опинилися не в меншій небезпеці. Багато земельних маєтностей раніше були «ранґовими землями» (наданими в тимчасове користування на час служби), або купленими в рядових козаків (що було заборонено російською владою 1739 року), або неправомірно пожалуваними гетьманом. Це дозволяло російській владі оскаржувати права власности[24] .

Різниця в поглядах між російською владою та українською елітою призводила до постійного напруження, кульмінація якого припала на 1760-ті роки. Тісні зв'язки гетьмана Кирила Розумовського з імператорською родиною і двором оберігали українську шляхту від зазіхань імперської влади в 1750-ті і 1760-ті роки, внаслідок чого українська еліта ставала дедалі сміливішою[25]. 1763 року 100 представників середньої та вищої шляхти від усіх регіонів Гетьманщини, серед них посадовці та шляхтичі, що не мали офіційних посад, зібралися у гетьманській резиденції Глухові. Глухівська рада старшин ухвалила розпочати широкі реформи[26]. Основними в Глухівській програмі були три теми. По-перше (і це найголовніше), Рада розглядала Гетьманщину як цілком окрему від Росії територію – країну з власними кордонами, урядом та економічною політикою. Зрозуміло, ця країна була пов'язана з Російською імперією через спільного монарха – російського царя. Але таке «підпорядкування» ґрунтувалося на договорах, і Рада прагнула повернути звичай, за яким при обранні нового гетьмана цар

---

[23] *Д. Миллер.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение малорусской старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 1. – С. 26.

[24] Про форми землеволодіння еліти, а також інших соціяльних груп див.: *В. Мякотин.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага, 1926. – Т. 1. – Ч. 3; *В. Дядиченко.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 46–49.

[25] Про добу Розумовського див.: *Зенон Когут.* Російський централізм... – С. 65–96.

[26] Перелік подано у вищезгаданій петиції до Єкатеріни II «Прошение...» (С. 317–345).

підтверджував Переяславську угоду («статті гетьмана Богдана Хмельницького»), поновлюючи таким чином договірні відносини між царем, гетьманом та українською знаттю. По-друге, шляхта пропонувала перетворити Раду старшин на шляхетський Сейм. Створення такого Сейму запевнило би контроль еліти над внутрішніми справами Гетьманщини. Це також зробило би легітимнішою перед лицем царя роль представників краю, яку собі прибрала шляхта (хоча еліта все ще мала розділяти цю роль з гетьманом). Нарешті, це був би вирішальний крок на шляху утворення справжньої української шляхти, яка віднині отримала б усі шляхетські політичні й економічні права. Крім того, Рада вимагала урівняння українських та російських посад і чинів, підтвердження прав землеволодіння й подальшого обмеження права селян на вихід від пана. Таким чином, автори петиції прагнули забезпечити соціально-економічний статус української еліти не лише в Гетьманщині, але й у масштабах цілої Російської імперії.

Однак ці прагнення суперечили планам нової самодержиці Єкатєріни II. Єкатєріна не тільки не визнавала жодних договірних відносин між самодержцем та його підданими, але також, як «просвічена» і «раціональна» правителька, вважала окремі регіональні права «феодальними» пережитками, що перешкоджають запровадженню раціональної та єдиної моделі адміністрації у всій імперії. У 1763 році Рада старшин і гетьман Кирило Розумовський подали петицію з проханням зробити посаду гетьмана спадковою. Це так розлютило Єкатєріну, що вона змусила Розумовського піти з посади і призначила управляти Гетьманщиною російського генерал-губернатора Пєтра Рум'янцева. В той самий час Єкатєріна проголосила політику поступової інтеґрації всіх околиць в імперію, в майбутньому, «когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов изчезло»[27].

[27] Таємну інструкцію Єкатєріни II обер-прокурору князю А. А. Вяземському див.: ЧОИДР. – 1885. – № 1. – С. 104; СИРИО. – 1871. – № 7. – С. 348. Про ставлення Єкатєріни та її конфлікт із гетьманом Розумовським див.: *Зенон Когут*. Російський централізм... – С. 73–96.

Невдовзі після цих подій українська шляхта отримала змогу висловити свої політичні погляди, оскільки її було запрошено взяти участь у роботі Законодавчої комісії, скликаної Єкатеріною II[28]. Незважаючи на здійснені Румянцевим репресії й арешти, переважна більшість із 950 українських шляхтичів, котрі брали участь у Законодавчій комісії, підписали петицію з проханням зберегти автономію Гетьманщини.

Коли двадцять років потому всі українські інституції було ліквідовано, українська знать відреагувала на це досить стримано. Ця позірна байдужість мала різні причини. За іронією долі, саме скасування українських інституцій і запровадження в 1775 році губернського регламенту змусило центральну владу нарешті визнати українську еліту. Оскільки знать мала відігравати в новій провінційній адміністрації провідну роль, влада мусила відмовитися від твердження, що «в Малоросії дворян немає», і значна частина української еліти швидко влилася в імперське дворянство[29]. Критерії імперського уряду щодо визнання українських чинів були нечіткі, і є докази, що реєстрацію українських дворян супроводжували різні зловживання: хабарі, фальшування родоводів і підробка документів. У польській частині України існували «фабрики документів», які створювали і продавали документи про родоводи, грамоти кандидатам на дворянство[30]. Це

[28] Детальніше див. у нашій статті «Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25–1784)» (с. 102–116 у цьому виданні).

[29] Про інкорпорацію української еліти у дворянство див.: *Д. Миллер*. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение малорусской старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 1. – С. 1–31; № 2. – С. 188–220; № 3. – С. 351–374; № 4. – С. 1–47. Хоча праця Міллера дещо застаріла, вона все ж залишається єдиним повним дослідженням із даної теми. Праця В. Сенютовича-Бережного «Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства» (УІ. – 1973. – № 3/4. – С. 133–141; 1974. – № 1/3. – С. 76–84) додає небагато як з погляду фактажу, так і інтерпретації.

[30] *Александра Ефименко*. Малорусское дворянство и его судьба // *Александра Ефименко*. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 186; *А. В. Романович-Славатинский*. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870. – С. 107.

призвело до того, що чисельність нових дворян швидко зростала, наприкінці 1790-х сягнувши 23 000 – 25 000[31].

---

[31] Дуже важко бодай приблизно визначити чисельність шляхти в губерніях колишньої Гетьманщини. А. В. Романович-Славатинский наводить цифру 100 000 (див.: *А. В. Романович-Славатинский.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – С. 108). Очевидно, він спирається на підрахунки анонімного автора твору початку XIX століття «Замечания, до Малой России принадлежащие» (ймовірно, написаний у 1803 році; див.: ЧОИДР. – [1848]. – № 1. – Ч. 2. – С. 20). Однак цим цифрам не можна довіряти. По-перше, вони не ґрунтуються на жодному офіційному джерелі; по-друге, автор зараховує до шляхетського стану дрібних службовців, які не мали жодного права на спадкове дворянство, щонайбільше вони могли отримати лише особистий дожиттєвий титул. Нарешті, це перебільшення, очевидно, було літературним прийомом. Насправді автор висміює дрібних претендентів на дворянство. Оскільки дворяни не платили податків, їх не було включено до податкового цензу. Отже, статистичні дані про дворянство, як правило, спираються на звіти губернаторів і топографічні описи. Перші топографічні описи, які більш-менш точно підраховують кількість шляхти в Гетьманщині, було складено наприкінці 1790-х. На підставі цих топографічних описів і губернаторських звітів В. М. Кабузан і С. М. Троіцький доходять висновку, що станом на 1800 рік на території колишньої Гетьманщини було 18 599 шляхтичів (див.: *В. М. Кабузан, С. М. Троицкий.* Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1855 гг. // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 167–168). Із двох інших джерел відомо, що до податкового цензу 1782 року було включено 22 702 особи (обох статей), яким наприкінці 1780-х було надано дворянські права. Згодом претензії на дворянство 10 105 осіб було відкинуто, а права решти, 12 597 осіб, – підтверджено. Всіх, за винятком 2616 осіб, було викреслено з податкового цензу. Однак немає відомостей, чи Кабузан і Троіцький врахували цих 2616 шляхтичів, що залишилися платниками податків. Наведені цифри подано у вид.: *А. Маркович.* Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах в Черниговской губернии // Материалы для статистики империи Российской. – СПб., 1841. – Т. 2. – Ч. 4. – С. 8–9; *Д. Миллер.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение малорусской старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 3. – С. 367–368.
Мої підрахунки – 23–25 тис. дворян чоловічої статі в 1780-х роках – беруть за основу 18 599 чоловіків, поданих у топографічних описах; до цієї цифри додано 5052 чоловіків (половина з 10 105, виключених із лав дворянства на початку 1790-х). Це загалом становить 23 651 особу. Якщо 1308 чоловіків ($^1/_2$ з 2616), визнаних шляхтичами,

У зв'язку з інкорпорацією українського шляхетства в російське дворянство Єкатєріна II 1783 року видала указ, що завершив закріпачення українського селянства[32]. До цього часу селяни були зобов'язані виконувати трудові повинності на користь свого пана, але все ще зберігали принаймні теоретичне право переходити до іншого пана. Указ імператриці заборонив такі переходи. Видаючи цей указ, вона керувалася необхідністю забезпечити надходження податків і зберегти єдність імперії. І хоч імператриця робила це без наміру догодити українським панам, у підсумку цим указом вона їм справді догодила.

Іншим потужним стимулом до злиття української еліти з російською була «Грамота дворянству», видана Єкатєріною II 1785 року. Аж до 1780-х українська знать подавала петиції про визнання місцевих чинів, але не завжди вимагала прирівняти її до російського дворянства. Таку позицію слід пояснити не лише локальним патріотизмом, але також деякими практичними міркуваннями. Українська еліта претендувала на права давньої шляхти, які значно перевершували права російського дворянства. Попри те, що українська шляхта прагнула прирівняти свої місцеві чини до відповідних рангів імперської Табелі, вона бажала залишити за собою ці чини й користуватися, бодай на обмеженій території, широкими шляхетськими правами. Грамота 1785 року надала дворянам різні особисті й соціяльно-економічні привілеї, що істотно зменшило різницю між російським дворянством і шляхтою[33]. Таким чином, лише ставши частиною російського дворянства, українська шляхта могла здобути велику частину тих привілеїв, на які вона претендувала вже понад століття.

але включених до Чернігівського податкового реєстру, були враховані як шляхтичі в топографічних описах, тоді приблизна кількість – 23 651 чоловік – є вірною. Якщо ж вони не були включені до топографічних описів, тоді їх кількість зростає (ще на 1308 осіб) до 24 959.

[32] ПСЗ. – Сер. I. – СПб., 1830. – Т. 21. – С. 908 (№ 15 724, 3 травня 1783 р.).

[33] Про шляхетські права, на які претендувала українська еліта, див.: *Д. Миллер.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение малорусской старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 2. – С. 194–196. Положення Грамоти 1785 року докладно проаналізовано у вид.: *Robert E. Jones.* The Emancipation of the Russian Nobility. 1762–1785. – Princeton, 1973. – P. 272–299.

Генерал-губернатор Рум'янцев сприяв інтеґрації добре спланованою політикою залучення української знаті на імперську службу. Інтеґрація української еліти в імперію виявилася настільки успішною, що саме українець Андрій Милорадович і його переважно українські підлеглі підготували запровадження імперських інституцій у Гетьманщині[34]. Фактично українська знать на тої час уже залежала від місцевих та імперських урядових посад. Хоча деякі шляхтичі володіли величезними багатствами, маєтки більшости були невеликими й ледве могли забезпечити життєві потреби[35]. Економічні обставини змушували синів шляхетних родин робити кар'єру на урядовій службі. Київська академія та Чернігівська й Переяславська колеґії надавали дрібній українській знаті кращі освітні можливості, ніж ті, які мали ро-

[34] Див.: *Зенон Когут.* Російський централізм... – С.185–186.

[35] На жаль, дослідження про землеволодіння української шляхти немає. Приблизні дані можна отримати з кількох джерел. В. М. Кабузан та С. М. Троїцький у своїй піонерській праці «Изменения в численности...» підраховують кількість кріпаків, що припадала на одного шляхтича в певній місцевості (див.: С. 153–196). Для Лівобережної України (колишня Гетьманщина і Слобожанщина) на 1782 рік пропорція була 43,32 кріпаків на 1,20 шляхтичів, а на 1795 рік – 42,68 кріпаків на 1,33 шляхтичів. Це дає 34,66 кріпаків на одного шляхтича в 1782 році й відповідно 32,01 у 1795-му. Для порівняння: у центральних реґіонах Росії пропорція на 1782 рік – 66,07 кріпаків на 0,70 дворян, а на 1795 – відповідно 66,64 на 0,63. Це дає 103,39 кріпаків на кожного дворянина для 1782 року і 105,77 – для 1795. Таким чином, у середньому шляхтич у Гетьманщині володів менше ніж третиною кріпаків порівняно з російським дворянином. Із підрахунків Кабузана і Троїцького очевидно, що в Гетьманщині було більше шляхтичів і менше кріпаків, ніж у багатьох інших реґіонах Російської імперії. Звісно, кількість кріпаків на одного шляхтича – це дуже приблизний показник добробуту. Проте статистичні дані підтверджуються іншими джерелами. Осип Гермайзе дуже влучно змальовує збіднілу дрібну шляхту, змушену вступити на державну службу через занепад власних маєтків (див. його передмову до вид.: 20–40-ві роки в українській літературі / За ред. О. Дорошкевича. – К., 1924. – Т. 2. – С. XI–XII). Радянський історик економіки В. Голобуцький визнав, що лівобережна українська шляхта володіла переважно дрібними або середніми маєтками, особливо порівняно з латифундіями деяких маґнатів Правобережної України. Див.: *В. О. Голобуцький.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970. – С. 170.

сійські дворяни, і тому вона була краще підготовлена до роботи на чиновницьких посадах. Отже, ліквідація українських інституцій не означала для української шляхти втрати посад. Навпаки, єкатерінинські реформи провінційного урядування надали українській дрібній знаті безпрецедентні кар'єрні можливості, насамперед на території колишньої Гетьманщини, а також у сусідніх провінціях, у війську і в самому Санкт-Петербурзі[36].

Теплі відносини української шляхти з генерал-губернатором Пєтром Рум'янцевим дещо стримали відкриту опозицію до нової імперської адміністрації. Коли Рум'янцев призвичаївся до місцевих умов і заприятелював із найвпливовішими родинами Гетьманщини, конфронтацію 1760-х років було забуто. Українська еліта майже не створювала перешкод людині, котра надала їй змогу вільно визначати склад місцевого дворянства і щедро роздавала титули корнета (найнижчий спадковий ранґ дворянства). Більшість як військових, так і цивільних підлеглих Рум'янцева були українцями, і Рум'янцев скріплював дружбу з провідними українськими шляхетськими родинами, стаючи хре-

---

[36] Звісно, більшість української шляхти залишилася на території колишньої Гетьманщини й увійшла до місцевої адміністрації. Між 1780-ми й 1802 роком місцева адміністрація була переважно українською. Див.: *А. Андриевский.* Архивная справка о составе киевского «общества» в 1782–1797 годах // КС. – 1894. – № 2. – С. 192–203; *І. Смоленський.* Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. // Україна. – 1930. – № 7/8. – С. 70–80. Типові моделі кар'єри українських шляхтичів поза Гетьманщиною не досліджено. Однак цінну інформацію можна знайти в «Малороссийском родословнике» В. Модзалевського. Що стосується адміністративної, а не військової служби, то представники української еліти робили кар'єру переважно в Санкт-Петербурзі або в сусідніх губерніях – Курській, Орловській, а також на Слобожанщині, а після поділів Польщі – на Правобережжі. Унікальним джерелом про українських чиновників та українське життя в Петербурзі є мемуарні «Записки В. Н. Гетуна» (Исторический вестник. – 1880. – № 1. – С. 26–67). Дрібний чиновник Гетун пише, що більшість посад українці здобували через ієрархічну систему протекції на чолі з Олександром Безбородьком або Петром Завадовським. Гетун також згадує, що українські бюрократи підтримували між собою тісні соціяльні зв'язки. Це підтверджують і мемуари Г. Винського «Мое время» (Русский архив. – 1877. – № 1. – С. 90–104).

щеним батьком їхніх дітей – ця роль в українському суспільстві зберігалася за родичами або за дуже близькими друзями[37].

Хоча соціяльного визнання, економічних вигод і нових кар'єрних можливостей на імперській службі достатньо, щоб пояснити послаблення автономістських почуттів еліти, не менш важливим, але недооціненим фактором був занепад, коли не відмирання, українських інституцій. Остання Рада старшин, яка прийняла самостійне рішення у справах Гетьманщини, зібралася 1763 року. Від 1764 року до 1780-х генерал-губернатор Рум'янцев запровадив багато реформ щодо інтеґрації Гетьманщини в імперські структури[38]. Імперські практики не лише проникали в адміністрацію Гетьманщини, але й відбивалися на новій структурі еліти. Членство у Значному військовому товаристві дедалі більше розглядали як почесний чин, позбавлений будь-яких реальних функцій. Спочатку українська шляхта почала поєднувати членство у Значному військовому товаристві зі звичайними посадами. Наприкінці 1770-х членами Значного військового товариства могли бути навіть діти[39]. Для російського дворянства це було поширеною практикою, але суперечило організаційній структурі та справжньому призначенню Значного військового товариства[40].

Загалом, українська знать зазнала глибинної трансформації ще до того, як була інкорпорована в російське дворянство. У

---

[37] *O. Ohloblyn*. Ukrainian Autonomists of the 1780s and 1790s and Count P. A. Rumiantsev-Zadunaysky // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. – 1958. – Vol. 6. – № 3/4. – P. 1316.

[38] Про реформи Румянцева див.: *Зенон Когут*. Російський централізм... – С. 97–113.

[39] *Лев Окіншевич*. Значне... – С. 98–99, 118–119.

[40] Оскільки реєстр Значного військового товариства фактично включав осіб для призову у військо або виконання інших тимчасових обов'язків, до нього не потрапляли особи, що займали постійні посади, а також діти. Крім того, значні військові товариші повинні були мати досить вільного часу і матеріяльних можливостей для виконання обов'язків свого стану. Тому чин ніколи не надавався як відзнака, але завжди був пов'язаний із походженням і багатством. Очевидно, що, вписуючи до реєстру своїх дітей, українська шляхта наслідувала приклад російських дворян, котрі записували своїх дітей на військову

1760-х роках, коли інституції Гетьманщини ще були життєздатними, шляхта вірила, що вона є основним політичним представником окремого краю під протекцією царя. У 1780-х роках, коли інституції Гетьманщини занепали, а соціяльно-економічні позиції верхівки були більш-менш забезпечені, українська еліта розглядала себе як представника вже не окремої країни, а реґіону, включеного до імперської системи. Тепер нагальною потребою було визначити свою роль всередині цієї системи.

У пошуках своєї ідентичности та ролі в імперії представники української еліти займали дві основні позиції, які я називатиму асиміляторською та традиціоналістською. Це були не систематичні політичні ідеології, а радше протилежні погляди на оцінку спадщини Гетьманщини. Асимілятори вірили, що дотримання традицій автономізму – анахронізм, оскільки майбутнє Гетьманщини неминуче пов'язане з долею імперії в цілому. Вони почали розглядати Російську імперію як свою країну – імперію, яку так багато українців, починаючи з Теофана Прокоповича, допомагали розбудовувати. Асимілятори пишалися належністю до імперії, яка перемогла найзапекліших ворогів Гетьманщини – Польщу, Кримське ханство й Османську імперію – і надала їм доступ до придворного товариства та можливості імперської кар'єри. Серед прихильників цієї позиції були найвизначніші постаті Гетьманщини й Російської імперії: Олександр Безбородько, Петро Завадовський, граф Іван Гудович, Дмитро Трощинський, граф (пізніше князь) Віктор Кочубей, Григорій Милорадович, а також численні менш видатні особи[41].

Найяскравіше асиміляторську позицію висловлено у памфлеті, написаному в 1802–1803 роках – «Замечания, до Малой России принадлежащие»[42]. Анонімний автор памфлету, ціл-

---

службу, щоб на час повноліття їхній чин був достатньо високим. Однак три рівні Значного військового товариства були не чинами, а спадковою соціяльною позицією, і тому вписування дітей до реєстру не давало їм жодних переваг у просуванні на вищий рівень.

41 Оглоблин пише, що ця група українських аристократів зосереджувалася навколо князя О. Безбородька і виступала за тісну співпрацю з росіянами. Див.: *О. Оглоблин*. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 155.

42 Замечания, до Малой России принадлежащие // ЧОИДР. –1848. – Т. 1. – П/т 2. – С. 1–55.

ком очевидно, ототожнював українців із росіянами й був переконаний, що українці мають підлягати загальноросійській імперській адміністрації та законам. Автор стверджує: «Ми не поляки, а російські люди, і маємо загального для всієї держави порядку тим паче дотримуватися, що ми в ньому очевидну нашу користь і вигоду відчуваємо»[43]. Він виступає проти одного з традиціоналістів, який прагнув відновити деякі елементи української автономії, наводячи такі аргументи:

«Цей позірний патріот, кажучи, за прикладом французів, промову, вимагав, щоб Малу Росію та її колишнє військо так відновити, як вони за гетьманів були, і щоб усю Новоросійську губернію знищити, і ті землі, на яких вона нині існує, до Малої Росії приєднати. Очевидно, він, за прикладом Мазепи, Удільне Малоросійське Царство мати хотів, за що, і то з ласки, у Максаківський монастир саджають»[44].

Таким чином, асимілятори охоче інтеґрувалися в імперське суспільство. Деякі з них, наприклад, князь О. Безбородько, відчували справжню любов до колишньої Гетьманщини, її традицій і своїх земляків українців, але з ентузіязмом підтримували нову імперську адміністрацію та не були зацікавлені у збереженні або відновленні жодних елементів української автономії[45]. Інші, такі як князь Віктор Кочубей, навіть висловлювали зневагу до своїх етнічних коренів. Кочубей як канцлер Державної ради в 1830-х роках перешкоджав відновленню козацьких військових утворень. Він пояснив свою позицію в листі до українського генерал-губернатора князя М. Г. Рєпніна:

«Хоч я з народження і хохол, але я більше росіянин, ніж хто інший... Моє звання і посада, яку я займаю, ставлять мене вище всіляких дрібних міркувань. Я дивлюся на справи Ваших губерній з погляду загальних інтересів нашої країни. Мікроскопічні види – не моя справа»[46].

Однак лише частина української еліти відмовилася від традицій Гетьманщини й охоче асимілювалася з російською ім-

---

[43] Там само. – С. 12.

[44] Там само. – С. 16.

[45] Про ставлення Безбородька до Гетьманщини див.: *Зенон Когут*. Російський централізм... – С. 226–229.

[46] *Н. Стороженко*. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. // КС. – 1897. – № 11. – С. 145.

перською знаттю. Багато хто, хоча й визнавав Україну частиною імперії, прагнув, щоб імперський лад узгоджувався з місцевими правовими й адміністративними практиками. Це традиціоналісти, що не були організовані в певний рух, а отже, мали різні погляди та цілі. Їх об'єднувала симпатія до минулого, яка водночас була відкритою або прихованою критикою сучасности. Ця критика варіювалася від невиразного почуття невдоволення до різкої опозиції стосовно імперських порядків.

Найрадикальнішу опозицію представляла група, готова, заради визволення Гетьманщини з недолі, навіть звернутися по допомогу до іншої держави. 24 квітня 1791 року Василь Капніст, знаний у Російській імперії літератор, провів таємні переговори з канцлером Прусії графом Евальдом Фрідріхом Герцберґом. Герцберґ доповів королю Прусії Фрідріху Вільгельму II, що Капніст заявив, ніби його послали співвітчизники дізнатися, чи можуть українці, у випадку російсько-пруської війни, розраховувати на підтримку Прусії, якщо спробують скинути імперське ярмо[47]. Реакція короля була неґативною, і він схвалив увічливу відмову Герцберґа. Хоча сторони домовилися підтримувати зв'язок, було очевидно, що місія Капніста зазнала невдачі[48].

---

[47] Записи Герцберґа знайшов польський історик Bronisław Dembiński, див. його статтю «Tajna misja ukrainca w Berlinie w r. 1791» (Przegląd Polski. – 1896. – № 3. – С. 511–523). М. Грушевський ідентифікував Капніста, згаданого в записці, як Василя Капніста (див.: *М. Грушевський.* Секретна місія українця в Берліні в 1791 // ЗНТШ. – Л., 1896. – Т. 9. – Miscellanea. – С. 7–9). Публікацію записів див.: *Georg Sacke.* V. V. Kapnist und seine Ode «Na rabstvo» // Zeitschrift für slawische Philologie. – 1941. – № 7. – S. 291–301.

[48] Деякі вчені не припускають можливости, що «лояльний» російський письменник Василь Капніст був причетний до такої змови. Оскільки Герцберґ не називає повного імені Капніста, котрий відвідав Берлін, можна припустити, що це був інший представник родини. Кандидатуру Василевого брата Петра вперше висунуто у вид.: *В. Модзалевский.* Малороссийский родословник: В 4 т. – К., 1908–1914. – Т. 2. – С. 284–285. Відтоді це стало офіційною радянською інтерпретацією. (Див.: Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов: В 2 т. / Под ред. Ю. Г. Оксмана и С. Н. Чернова. – М., 1931 – 1933. – Т. 1. – С. 407–408; *А. Мацай.* «Ябеда» В. В. Капниста. – К., 1958. – С. 78; *Л. А. Коваленко.* Велика французька буржуазна револю-

Звернення Капніста до Прусії та деякі конспіративні спроби були лише окремими випадками. Переважна більшість традиціоналістів залишалися цілком лояльними до царя та імперії й хотіли лише зберегти незначні рештки адміністрації Гетьманщини або відновити її інституції легальним шляхом. Наприкінці правління Єкатєріни II традиціоналісти покладали надії на її

ція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – К., 1973. – С. 101–102.) Незважаючи на думку багатьох, що саме Петро їздив у Прусію, ця теорія не є переконливою. Вона ґрунтується насамперед на гаданому лібералізмі Петра, який називав свій маєток «республікою» і замінив трудові повинності селян на символічну грошову плату. Хоча такі погляди й могли трактуватися як «вільнодумство», вони передусім були пов'язані з Французькою революцією та не мали нічого спільного з українською автономією. Крім того, хоча в меморандумі Герцберґа не розкрито повне ім'я Капніста, там подано його ранг (придворний радник) і посаду (державний ректор факторії), що відповідає становищу Василя і жодним чином не може бути приписане Петрові. Вільям Б. Еджертон висунув ще одну гіпотезу – про те, що до Прусії їздив інший брат, Микола. (Див.: *W. B. Edgerton.* Laying a Legend to Rest: The Poet Kapnist and Ukrainian-German Intrigue // Slavic Review. – 1971. – Vol. 30. – №3. – P. 551–560.) Твердження Еджертона ґрунтуються на тому, що Микола був єдиним іншим Капністом, котрий, як і Василь, мав зазначений у меморандумі Герцберґа ранґ (придворний радник), і що 1812 р. він нібито твердив, що вітатиме Наполеона. Цей арґумент можна заперечити тим, що Микола не мав посад у державних факторіях – принаймні про це немає жодних свідчень. І, знову ж таки, якщо симпатії до Наполеона, висловлені 1812 року, можна сяк-так сприймати як нелояльний вчинок, він не має жодного стосунку до козацьких прав. До того ж методологія Еджертона є досить сумнівною: він має на меті захистити російського поета Василя Капніста від «обвинувачень у державній зраді», а потім спростовує тих істориків, які наполягали на тому, що Василь Капніст відвідав Прусію за дорученням українських націоналістів або заради німецьких інтриґ проти Росії. У запалі Еджертон навіть натякає на те, що стаття Ґеорґа Заке була частиною антиросійської кампанії нацистів. У пізнішій статті (див.: Slavic Review. – 1973. – Vol. 32. – P. 218 ff.) Еджертон вибачився за ці свої припущення. Німецький історик повідомив йому, що Заке, якому було дуже далеко до оплачуваного нацистами писаки, насправді помер у нацистському концтаборі. Звичайно, все це жодним чином не стосується того, чи Василь Капніст насправді їздив до Прусії 1791 року. Спростування гіпотези Еджертона подає Олександр Оглобин

сина, великого князя Павла, добре знаючи про те, що він налаштований проти політики Єкатєріни[49]. І справді, зійшовши на престол, Павєл поновив деякі колишні прерогативи Гетьманщини[50]. Він створив єдину Малоросійську губернію, яка, за винятком Києва, охоплювала всю територію колишньої Гетьманщини. Мало того, Павєл значною мірою відновив судову систему, що існувала в Гетьманщині між 1764 і 1786 роками (систему, запроваджену гетьманом Розумовським і Глухівською радою 1763 року)[51].

Крім того, метою традиціоналістів було зберегти, наскільки можливо, місцеву судову систему. Коли на престол зійшов Алєксандр І, представники української еліти зібралися в Чернігові та, разом із листом вдячности за підтвердження «Грамоти дворянству» від 1785 року, подали петицію з проханням зберегти місцеву судову систему[52]. Алєксандр, очевидно, неприхильно поставився до цього прохання, оскільки розділив Малоросійську губернію на дві губернії та ліквідував місцеву судову сис-

---

(див.: *О. Оглоблин*. Берлінська місія Капніста 1791 р.: Історіографія і методологія питання // УІ. – 1974. – № 3. – С. 85–103). Оглоблин указує на серйозні недоліки методології Еджертона. Остаточно вирішив питання Ярослав Дашкевич, який на підставі архівних матеріялів довів, що Василь Капніст здійснив місію до Берліна. Див.: *Я. Р. Дашкевич*. Берлін, квітень 1791 р.: Місія В. В. Капніста, її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип. 1. – С. 220–259.

49 Коли померла Єкатєріна II, на Лівобережній Україні поширилися чутки, ніби великий князь Павєл сам стане гетьманом і призначить Андрія Ґудовича реґентом відновленої Гетьманщини (див.: Любецкий архив графа Милорадовича / Ред. Г. А. Милорадович. – К., 1898. – С. 192).

50 ПСЗ. – Т. 26. – С. 229–230 (№ 17 634, 12 грудня 1796 року).

51 Там само. – С. 212–213 (№ 17 594, 30 листопада 1796 року); Александр Ковалевский. Возобновление генерального суда в Малороссийской губернии в 1797 году // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 178. – С. 3–4. Павєл відновив усю цивільну судову систему, включно з верховним Генеральним військовим судом. Старі кримінальні суди не було відновлено, однак місцеві закони застосовували і в кримінальних, і в цивільних справах.

52 Публікацію петиції див.: Записка о нуждах малороссийского дворянства // КС. –1890. – С. 310–316.

тему почасти[53]. Однак кодекс місцевого права (специфічна суміш Литовського статуту, звичаєвого права та елементів Маґдебурзького права) не лише було збережено, але й наново кодифіковано (1807)[54]. Нечисленні залишки українських інституцій було остаточно ліквідовано внаслідок польського повстання 1830 року, коли імперська влада вирішила знищити якомога більше місцевих особливостей та ознак «польського» впливу в «російських» землях імперії. Тому 1831 року Маґдебурзьке право було скасовано, і натомість видано указ, згідно з яким урядовим інституціям Чернігова та Полтави належало суворо дотримуватися імперських адміністративних практик[55]. Рішучіший крок було здійснено 1840 року, коли було скасовано Литовський статут на Правобережній Україні та в Білорусі[56]. Внаслідок цього територія колишньої Гетьманщини залишилася єдиною, де Литовський статут зберігся як офіційний кодекс законів.

Невдовзі після скасування Литовського статуту на Правобережжі повітовий предводитель дворянства з Полтавської губернії Дмитро Салецький вказав на ненормальність ситуації, коли «Малоросія» зберігає окремий правовий кодекс, а всі навколишні губернії підлягають законам імперії. Він розпочав кампанію серед українського дворянства, щоб подати петицію про скасування Литовського статуту. Салецький написав меморандум і надіслав його до кожного повітового предводителя дворянства в обох губерніях, виклавши там типові погляди асимілятора. Він доводив, що, оскільки жителі Великоросії та Малоросії визнають єдину православну віру, підкоряються одному самодержцю, мають однакове виховання, вони також повинні мати однакові закони. У деяких повітах ідеї Салецького зустріли прихильно. Наприклад, дворянство його власного Прилуць-

---

53 ПСЗ. – Сер. II. – Т. 27. – С. 59–60 (№ 20 162, 20 лютого 1802 року). Скасування Генерального суду стисло описав останній генеральний суддя Яким Сулима; див.: Дневник Акима Семеновича Сулимы, 1772–1817 // Сулимовский архив. – К., 1884. – С. 163.

54 *А. П. Ткач*. История кодификации дореволюционного права Украины. – К., 1968. – С. 141–150.

55 ПСЗ. – Сер. II. – Т. 6. – С. 119–122 (№ 4319, 3 лютого 1831 року); С. 276 (№ 4992, 6 грудня 1831 року).

56 Там само. – Т. 15. – С. 443–445 (№ 13 591, 25 червня 1840 року).

кого повіту стверджувало, що Литовський статут – це лише прикрий спомин про «відокремлення Малоросії від Росії». Проте переважна більшість відповідей була неґативною. Українська шляхта все ще бажала зберегти старий кодекс законів[57].

Виступ Салецького проти доцільности застосування Литовського статуту засвідчує водночас стійкість і слабкість традиціоналістських почуттів. Стійкість було продемонстровано тим, що майже через півстоліття після ліквідації українських інституцій дворянство все ще зберігало відчутну симпатію до залишків старого порядку. Однак, здається, ця симпатія ґрунтувалася радше на інерції та зручностях, ніж на захисті історичних «малоросійських прав і вольностей». У боротьбі проти запропонованої заміни кодексу законів традиціоналісти 1840-х твердили, що дворянство не має повноважень обговорювати такі урядові справи, що і Павел I, і Ніколай I схвалили використання Литовського статуту у двох губерніях, а отже, статут був цілком прийнятним, а дворянам не слід випереджати царську волю. Така ультрароялістська позиція могла бути вигідна під час реакційного правління Ніколая I, однак водночас виключала будь-який вплив на урядові рішення. Насправді всі ці дебати навколо Литовського статуту вже не мали практичних наслідків. У 1843 році імперський уряд, не порадившись із дворянством, скасував Литовський статут у Чернігівській і Полтавській губерніях та наказав запровадити в них імперський кодекс законів, хоча деякі місцеві правові практики було збережено[58].

Іншою метою традиціоналістів, якої вони досягли лише на короткий час, було відновлення одного з найважливіших елементів козацької України – козацького війська. Перший ко-

---

[57] Меморандум Салецького та дискусію, яку він спричинив, детально описано у публ.: *Микола Василенко.* Як скасовано Литовського статута // Записки Соціально-економічного відділу / УАН. – 1924–1925. – Т. 2/3. – С. 262–288.

[58] Про запровадження імперського кодексу законів у Чернігівській і Полтавській губерніях див.: ПСЗ. – Сер. II. – Т. 23. – С. 115–116 (№ 16 585, 4 березня 1843 року). М. Василенко наводить перелік деяких місцевих правових практик, котрі не було заборонено навіть після запровадження імперського кодексу (див.: *Микола Василенко.* Як скасовано Литовського статута. – С. 288–316).

зацький проєкт Єкатєріні II 1788 року подав провідний представник традиціоналізму Василь Капніст[59]. У той час Російська імперія вела війну на два фронти, проти Османської імперії та Швеції, і гостро потребувала додаткових військових сил. Тому Єкатєріна та імперська адміністрація прихильно поставилися до пропозиції Капніста, однак, коли військова ситуація поліпшилася, проєкт так і не став реальністю. Подібна ситуація повторювалася не раз. У 1812 і 1830 роках, коли імперія потерпала від війни або революції, влада заохочувала проєкти відновлення козацьких військ. Але коли небезпека минала, влада відмовлялася від поступок і розформовувала вже мобілізовані козацькі військові частини[60].

З часом, коли перспективи відновлення деяких інституцій Гетьманщини стали цілком нереалістичними, традиціоналісти в анонімних політичних трактатах почали нарікати на свою долю. Найбільш відомим серед них є «Історія Русів»[61]. Цей твір початку XIX століття подає довгу, докладну й великою мірою вигадану історію України від часів Київської Руси аж до російсько-турецької війни 1769 року. Визнаючи українську історію особливим відгалуженням більшої «загальноросійської» спільноти, цей твір водночас наголошує на окремішності України.

---

[59] Цей проєкт проаналізовано у публ.: *М. Антонович.* Козацький проект Василя Капніста // Сьогочасне і минуле. – 1939. – № 2. – С. 16–22; *О. Оглоблин.* Люди старої України. – С. 85–90.

[60] Організацію, функціонування й розформування козацьких частин досліджено в багатьох працях. Найважливіші серед них: *И. Павловский.* Малороссийское козачье ополчение в 1812 году // КС. – 1906. – № 9. – С. 1–20; № 10. – С. 137–154; *Н. Стороженко.* К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // КС. – 1897. – № 6. – С. 472–483; *П. Клепацький.* Дворянське земське ополчення («козаки») 1812 р. на Полтавщині // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 6–21; *В. И. Стрельский.* Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 года. – К., 1953; *Б. С. Абалихин.* Украинское ополчение 1812 г. // Исторические записки. – М., 1962. – Т. 72. Детальний огляд козацького проєкту 1831 року див.: *Н. Стороженко.* К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // КС. – 1897. – № 10. – С. 115–131.

[61] Видання українською мовою див.: Історія Русів / Ред. О. Оглоблин. – Нью-Йорк, 1956.

Це остання яскрава апологія Гетьманщини й козацьких прав і вольностей, що в романтичному дусі зображає героїчну боротьбу за збереження козацьких свобод проти поляків, татар і московитів. Тон цього твору катеґорично антипольський, а часом – помітно антиросійський.

«Історія Русів» була надзвичайно популярною серед шляхти колишньої Гетьманщини. Приблизно з 1825 року вона широко циркулювала в рукописах[62]. Німецький мандрівник Йоган Ґеорґ Коль, котрий відвідав «Малоросію» 1841 року, спостеріг популярність «Історії Русів» та відзначив, що вона написана в такому відчайдушно антиросійському та опозиційному тоні, що ніколи не буде опублікована. Існували повіти, де рукопис «Історії Русів» був майже в кожному маєтку[63].

Хоча анонімні політичні трактати часто були різкими, а іноді критикували царя та імперську адміністрацію, вони ніколи не піддавали сумніву право царя володарювати Гетьманщиною. Анонімні автори вказували, іноді з гіркотою, що цар не зберіг привілеїв, навічно ґарантованих Гетьманщині. Цим арґументом вони намагалися довести, що цар має виправити несправедливість, якої зазнала Гетьманщина, і відновити її права. Таким чином, політична література, що поставала анонімно, й, очевидно без страху покарання, прийшла до тих самих висновків, що й автори петицій за збереження Литовського статуту та відновлення козацького війська. Майже для всіх традиціоналістів єдиною прийнятною стратегією була віддана служба цареві в надії, що він збереже останні залишки автономії або навіть відновить традиційні права.

Загальне почуття невдоволення через утрату місцевих інституцій і давніх прав та вольностей в Україні загострювалось тривалою боротьбою за дворянські права. Піддаючи сумніву законність українських чинів, імперський уряд спонукав українську шляхту радше пригадати, а не забути свої корені. Законність українських чинів уперше оскаржив наступник Румянцева генерал-губернатор Міхаіл Крєчетніков, кот-

---

[62] *О. Оглоблин.* Передмова // Історія Русів. – С. X–XV.

[63] *J. G. Kohl.* Russia: St. Petersburg, Moskow, Kharkoff, Riga, Odessa, the German Provinces of the Baltic, the Steppes, the Crimea, and the Interior of the Empire. – London, 1844. – P. 528.

рий доповів Сенату, що під час запису у дворянство на території колишньої Гетьманщини мали місце численні порушення. Він стверджував, що 22 702 особи з податних станів, тобто нешляхетського походження, були включені в реєстр дворянства[64] . Кречетніков розпочав ретельне розслідування, і на 1795 рік лише 12 597 осіб було визнано «справжньою шляхтою». Претензії на дворянство решти 10 105 осіб було або цілковито відкинуто, або знадобилися додаткові докази, які було так важко здобути, що більшість претендентів втратило надію. 12 597 «справжніх шляхтичів» також мали певні проблеми, і на початку XIX століття вони все ще судилися за звільнення від податків, рекрутської повинности і решту прав повноцінного дворянства. Хоча більшість із цих претензій врешті-решт було задоволено, імперський бюрократичний апарат зробив цей процес тривалим і виснажливим.

Окрім проблем, які створив українській шляхті губернатор Кречетніков, політика Герольдмейстерської контори також істотно змінилася. Претензії на дворянство на підставі самої лише служби у скасованих українських інституціях було визнано необґрунтованими[65]. Така позиція могла б стати катастрофою для багатьох українських шляхетських родів. Це означало, що лише ті українські шляхтичі, котрі служили в імперській адміністрації та посідали досить високу позицію в «Табелі про ранґи», мали повне право на дворянство. Але ті, хто за віком завершив службу та ніколи не мав жодної імперської посади, опинилися під загрозою. Склалася ситуація, коли український шляхтич вищого ранґу не мав права на дворянство, тоді як шляхтича значно нижчого ранґу легко визнавали дворянином, оскільки він перейшов до імперської адміністрації під час скасування українських інституцій.

---

[64] Про заперечення Кречетніковим прав українських претендентів на дворянство йдеться у вид.: *Д. Миллер.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение малорусской старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 3. – С. 354–368; *А. Маркович.* Историческая и статистическая записка... – С. 8–9.

[65] *Д. Миллер.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение малорусской старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 4. – С. 4–5, 8.

Політика Герольдмейстерської контори спричинила серед української шляхти велику хвилю протестів. Еліта не заперечувала проти переслідування тих, хто мав підробні грамоти. Обурення викликало те, що оскарження законности всіх українських чинів суперечило двадцятилітній практиці, за якою служба в українських інституціях визнавалася беззаперечним доказом прав на дворянство. Обурені представники української еліти розпочали боротьбу за повне визнання українських чинів і титулів. На чолі їх стояла невелика група шляхтичів, що називали себе «патріотами»[66]. Ці патріоти збирали грамоти польських королів, договори, укладені між царями та гетьманами, царські укази й земельні жалування, гетьманські універсали, документи, видані Колеґією закордонних справ і Сенатом. На підставі цих документів вони складали петиції, обґрунтування титулів і меморандуми для захисту своїх прав на імперське дворянство.

Питання про українські чини стало нав'язливою ідеєю лівобережних шляхтичів. З'являлися численні полемічні твори на захист прав українського дворянства. Деякі з цих творів навіть було складено за дорученням офіційних зборів губернського й місцевого дворянства[67]. Крім того, дворянство Чернігівської та Полтавської губернії узгодило свою діяльність і 1809 року подало до імперської влади однакові петиції[68].

Рада міністрів поставилася до цих петицій прихильно, однак окремі комісії Сенату гальмували або надовго відкладали конкретні заходи для полегшення становища української шляхти[69]. Врешті-решт, проблему було порушено на держав-

---

[66] Листування деяких представників цього руху, зібране в «Шляхетській книзі», під назвою «Переписка между патриотами сего края для общей пользы» див.: Там само. – С. 13.

[67] Аналіз різних полемічних творів див.: *Зенон Когут*. Російський централізм... – С. 218–225.

[68] *Д. Миллер*. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение малорусской старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 4. – С. 30–36.

[69] Звіт комісії Сенату про справу українських чинів див.: Записка из дела, произведенного в комитете, высочайше утвержденном при правительственном Сенате, касательно прав на дворянство бывших чинов малороссийских // ЧОИДР. – 1851. – Кн. 2. – Ч. 5. – С. 80–139.

ній раді й остаточно вирішено імператорським указом від 1835 року[70]. Всім, хто посідав вищі військові й адміністративні посади, починаючи від сотника, і двом вищим прошаркам Значного військового товариства (бунчуковим і військовим товаришам), а також їхнім нащадкам було автоматично надано спадкове дворянство. Ті, хто не відповідав таким критеріям, зокрема нащадки значкових товаришів, мали бути зараховані до козаків, різночинців, міщан, а в деяких випадках навіть до селян. Це рішення нарешті розв'язало останню проблему української шляхти, що походила з часів скасування автономії.

Безперечно, рух за визнання українських чинів був спричинений соціяльно-економічними інтересами, однак у нього були й глибші, політичні корені. Не всі шляхтичі усвідомлювали кінцеві вигоди. Насправді багато з них уже мали титули імперського дворянства. Всі лідери руху – Роман Маркович, Тимофій Калинський, Михайло Милорадович, Василь Полетика, Адріян Чепа, Василь Чарниш і Федір Туманський – були одразу ж визнані дворянами. Всі вони, за винятком Калинського й Марковича, володіли значними маєтками й посідали високі позиції відповідно до «Табелі про ранґи»[71]. У той час як бороть-

---

[70] ПСЗ. – Сер. II. – Т. 10. – Ч. 1. – С. 254–255 (№ 7976, 20 березня 1835 року).

[71] В. Модзалевський подає інформацію про ранґ і статки таких осіб: Роман Маркович досяг шостого ранґу («коллежский советник»), див. *В. Л. Модзалевский.* Малороссийский родословник. – Т. 3. – С. 430; Михайло Милорадович – третього ранґу («тайный советник») (див.: Там само. – Т. 4. – С. 490–491); Василь Г. Полетика – п'ятого ранґу («статский советник») (див.: Там само. – С. 126–127). Тимофій Калинський досяг лише дев'ятого ранґу («титулярный советник»); див.: *О. Оглоблин.* Люди старої Малоросії. – С. 33–48. Федір Туманський мав п'ятий ранґ («статский советник»); див.: *Г. А. Милорадович.* Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 6. – С. 203; *О. Оглоблин.* 1) Люди старої Малоросії. – С. 248–258; 2) Федір Туманський і його проект академічної книгарні в Глухові кінця 1770-х років // Науковий збірник / Українська вільна академія наук у США. – Нью-Йорк, 1953. – Т. 2. – С. 106–114. Я не зміг точно встановити ранґ Адріяна Чепи і Василя Чарниша, однак, оскільки Чарниш був предводителем дворянства цілої Полтавської губернії, його ранґ, відповідно, мав бути високим.

ба затяглася, багато з нащадків невизнаних шляхетних родин встигли здобути дворянство на імперській службі, що в особливо великих масштабах відбувалося під час наполеонівських воєн. Найкращим доказом цього є те, що визнання більшости українських чинів у 1835 році не позначилося на зростанні чисельности дворян у Полтавській і Чернігівській губерніях; насправді їх чисельність навіть зменшилася[72]. В соціяльно-економічному плані невизнання українських чинів мало неґативні наслідки лише для незначної частини української шляхти, і проблема стала менш гострою в 1820-х.

Окрім проблем економічного характеру, рух за визнання чинів підсилювався місцевим патріотизмом українського шляхетства. Цей патріотизм позначався на поглядах еліти на минуле, де концепції «нації», «вітчизни» й «шляхетства» перепліталися. На погляд еліти, вона представляла країну, і будь-який наступ на неї водночас був нападом на «націю» та «вітчизну». Політика Герольдмейстерської контори викликала таку гостру реакцію через те, що піддавала сумніву статус «героїчних» предків еліти та традиції їхньої «вітчизни». Наприклад, Т. Калинський писав Милорадовичу, що «безпристрасна турбота про вітчизну, а тим паче приниження наших вітчизняних чинів, і безсловесного заохочує подавати голос, а тому й змушує пророчим і апостольським духом говорити правду!». Калинський додає, що він готовий померти, захищаючи спільні вольності і свободи[73]. Р. Маркович написав свій твір із прихильности до своїх співвітчизників, а А. Чепа провадив боротьбу із «прихильности та любові до нації»[74]. Піддаючи сумніву найшанованіший символ колективної ідентичности еліти, Герольдмейстерська контора мимоволі значно зміцнила традиціоналістські почуття серед ук-

[72] У Чернігівській губернії чисельність дворянства зменшилася з 12 006 у 1834 році до 10 551 у 1850 році. У Полтавській губернії відбулося незначне скорочення – відповідно з 10 988 до 10 875 осіб. Див.: *В. М. Кабузан, С. М. Троицкий.* Изменения в численности... – С. 164.

[73] *Д. Миллер.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение малорусской старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 4. – С. 44.

[74] Там само. – С. 14.

раїнської шляхти й допомогла виховати дух опозиційности до Петербурга, який протривав аж до 1830-х років[75].

Опозиційні тенденції затримали, але не могли зупинити поступову асиміляцію українського шляхетського стану російським дворянством. Незважаючи на стійкість певних місцевих традицій, у підсумку фактори на користь інтеґрації виявилися значно сильнішими. Найважливішим із них був незавершений розвиток української шляхти. Хоча внутрішня організація, конституційне становище та політичні погляди української шляхти були достатньо сформовані, вони не були санкціоновані столітніми традиціями, а отже, не мали леґітимности польської та угорської шляхти. По-друге, ті шляхетські традиції, що встигли оформитися, були згодом послаблені внаслідок запровадження російських практик, відмови асиміляторів від цих традицій і напливу нових членів під час інкорпорації у дворянство. Хоча багато випадків шахрайства було викрито, лави дворянства переповнили особи, які не дбали про старі політичні ідеали української шляхти й узагалі не уявляли, що це таке.

Іншим фактором, який значно полегшив інтеґрацію української знаті в імперське суспільство, була культурна й мовна близькість між українцями та росіянами. Ідентичність німецьких остзейських баронів або польської шляхти, так само як і української знаті, ґрунтувалася на історичних «правах і вольностях». Однак її значною мірою підсилювали радикальні культурні, мовні й релігійні відмінності між остзейцями або поляками та росіянами. Звісно, сучасники спостерігали певні відмінності між українцями та росіянами, проте не вважали ці відмінності значними. Українська еліта успішно засвоїла новоутворену російську імперську культуру. І нарешті, важливим елементом колективної мітології української еліти була традиція вірної служби цареві. За винятком місії Капніста та нечисленних змовницьких

---

[75] Цей дух опозиційности був особливо помітний для іноземних мандрівників. Див. звіт генерала Алєксандра Міхайловського-Данілєвського від 1824 року (Из воспоминаний Михайловского-Данилевского // Русская старина. – 1900. – № 10. – С. 210–214), записки мандрівника Й. Г. Коля, котрий відвідав Україну у 1841 році (*J. G. Kohl.* Russia... – С. 527–529), а також публ.: *И. М. Долгоруков.* Путешествие в Киев в 1817 году // ЧОИДР. – 1870. – № 2. – С. 191.

епізодів, навіть анонімна опозиційна література висловлювала сподівання, що справедливий цар відновить втрачені «права і вольності». Оскільки українська знать не уявляла жодної альтернативи служінню цареві, навіть явно невдоволені не спромоглися ні на що більше, як прийняти імперську систему.

Інтеґрація та часткова асиміляція української еліти в суспільство Російської імперії великою мірою вплинула на подальший розвиток України. У традиційному суспільстві, де політичне лідерство було ексклюзивною прероґативою вищих класів, асиміляція національної еліти іншою культурою означала втрату національного політичного представництва. Процес побудови української нації значно відрізнявся від побудови тих націй, котрі, хоча й не мали державности, вповні зберегли свої традиційні еліти. На відміну від поляків, чий національний рух на початкових етапах спирався на історичну леґітимність шляхти, а згодом поширився на інші етнічно польські соціяльні прошарки, українці спочатку мали сформувати новий прошарок, здатний бути лідером, – інтеліґенцію, – і подальший національний рух спирався не на історичну леґітимність, а насамперед на етнічні й лінґвістичні ознаки.

Попри те, що асиміляція значної частини української знаті суспільством Російської імперії позбавила українців лідерства традиційної еліти на початкових етапах побудови нації, спадщина цієї еліти все ж справила значний вплив на розвиток модерної української національної свідомости. Українські письменники наповнили громадянські й патріотичні політичні твори еліти новими романтичними та націоналістичними ідеями. Козацькі літописи та шляхетські історичні твори створили підґрунтя для подальшого розвитку національної історії та національного міту. Найважливіше, що місцевий патріотизм шляхти зберігав ідею української або принаймні «малоросійської» вітчизни ще довго після зникнення останніх інституцій Гетьманщини. У певному розумінні, спадщина української шляхти пов'язала собою традиційну автономію минулого й український націоналізм майбутнього.

Розвиток малоросійської самосвідомости і українське національне будівництво

Розвиток національної самосвідомости в Західній Європі настільки тісно пов'язано з розвитком держави, що цей процес просто розглядають як виникнення національної держави[1]. На думку Марка Блока, першим кроком у цьому процесі було ототожнення людей та території їхнього проживання з певною назвою[2]. Поруч із цією рудиментарною самосвідомістю поставали вияви політичної лояльности до певної династії, а далі вони переростали у патріотизм[3]. Із плином часу цей патріотизм зміцнювало усвідомлення історичної

---

[1] Див.: The Formation of National States in Western Europe / Ed. by Charles Tilly. – Princeton, 1975; *V. G. Kiernon.* State and Nation in Western Europe // Past and Present. – 1965. – № 3. – С. 20–38. Знаходимо тут багато матеріялу, присвяченого дослідженню націоналізму як ідеології, проте мало уваги звернено на розвиток національної ідентичности у давні часи. На історичних витоках націоналізму більше наголошено у працях: *Hans Kohn.* The Idea of Nationalism. – New York, 1951; *Hugh Seton-Watson.* Nations and States. – Boulder, 1977; *John Armstrong.* Nations Before Nationalism. – Chapel Hill, 1984. Появі національної ідентичности в ранньомодерній Європі присвячено дослідження: National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe / Ed. by Orest Ranum. – Baltimore, 1975. У кількох новаторських статтях досліджено джерела національних почуттів з часів середньовіччя. Див.: *H. Kohn.* The Dawn of Nationalism in Europe // American Historical Review. – 1947. – Vol. 52. – № 2. – P. 265–280; *E. H. Kantorowicz.* Pro Patria Mori in Medieval Political Thought // Ibid. – 1951. – Vol. 56. – № 3. – С. 472– 492; *J. Huizinga.* Patriotism and Nationalism in European History // Men

традиції[4]. І врешті-решт з'явився єднальний мовний чинник, який полегшив утворення національної мови, літератури та культури[5]. Релігія, яка справляла найбільший вплив на середньовічну та ранньомодерну людину, відіграла тут неоднозначну роль. Як наднаціональна інституція, церква часом перешкоджала виникненню національних почуттів. Проте релігійні відмінності, поглиблювані національною ворожнечею, дали у ранньомодерній Европі поштовх найсильнішим протонаціональним почуттям[6].

Елементи національної свідомости поступово злилися з державною структурою, яка ще перебувала у стадії розвитку. В европейських країнах цей розвиток послідовно пройшов стадії феодальної держави, Standestaat, абсолютної монархії та, врешті, конституційної монархії XIX століття[7]. А що більшу частину населення було охоплено державною структурою, то націо-

---

and Ideas. – New York, 1959.– P. 97–155; *K. Symmons-Symmonolewicz.* 1) National Consciousness in Medieval Europe: Some Theoretical Problems // Canadian Review of Studies in Nationalism. – 1981.– Vol. 8. – № 1. – P. 152–166; 2) National Consciousness and Social Theory // Ibid. – 1980. – Vol. 7. – № 2. – P. 386–390; 3) National Consciousness in Poland until the End of the Fourteenth Century: A Sociological Interpretation // Ibid. – 1981. – Vol. 8. – № 2. – P. 249–266.

2 *M. Bloch.* Feudal Society. – Chicago, 1971. – Vol. 2. – P. 432–437.

3 *H. Kohn.* The Dawn of Nationalism in Europe. – P. 265–280.

4 National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe. – P. 3–18.

5 Про важливість спільної мови і культури див.: *Stein Rokkan.* Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variation within Europe // The Formation of National States in Western Europe. – P. 562–600. Важливість лінґвістичних і культурних чинників наголошено у класичній праці: *Carlton I. H. Hayes.* The Historical Evolution of Modern Nationalism. – New York, 1931.

6 Взаємодію релігійних, соціяльних і культурних чинників в утворенні протонаціонального почуття описано у публ.: *Frank E. Sysyn.* Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Centure: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnitsky Movement // Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. by Peter Potichnyj. – Edmonton; Toronto, 1980. – P. 58–82.

7 *Gianfranco Poggi.* The Development of the Modern State: A Sociological Introduction. – Stanford, 1978; The Formation of National States in Western Europe.

пальна свідомість перестала бути приналежністю нечисленної еліти і поширилася на верхні та середні верстви, і, зрештою, на народні маси[8]. У ранньомодерній Европі національну свідомість мали лише еліта та вищі класи. Однак поступовий природний розвиток західних національних держав дозволив еліті створити політичні структури, історичні традиції, національні мови та літератури, культурні інституції ще до того, як виникло масове суспільство з його проблемами політичного поділу, соціяльно-економічного перерозподілу і, звісно, національних почуттів.

Модель західної національної держави передбачає, що територія, політична структура, етнічність, мова й культура мають бути більшою чи меншою мірою одним цілим. Проте навіть Франція, найяскравіший приклад сучасної національної держави, мала і має етнічні меншості й різні мови та культури. Незважаючи на численні винятки, модель західної національної держави служить об'єктом для визначення типу сучасної нації, яка розвивалася так поступово, що історикам важко встановити, ідеться про зачатки чи кульмінацію цього процесу. Г'ю Сетон-Ватсон назвав таку націю «давньою нацією, що безперервно розвивається»[9].

Тільки деякі нації мали досвід такого повільного процесу. Більшість сучасних націй не лише стали наслідком природного розвитку, але також свідомо формувалися інтелектуалами та політиками. Нації, що вже мали деякі елементи національно-державного устрою, але були поділені між кількома політичними утвореннями, організовували рухи за політичне об'єднання. У випадку Німеччини цей процес полягав у консолідації наявних національно-політичних одиниць в єдину національну державу. У випадку Польщі національна консолідація вимагала її звільнення з-під влади кількох іноземних держав.

Інші групи, які намагалися будувати свої нації, зіткнулися зі ще серйознішим завданням. Якщо борці за політичне об'єднання націй, що вже існували, могли спиратися на національно-політич-

---

[8] *Stein Rokkan*. Dimensions of State Formation and Nation-Building. – P. 562–600. Мобілізація мас є темою праці: *Karl Deutsch*. Nationalism and Social Communication. – New York, 1953.

[9] *Hugh Seton-Watson*. Nations and States. – P. 15–87.

ні структури, а також на розвинені національні мови й культури, то лідерам нових націй доводилося виводити свої вимоги із засад етнічности та розмовної мови. Відтак їхнє завдання, власне, й полягало у розробці єдиного письма, створенні літератури і, водночас, переконуванні людей в тому, що вони належать до однієї нації.

У більшості випадків ця інтеліґенція наштовхувалася на підозріливість та вороже ставлення політичної влади, що намагалася задушити національний рух у самому зародку[10].

У західній історіографії стало вже майже аксіоматичним зараховувати українців до категорії нових націй і трактувати національне будівництво переважно як трансформацію «етнічно-лінґвістичної маси у свідому українську політичну і культурну спільноту»[11].

Хоча історики припускають, що українська інтеліґенція XIX століття використала деякі символи й ідеї козацької України, проте вони бачать небагато безпосередніх зв'язків із нею. Моя позиція полягає у тому, що будь-яке дослідження сучасного українського національного будівництва мусить брати до уваги роль українського політичного утворення XVIII ст., яке сучасники називали Малоросією; історики пізніше дали йому наукову назву – Гетьманщина.

Початки Гетьманщини сягають аж 1648 року, коли гетьман Богдан Хмельницький очолив Військо Запорозьке під час переможного повстання проти Речі Посполитої і захопив владу над більшою частиною України. 1654 року згідно з умовами Переяславської угоди Хмельницький передав козацьку Україну у залежність московському цареві. Після тривалих воєн Правобережна Україна знову увійшла до складу Речі Посполитої, проте Лівобережжя залишилося окремим політичним утворенням під протекторатом царя. Отож, коли говоримо про Гетьманщину, то маємо на увазі Лівобережжя, що успадкувало державний устрій, впроваджений Хмельницьким. Хоча після союзу гетьмана Івана Мазепи зі шведами 1709 року автономію Гетьманщини

---

[10] Ibid. – P. 143–191.

[11] *Ivan L. Rudnytsky.* The Role of the Ukraine in Modern History // The Development of the USSR / Ed. by Donald W. Treadgold. – Seattle, 1964. – P. 212.

було дуже обмежено, вона все ж зберегла власні інституції аж до 80-х років XVIII ст., до повного підпорядкування російському імперському правлінню.

За довгий період автономії у Гетьманщині постала унікальна система правління, що мала багато спільного з військовим укладом козацького війська. Полки та сотні Війська Запорозького було прикріплено до своїх територій, а козацька старшина взяла на себе адміністративні, судові і податкові обов'язки. Гетьман, його оточення виконували роль центрального уряду, козацька старшина керувала місцевими справами. Згодом з неї постав соціяльний прошарок, що багато в чому нагадував землевласницьку верству[12]. Ця еліта пройшла кілька стадій домодерного національного будівництва, наслідком чого стало виникнення «малоросійської» ідентичности.

Згідно з Марком Блоком, важливим чинником національного будівництва на Заході було ототожнення еліти з певною територією, а людей – з єдиною назвою[13]. У випадку України визначення такої назви було особливо складним завданням, бо, як понад сто років тому вказував Микола Костомаров, протягом усієї своєї історії українці вживали величезну кількість назв для самоозначення[14]. Найчастіше вживаними були «Русь», «Мала Русь», «Малоросія», «Мала Росія» та «Україна». «Русь» була, звичайно, найдавнішою назвою, яка походила з Київського князівства. Вона включала в себе поняття Русі як території, династії (Рюриків) та церкви (із митрополитом Київським і Всія Русі).

Після зруйнування Києва монголами (1240) Галицько-Волинське та Суздальське князівства стали найреальнішимп претендентами на продовження традицій Русі. Першорядне значення в боротьбі за легітимність спадкоємности Русі мала резиденція митрополита «Київського і Всія Русі». 1301 року ми-

---

[12] *Зенон Когут.* Українська еліта XVIII ст. та її інтеґрація у російське дворянство» (с. 46–79 цього видання); *А. Ефименко.* Малорусское дворянство и его судьба // *А. Ефименко.* Южная Русь: Очерки, исследования и заметки: В 2 т. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 145–200.

[13] *M. Bloch.* Feudal Society.– Vol. 2. – P. 432–437.

[14] *Н. Костомаров.* Две русские народности // Основа. – 1861. – № 3 (март). – С. 40.

трополію було перенесено з київських на суздальські землі – спочатку до Владіміра, а потім до Москви. Однак галицькі князі наполягали, щоб митрополія була на їхній території. Можливо, побоюючись, що Галицько-Волинське князівство було «зіпсуте» тісними стосунками із католицькими державами, Вселенський патріярх і грецьке духівництво віддавали перевагу півночі, але під впливом політичних подій полагіднішали і дозволили Галичині теж мати митрополита Русі.

З метою розрізнення двох митрополитів Русі патріярх та грецькі прелати почали вживати терміни «Велика Русь» і «Мала Русь»[15]. Чому вибрано було саме ці назви, залишається загадкою. Вони могли просто означати, що митрополит Галицький мав менше єпархій, ніж Суздальський. Другим поясненням міг би бути давній грецький звичай називати свою землю «Малою», а колонії – «великими землями» (наприклад, Великою Грецією називалися колонії в Італії).

У кожному разі ці терміни було прийнято в церковних колах, і на 1330-ті роки вони увійшли у сферу політики. У той час, коли галицькі князі вживали цілий ряд варіянтів назви «Русь» у своїх титулах («Dux et Dominus Russiae» і навіть «Rex Russiae»), Юрій Болєслав II, останній галицький князь, також часто називав себе «Dux totius Russiae Minoris»[16].

Після розпаду Галицького князівства поняття «Мала Русь» втратило своє політичне значення. Проте воно продовжувало відігравати важливу роль у боротьбі за митрополита Русі, за якого в XIV–XV ст. змагалися Польща, Литва та Московія. Був навіть такий час, коли три митрополити діяли одночасно. Вселенський патріярх намагався підтримувати єдину Руську церкву з одним митрополитом «Київським і Всія Русі», який перебував переважно в Московії, проте політична ситуація перекреслювала усі його спроби. У другій половині XV ст. Руська церква не лише поділилася на окремі частини, а й стала основою для формування окремих східної і західної церков. Церкву Західної Русі в Литві очолював митрополит Київський і

---

[15] Найцікавіше обговорення термінів «Русь», «Мала Росія» див.: *А. Соловьев.* Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. – 1947. – № 7. – С. 24–38.

[16] Див. збірку есеїв: Болеслав-Юрий II: Князь всей Малой Руси. – СПб., 1907.

Всія Русі, церкву Східної Русі – митрополит Московський і Всія Русі. Кожна з них мала власну організацію та ієрархію, при цьому західна Руська церква і далі залишалася під владою Вселенського патріярха. Оскільки Московська Руська церква вже не була зв'язана з Києвом (навіть згідно з титулом митрополита), розрізнення «Малої Русі» і «Великої Русі» стало непотрібним, тому термін «Мала Русь» вийшов з ужитку у другій половині XV ст.[17]. В XVI–XVII ст. назва «Русь» зазнала деяких змін у значенні та написанні. Вона залишалася у цивільних справах Речі Посполитої (Русь, Росія, Руське князівство). Для українців і поляків Русь означала землі та населення України й Білорусі, хоча на початку XVII ст. цю назву застосовували переважно до України. Далі на схід лежала «Московія» і жили «московити». Однак під впливом грецької культури у церковних колах на зміну Русі прийшов термін «Росія». Наприкінці XVI ст. митрополит Київський почав називати себе митрополитом усієї «Росії». Як випливає з літописів, на той час назва «Росія» стосувалася лише православних земель Речі Посполитої, а не Московії. Але після виклику, кинутого Унією, православне духівництво почало шукати підтримки у царя іншої Русі, або Росії-Московії, і відновило давнє поняття «Мала Русь», цього разу відоме як «Мала Росія». Особливо широкого вжитку воно набуло після відновлення православної ієрархії в 1620 р.[18].

Окрім названих варіянтів слова «Русь», термін «Україна» також уживався як назва населення та земель, про що свідчать літописи XIII ст. Він стосувався переважно територій, що лежали на кордонах Київського та Галицького князівств.

Це значення зберігалося протягом XV–XVI ст., після чого слово «Україна» почало означати південно-східні окраїни Речі Посполитої. Саме цей Середньодніпрянський регіон, що лежав на пограниччі між ісламом та християнством, дав початок козацькому феноменові. Незабаром слово «Україна» стало вживатися як синонім козацьких земель. Козаки називали свою

---

[17] *А. Соловьев.* Великая, Малая и Белая Русь. – С. 33.

[18] Трансформацію терміну «Русь» у «Росія», а згодом – у «Малоросія» найкраще розглянуто у праці: *М. А. Максимович.* Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси // Собрание сочинений: В 2 т. – К., 1877. – Т. 2. – С. 307–311.

батьківщину «Україною» або ж «ненькою», і в процесі розвитку козацького руху термін «Україна» стосувався дедалі більшої території. Назву цю було прийнято серед західних картографів, які підписували ці землі «Ukraina que est terra Cossacorum»[19].

Переможне повстання Хмельницького не тільки перенесло козаків з окраїн українських земель в глиб країни, але й дало поштовх до появи нового державного утворення, яке потребувало своєї власної назви. В офіційних документах це утворення Хмельницького виступало як «Військо Запорозьке», що навряд чи давало уявлення про те, що за країна, територія чи населення були під його владою. Спроби сучасників якось вирішити це питання свідчать про їхні різні політичні орієнтації та невизначену ідентичність. «Русь», «Україна», «Мала Русь» («Малоросія»), «Військо Запорозьке» та «козаки» – всі ці терміни вживалися (окремо чи в різноманітних словосполученнях) для позначення нового утворення та його населення. Гетьман Виговський у переговорах зі шведами писав про «давню Україну, або Русь», а гетьман Дорошенко у листі згадував про наш «український народ православної Русі»[20]. Мабуть, найкращим прикладом надмірного вживання різних назв на рубежі XVII–XVIII ст. може бути практика історика Самійла Величка. Він уживав фактично паралельно назви «Україна козацької Русі», «Козацька Україна», «Малоросійська Україна», «Мала Росія» та «Військо Запорозьке»[21].

Проте у XVIII ст. термін «Мала Росія» (Малоросія) поступово витіснив усі інші, хоча час від часу можна було зустріти слово «Україна». Назву «Мала Росія» було офіційно затверджено, коли після Переяславської ради (1654) цар змінив свій титул із «Цар всея Руси» на «Цар Великой и Малой Россиии»[22]. Після

---

[19] Про термін «Україна» існує значна література. Найкращий аналіз історичної еволюції цього терміна подано у працях: *Сергій Шелухин.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936; *В. Січинський.* Назва України. – Аугсбург, 1948.

[20] Ці приклади запозичено із тритомової «Енциклопедії українознавства» (Мюнхен, 1949. – С. 15).

[21] Перелік різноманітної термінології Величка див.: *Сергій Шелухин.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – С. 145–150.

[22] ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 1. – С. 325. – Док. 119.

більш як півстолітнього уживання московськими властями українське суспільство прийняло цю назву як звичайну для Гетьманщини. У той час назва «Мала Русь» стосувалася не всієї України, а лише Лівобережжя – спадкоємиці держави Богдана Хмельницького. Еліта вважала Малу Русь своєю батьківщиною – особливим краєм, який кожен з них повинен був любити та захищати. У середині XVIII ст. українська еліта дала конкретну назву конкретному народу, землям та політичній структурі[23].

Згодом розвиток особливої малоросійської свідомости підтримувався ідеєю «малоросійських прав і вольностей». Тогочасні джерела часто повторювали, що, будучи «вольним народом», малоросіяни вступили у добровільні угоди з польським королем, а пізніше – з московським царем, зберігаючи при цьому «права і вольності». За своєю природою ці права мали суперечливий характер, що було відображенням різнорідности їхнього походження і двозначности Переяславської угоди та її подальших ревізій. У Переяславі гетьман виступав як козацький ватажок, лідер країни, представник найважливіших соціяльних груп, а також як захисник православної віри. Відтак Військо Запорозьке, малоросійські землі, основні соціяльні групи населення, Церква перейшли під протекторат царя. Таким чином, «малоросійські права і вольності» являли собою суміш суперечливих соціяльно-економічних, політичних і релігійних переваг. Українське населення очікувало від царя не тільки захисту Малої Русі від іноземних загарбників, але й збереження цих самих «прав і вольностей»[24].

Таким чином, у той час, коли основна маса українського суспільства вважала, що з царем її зв'язує обопільна угода, царські власті цілковито іґнорували такий погляд. На думку Москви, «малоросійські права і вольності» були даром царя, а тому він може його відібрати, коли лише забажає. Мало того, цар розглядав своє володіння Малоросією не як результат Переяслав-

---

[23] У середині XVIII ст. в офіційних документах (російських і українських), політичних та історичних працях і навіть у кореспонденції Гетьманщину називали просто «Малоросією».

[24] Загальний опис малоросійських «прав і вольностей» можна знайти в моїй книзі «Російський централізм...» (С. 33–64).

ської угоди, а радше як посідання земель, успадкованих від Київської Русі, – погляд, засвоєнню якого сприяла теорія про перенесення князівського престолу, висунена одним з українських ченців у трактаті про історію Східної Европи – «Синопсисі»[25]. Одначе щоразу, коли вибирали нового гетьмана або після того (1659, 1663, 1665, 1669, 1672, 1674, 1687)[26], цар потверджував визнання «малоросійських прав і вольностей». Таким чином, цар міг вважати Малу Росію своїм володінням, але de facto він розглядав її як особливе володіння з упривілейованими підданими.

Практика стосунків між автократичним царем та малоросійським суспільством суттєво змінилася за царювання Петра І. Мабуть, найважливішим нововведенням була концепція, хоча ще не досить чітка, про державу як інститут, що існує відокремлено від особи царя. Врешті-решт такий погляд концептуалізував молоду Російську імперію як самодостатню одиницю, для ефективного функціонування якої Пьотр І створив розвинений і міцний державний механізм. Ця бюрократична машина працювала задля збільшення прибутків, влади та слави держави, але також і для загального добробуту. Люди перестали бути підданими чи «рабами» лише царя, а також стали і слугами держави. Отже, Пьотр І свідомо спрямував Росію до централізованої, абсолютної монархії – на зразок регульованої держави, яка з'явилася в Центральній Европі у XVIII ст.[27].

---

[25] Див.: *Jaroslaw Pelensky.* The Origins of the Official Muscovite Claims to the Kievan Inheritance // HUS. – 1977. – Vol. 1. – № 1. – P. 29–52. Про «Синопсис» див.: *И. П. Еремин.* К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // ТОДРЛ. – Лг., 1954. – Т. 10. – С. 212–222; *С. Л. Пештич.* «Синопсис» как историческое произведение // ТОДРЛ. – Лг., 1958. – Т. 15. – С. 284–298.

[26] *А. Яковлів.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. 19.

[27] Про поступову появу державної концепції в Московії XVII ст. див.: G. Stokl. Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slawen // Saeculum. – 1954. – Band 5. – № 1. – S. 104–117. Нові концепції Петра І згадано також у праці: *Richard Pipes.* Russia under the Old Regime. – New York, 1974. – P. 127–128. Про запозичення Петром І концепції «регулярної» держави ідеться у дослідженні: *В. И. Сыромятников.* «Регулярное государство» Петра Великого и его идеология. – М.; Лг., 1943. Питання «добре керованої» держави дослідже-

Конфлікт між концепцією держави, регульованої з центру імперії, та ідеєю «малоросійських прав і вольностей» був неминучим. Малоросійське суспільство не мало вірнопідданських настроїв щодо Російської держави, проте вважало царя своїм захисником. Реформи Пєтра разом із тенденцією до централізації викликали незадоволення козацької еліти, і зрештою 1708 року гетьман Іван Мазепа вирішив покласти край царській владі над Малоросією. Одначе Пьотр І побачив у цьому вчинкові зраду не йому особисто, а Російській державі. Було зрозуміло, що цар Пьотр вважав Гетьманщину ще не до кінця інтеґрованою, але все-таки складовою частиною Росії[28].

Власне ця нова концепція Російської держави, підсилена внутрішніми подіями в Гетьманщині, дала поштовх кристалізації малоросійської самосвідомости. Соціяльною базою цієї свідомости стала нова еліта, що з'явилася у другій чверті XVIII ст. По суті, незначний прошарок козацької старшини виокремився у знать і почав прирівнювати себе до вищого стану польських часів – шляхти. І справді, багато хто з козацької старшини «виводив» свій рід від шляхти до 1648 року. Таким чином, нащадки повстанців проти шляхетської Речі Посполитої, ставши знаттю, звернулися до політичних і економічних традицій шляхти як до моделі устрою Гетьманщини. Такі погляди дістали правове визнання у зібранні законів, виданих у 1740-х роках як «Закони, за якими судиться малоросійський народ», а також у відновленні шляхетських судів у 1763 та 1764 роках. Проте найважливіше те, що такі шляхетські тенденції спричинилися до виникнення нових політичних поглядів знаті. Згідно з конституційною теорією Речі Посполитої лише шляхта уособлю-

---

но у працях: *Marc Raeff.* 1) The Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventeenth- and Eighteenth-Century Europe: An Attempt at a Comparative Approach // American Historical Review. – 1975. – Vol. 30. – № 5. – P. 1221–1243; 2) The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia. 1600–1800. – New Haven, 1983.

[28] Див.: *Orest Subtelny.* 1) Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // HUS. – 1978. – Vol. II. – № 2 (January). – P. 158–183; 2) Russia and Ukraine: The Difference that Peter Made // Russian Review. – 1980. – Vol. 39. – № 1 (January). – P. 1–17.

вала усю політичну націю, і тому лише вона відповідала за державне законодавство, привілеї і поточні проблеми (оголошувані на з'їздах сейму). У Гетьманщині новосформована шляхта також почала брати на себе роль захисника Малоросії, її конституційного устрою і соціяльної структури – словом, наслідувати теорію шляхти як політичної нації[29].

Старшинська рада була інституційним форумом, який уособлював політичну роль еліти. Товариські зібрання старшини на Різдво та Великдень, на яких вітали гетьмана, згодом оформилися у складніші офіційні зібрання з виборними представниками від кожного реґіону і визначеним порядком денним[30]. Наприклад, у 1763 році на Раду прибуло більше сотні представників верхівки середнього та вищого ранґів, які репрезентували всі реґіони Гетьманщини. Рада прийняла програму адміністративних та законодавчих реформ, визначила економічну політику і водночас просила царицю підтвердити права різних соціяльних груп, насамперед шляхти. Про політичні погляди еліти яскраво свідчили також дискусії на Раді та підсумкова петиція до царя. Еліта, ясна річ, вважала Малоросію окремою державою із власними кордонами, урядом та інституціями. За загальним визнанням, Малоросія мала спільного з Росією монарха, але Рада пригадала російським властям, що підпорядкування цареві відбулося на основі договорів, і висловила бажання, щоб цар знову підтвердив Переяславський договір, – за звичаєм, що був скасований Пєтром I[31].

Відмова централізованої Російської держави знайшла своє яскраве віддзеркалення в політичній поемі, написаній в 1762 році одним з політичних діячів Гетьманщини Семеном Дівовичем. Названа «Разговор Великороссии с Малороссией», поема була присвячена «честі, славі й обороні усієї Малої Русі». У ній еліті приписувалася першорядна роль у визволенні Гетьман-

---

[29] *Зенон Когут.* Українська еліта XVIII ст. та її інтеґрація у російське дворянство. (Див. с. 46 – 79 в цьому виданні).

[30] Про еволюцію Ради старшин див.: *Лев Окіншевич.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2. Рада старшин // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К., 1930. – Т. 8.

[31] *Зенон Когут.* Російський централізм... – С. 83–89.

щини з-під польського ярма й нарікалося на відсутність належного визнання українських шляхетських та військових звань. У поемі персоніфікована Мала Русь нагадує Великій Русі, що вона присягнула не їй, а цареві, і рішуче стверджує, що вони дві різні країни, об'єднані під спільним монархом. А цей монарх, у свою чергу, завжди ґарантував їй «малоросійські права і вольності»[32].

Цей малоросійський патріотизм був посилений історичною свідомістю, що походила з відносно нового літературного жанру – козацьких хронік. У той час, коли література поставала переважно у колі духівництва, козацькі літописи створювали писарі та урядники української цивільної адміністрації. Іскрою, що фактично дала життя цьому новому жанру, було небажання духівництва зображувати козаків і гетьманів у своїх історичних творах. 1718 року писар Лубенського полку Стефан Савицький нарікав, що жоден із його співвітчизників, «а надто духовні особи, серед яких, з часу звільнення від Польщі, не було ані браку людей здатних до того, ані нестачі типографічних засобів», не написав і слова про історію Гетьманщини[33]. Писарі та урядники Гетьманщини прийняли виклик Савицького й видали цілу низку хронік та оповідань, започаткувавши малоросійську історичну мітологію[34].

---

32 *Н. Петров.* «Разговор Великороссии с Малороссией»: Литературный памятник второй половины XVIII века // КС. – 1882. – № 2. – С. 313–365.

33 *M. Hrushevskyi.* Some Reflections on Ukrainian Historiography of the XVIII Century // The Eyewitness Chronicle. – Munich, 1972. – P. 12. (Harvard Series in Ukrainian Studies. – Vol. 7. – Pt. 1).

34 Григорій Грабянка та Самійло Величко були одними з найславетніших літописців XVIII ст. Грабянка написав «Действія презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого... Року 1710» (К., 1854; переклад з книжної староукраїнської див.: Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992). Працю Величка див.: Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского. 1720. – К., 1848–1885. – Т. 1–4. (Переклад з книжної староукраїнської: *Самійло Величко.* Літопис. – К., 1991.) Короткий огляд див.: *Я. І. Дзира.* Самійло Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 223–235. У середині XVIII ст. також було написано багато історій та хронік, серед яких «Летописец, или описание краткое знатнейших

Поява історичних знань, висловлення політичної лояльности до Малої Русі та її конституційних і державних привілеїв, а також ототожнення народу і території його проживання із назвою «Мала Русь» – все це свідчило про те, що до середини XVIII ст. серед української еліти відбулися певні зміни, характерні для домодерного національного будівництва. Нехай малоросійська нація ще була не цілком розвинена, але еліта виказувала стійку малоросійську самосвідомість, що могла бути ядром, навколо якого поставала би модерна «малоросійська нація». Проте російська імперська концепція, яка стимулювала формування малоросійської свідомости, пізніше придушила цей процес. За Єкатєріни II автономні інституції Гетьманщини було поступово скасовано, українську еліту зараховано до російського дворянства, а селян повністю закріпачено[35]. Кінець Малої Росії як самостійної політичної та адміністративної одиниці позбавив еліту найважливіших символів окремої малоросійської свідомости.

Українська еліта, звісно, опиралася спробам нав'язати унітарну Російську імперську державу. Близько 950 представників української знаті, які належали до Законодавчої комісії Єкатєріни II, підписали петиції за збереження автономії Гетьманщини (1767)[36]. Григорій Полетика та інші політичні теоретики висунули кілька проєктів реформ, за допомогою яких сподівалися задобрити імперські власті й зберегти «малоросійські права і вольності»[37]. Проте їхні зусилля не дали жодного

действ и случаев...» (Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 1–69; інша версія з'явилася у вид.: Южнорусские летописи. – Т. 1. – С. 51–106); «Краткое описание Малороссии», вперше видане В. Рубаном у складі «Краткой летописи Малыя России 1506 по 1776 год» (СПб., 1777) і, згодом, як додаток до «Летописи Самовидца по новооткрытым спискам» (К., 1878); «Краткое описание о козацком малороссийском народе...» П. Симоновського (М., 1847).

[35] Я детально зупиняюся на цих процесах у праці «Російський централізм...» (див.: С. 184–258).

[36] Про участь української еліти в Законодавчій комісії див.: Там само. – С. 114–169.

[37] *Зенон Когут.* Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25–1784) (див. с. 102–116 в цьому виданні).

результату. Занепад гетьманських інституцій тривав. Мало того, права російського дворянства, повне закріпачення селянства та безпрецедентні перспективи швидкого просування на імперській службі схиляли українську еліту інтеґруватися до імперської системи.

У міру того, як знищення офіційних інституцій Гетьманщини підточувало підвалини малоросійської свідомости, українська еліта дедалі глибше занурювалася в імперське культурне середовище. Українська знать була безпосереднім культурним продуктом Київської академії та її філій – Чернігівської та Харківської колеґій. На початку XVIII ст. випускники цих закладів зазвичай добре знали латину та польську мову, українські версії церковнослов'янської і староукраїнської (суміш слов'янської та української) мов, а також засвоювали основи класичної грецької або німецької мови. Латина та польська були для еліти вікном у світову культуру, а слов'янська вживалася не тільки в літургії, але й використовувалася у високих літературних жанрах, як-от драматургія. Староукраїнська писемна мова у різних сполученнях і формах найширше вживалася в офіційних установах, приватній кореспонденції, у таких літературних жанрах, як поезія, драматургія, проповідь, у риториці. Розмовна українська мова лишалася для інтерлюдій та інтермедій – гумористичних сценок, які виконувалися між діями високої драми[38].

---

[38] Про освіту еліти див.: *Олександр Грушевський.* Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 82–87; про розвиток літератури, мови, культури XVIII ст. див.: *П. Житецкий.* «Энеида» Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы XVIII века // КС. – 1899. – № 10. – С. 1–30; № 11. – С. 127–166; № 12. – С. 277–300; 1900. – № 1. – С. 16–45; № 2. – С. 163–191; № 3. – С. 312–336. Дискусія про літературну мову див.: *George Y. Shevelov.* Evolution of the Ukrainian Literary Language // Rethinking Ukrainian History / Ed. by Ivan L. Rudnytsky. – Edmonton, 1981. – P. 216–231; *М. А. Жовтобрюх.* Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство. – 1970. – № 2. – С. 24–40; *П. П. Плющ.* Історія української літературної мови. – К., 1971. – С. 215–252; *І. К. Білодід.* Мовна концепція Києво-Могилянської академії // *І. К. Білодід.* Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. – К., 1979. – С. 48–84.

У Росії на початку XVIII ст. український варіант слов'янської мови майже повністю витіснив московський. Ця нова версія слов'янської мови була очищена від українізмів, проте українська структура й форми вислову[39] збереглися. Водночас Київська академія стала зразком для російських навчальних закладів, до викладацького складу яких часто входили її випускники. В середині XVIII ст. українське духовенство та ченці почали посідати впливові, якщо не засадничі позиції в православній церкві імперії, що привело до утворення досить уніфікованого православно-слов'янського культурного середовища[40].

Поза релігійною цариною Росія XVIII ст. робила велетенські кроки на шляху розвитку сучасної літературної мови та світської російської літератури. На початку століття російська література була багато в чому подібна до української. Літературні твори писалися сумішшю слов'янської, канцелярської московської та розмовної російської мов. Що «вищим» був жанр, то більше він наближався до слов'янської мови. Теорія Ломоносова про три стилі дала змогу використовувати більше жанрів у середньому стилі, який згодом перетворився на літературну російську мову[41].

Процес її формування полегшувався виданням граматик і словників. Крім того, світська абетка, впроваджена Пєтром I, поглибила різницю між церковними та світськими мовними формами. Держава почала виступати в ролі видавця друкованого слова та пропагандиста світської російської культури[42].

Розвиток мови, літератури та культури в імперії справив великий вплив на Україну. Згідно з указом царя Пєтра 1721 року українським монастирям дозволялося видавати тільки релігійні твори, і то лише ті, що відповідали лінґвістичним нормам Російської імперії. Оскільки світських друкарень у Гетьманщині не було, цей указ унеможливив публікацію творів усіх жанрів української літератури – вони могли поширюватися

---

[39] *В. В. Виноградов*. Очерки по истории русского литературного языка XVIII–XIX веков. – Leiden, 1949. – С. 17–27.

[40] *К. В. Харлампович*. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914.

[41] *В. В. Виноградов*. Очерки... – С. 95–119.

[42] Там само. – С. 72–84.

лише в рукописах[43]. Крім того, під впливом щоденної взаємодії писемна староукраїнська мова поволі поступалася тогочасній писемній російській (хоча на місцях вона вживалася аж до XIX ст.). У той час, коли в Росії почало з'являтися щораз більше літературних, наукових і прикладних видань російською мовою, вона витіснила польську як засіб спілкування української еліти з навколишнім світом. Усі ці зміни свідчать про подальший занепад староукраїнської літературної мови, настільки стрімкий, що у 1780-х роках її було усунено з Київської академії та замінено російською[44].

Порівнюючи культурний світ типових представників української знаті початку та кінця XVIII віку, подибуємо неабиякі зміни. І ті, і ті усе ще вивчають церковнослов'янську. Але якщо на початку століття деякі високі жанри ще творяться слов'янською мовою, то на його схилі вона переходить виключно у релігійну сферу. І ті, і ті володіють латиною і основами класичної грецької. Але староукраїнську мову, яку ще у 1700 році було широко вживано в офіційних установах і літературі, до 1800 року цілком витіснено староросійською, з якої постає загальноприйнята російська літературна мова. Її бурхливий розвиток забезпечено впровадженням у життя масштабної імперської програми, згідно з якою видавалися праці з усіх галузей світського життя, починаючи від указів і закінчуючи перекладами іноземної літератури.

Новостворена російська літературна мова також витіснила польську мову як засіб контактів із неправославним світом. Спілкування із Заходом згодом відбувалося за допомогою німецької мови, а наприкінці століття – французької.

На схилі XVIII ст. українській еліті вдалося знайти своє місце в імперському культурному середовищі. Оскільки чимало представників української шляхти і далі навчалися грамоти за слов'янським Псалтирем та іншими книгами Святого Письма,

---

[43] *П. Житецкий*. «Энеида» Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы XVIII века // КС. – 1899. – № 10. – С. 6–30.

[44] *П. Житецкий*. «Энеида» Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы XVIII века // КС. – 1899. – № 11. – С. 129–135.

старокросійська, або ж «книжна мова», звучала для них як рідна. Для української знаті поступова заміна староукраїнської мови старокросійською (власне, російською) була практично непомітною. Це означало витіснення однієї неуживаної в усному спілкуванні «книжної» мови іншою, а спільний слов'янський компонент створював ілюзію тотожности. Правда, розмовна українська все ще вживалася у «низьких» жанрах, переважно пародійних і гумористичних. Це мало досить велике значення, адже такі твори започаткували нову українську літературу (Іван Котляревський, автор першого опублікованого літературного твору сучасною українською мовою, народився у шляхетській родині в Гетьманщині). Проте для української шляхти це був лише місцевий гумор і колорит. Вона не могла собі уявити, що народна мова може бути засобом високої культури. Наприкінці XVIII ст. вона повністю перейняла імперську культуру, яка була водночас космополітичною та російською.

Входження до космополітичної російської культури не заперечувало існування дуже сильного малоросійського патріотизму. Малоросійська свідомість поєднала російську імперську культуру із відданістю Гетьманщині та її інституціям. Яскравим відповідним прикладом із кінця XVIII ст. може бути Василь Капніст. Відомий літературний діяч імперії, який писав російською, був палким захисником малоросійських інтересів (зокрема, він виступив із проєктом відновлення козацьких формувань). Капніст майже напевно провадив таємні переговори із пруським королем, намагаючись заручитися підтримкою Пруссії у справі відродження Малої Росії[45]. Такі зусилля,

---

[45] Про діяльність В. Капніста в інтересах Гетьманщини див.: *О. Оглоблин.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 49–114. Про суперечки щодо таємних переговорів Капніста із пруським королем див.: *William B. Edgerton.* Laying a Legend to Rest: The Poet Kapnist and Ukrainian-German Intrigue // Slavic Review. – 1971. – Vol. 30. – № 3. – P. 551–560; *О. Оглоблин.* Берлінська місія Капніста 1791 року: Історіографія і методологія питання // УІ. – 1974. – № 1/3. – С. 85–103. Ярослав Дашкевич переконливо довів участь В. Капніста у переговорах (див.: *Я. Р. Дашкевич.* Берлін, квітень 1791 р.: Місія В. В. Капніста, її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 220–260).

хоч і не настільки радикальні, спрямовані на збереження та повернення деяких гетьманських інституцій, можна спостерігати протягом першої половини XIX ст. Час од часу вони були успішними. Імператор Павєл І почасти відновив законодавчу систему Гетьманщини. Литовський статут залишався чинним аж до 1843 року, а закони Гетьманщини про спадок і власність діяли аж до російської революції[46].

Однак чинності певних правових норм було замало для збереження тривкої малоросійської свідомости. У міру того, як імовірність відродити найважливіші інституції Гетьманщини зменшувалася, патріотам залишалося тільки оплакувати Малоросію у рукописних творах. Найвпливовішою політичною працею початку XIX ст. стала «Історія Русів» – написана російською мовою анонімна дуже модернізована апологія Малоросії, її прав і вольностей. Малоросію тут зображено потужною східнослов'янською державою, занепад якої порушив рівновагу у сил у Східній Европі. Автор твору був добре обізнаний з ідеями Американської та Французької революцій, а також із концепцією природного права та рівноваги сил. Між рядками відчитується надія на те, що Малоросія поверне собі належне місце в сім'ї народів. Прикметним є також інтерес до національної термінології, який виявляється у твердженні, що росіяни вкрали в українців назву «Русь»[47].

Вболіваючи за долю Малоросії, патріоти тим самим зберігали пам'ять про неї. Після занепаду Гетьманщини, у 1780–1830-х роках, українська шляхта укладала і видавала топографічні описи, генеалогії, місцеві історії, родинні архіви та інші твори[48]. Проте таке піднесення історичної самосвідомости засвідчувало не подальший розвиток малоросійської ідентичности, а радше переконаність у її неминучому занепаді. Скасування гетьманських інституцій переконало багатьох малоросійських патріотів у тому, що вони – епігони країни та нації, яких не існує. Олекса Мартос відбив такі настрої в щоденнику під час відві-

---

[46] *Зенон Когут.* Російський централізм... – С. 206.

[47] Історія Русів / Ред. О. Оглоблин. – New York, 1956.

[48] *Дмитро Дорошенко.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 59–80.

дин 1812 року могили гетьмана Івана Мазепи в Молдавії: «Мазепа помер далеко від вітчизни своєї, незалежність якої він захищав, він був другом свободи і за це заслуговує поваги нащадків. Після від'їзду його з Малоросії жителі її втратили свої права, дуже священні, які Мазепа довго захищав із притаманною кожному патріотові любов'ю і запалом. Його не стало, й ім'я Малоросії та її хоробрих козаків зникло зі списку народів, хоч невеликих кількісно, але відомих своїм існуванням і конституцією. Нині багата Малоросія становить поруч з іншими дві чи три губернії; така спільна доля держав і республік, це видно з історії інших народів»[49]. Ось якою дивовижною була доля малоросійської ідентичности. Замість перерости у модерну малоросійську національну свідомість малоросійська ідентичність пішла шляхом дивного Landespatriotismus, який оплакував занепад малоросійської «нації».

Яку ж усе-таки роль відіграла малоросійська ідентичність у процесі українського національного будівництва? Якщо керуватися поняттям лінійного розвитку, малоросійська ідентичність була лише слабким і врешті перерваним віддзеркаленням західноевропейської моделі національного будівництва. Проте, розглядаючи цей розвиток як діялектичний, а не лінійний процес, появу малоросійської ідентичности можна вважати важливим кроком в українському національному будівництві. Завдяки зацікавленості старовиною та ностальгії за нею українська шляхта зуміла зберегти рештки малоросійської ідентичности аж до 30–40-х років XIX століття. У той же час, під впливом Гердера та романтизму, наступне покоління відкрило український народ з його самобутньою мовою. Молоді студенти почали ототожнювати себе зі словом «український», що мало для них радше культурне, а не політичне забарвлення[50].

Ще деякий час аполітичні дослідники української народної мови і звичаїв та повиті ностальгією нащадки малоросійської

---

[49] Там само. – С. 77.

[50] Огляд діяльности ранніх етнографів див.: *Б. П. Кирдан.* Собиратели народной поэзии: Из истории украинской фольклористики XIX в. – М., 1974. Антологію романтичної літератури уклав І. Айзеншток (див.: Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. – К., 1968).

еліти колишньої Гетьманщини займалися кожен своїми справами, не перетинаючися між собою. Та настав час, коли вони зіткнулися. Автор «Історії Русів», пишучи модернізовану «лебедину пісню» малоросійської ідентичности, засвідчив відродження терміну «Україна» та нещадно його розкритикував[51]. Це був конфлікт поколінь (батьків і дітей) та соціяльних груп (дворянства та новопосталої інтеліґенції), причиною якого стала мова (російська й українська) та діяльність (відновлення інституцій Малої Русі й аполітична українська культурно-просвітницька робота). Це зіткнення стало поштовхом до нового українського національного будівництва, оскільки інтеліґенція 1840-х років поєднала українську культурно-просвітницьку роботу з формуванням політичних поглядів та історичних знань, які були частиною малоросійської ідентичности[52].

Проте цю нову українську ідентичність сприйняла лише певна частина дворянства й інтеліґенції. Спираючись на російську культурну основу, малоросійська ідентичність також підготувала прихильників великоросійської концепції, які вважали малоросіян відгалуженням єдиної російської нації. Д. Б. Сондерс доводив, що малоросіяни першими порушили питання власне російської національної свідомости. Він стверджував, що українці відіграли значну роль у визначенні російської «народности» і підготували ґрунт для виникнення слов'янофільства, зробивши тим самим внесок в імперську ідеологію та російський націоналізм[53].

Таким чином, малоросійська спадщина відіграла неоднозначну роль у процесі українського національного будівництва. З одного боку, здатність української інтеліґенції послугову-

---

[51] Історія Русів. – С. 4–5.

[52] На мою думку, М. І. Костомаров, М. А. Максимович та П. О. Куліш підтверджують таке поєднання. Див. дослідження на тему української інтеліґенції 1830-х і 1840-х років: *Orest Pelech.* Toward a Historical Sociology of the Ukrainian Ideologies in the Russian Empire of the 1830's and 1840's: Ph. D. diss. – Princeton University, 1976.

[53] *D. Saunders.* 1) Contemporary Critics of Gogol's «Vechera» and the Debate about Russian Narodnost' (1831–1832) // HUS. – 1981. – Vol. 5. – № 1. – P. 66–82; 2) The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. – Edmonton, 1985.

ватися традиціями Гетьманщини означала, що цей процес необов'язково мав починатися зі стадії Naturvolk. Отже, український рух міг виникнути раніше, виявляючи при цьому більшу життєздатність, ніж, наприклад, національні рухи Білорусі чи Словаччини. З іншого боку, російський культурний складник у малоросійській ідентичності робив українську інтеліґенцію нерішучою та обережною у залученні її історичних і політичних традицій до нового українського світогляду. Малоросійському маломаєтному дворянству було ще важче прийняти нову українську ідентичність, бо вона спиралася на мову й культуру їхніх кріпаків. Для багатьох представників дворянства й інтеліґенції конкурентні імперські великоросійська, російська і навіть слов'янська ідентичності були привабливішими від української. Під цим оглядом малоросійська ідентичність, яка спочатку сприяла національному рухові, відтак стала для нього перешкодою. Однак, попри суперечливу роль, розвиток малоросійської ідентичности виявився початком сучасного українського національного будівництва.

Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25–1784)

У 1760-х роках українська Гетьманщина переживала кризу. Нова самодержиця Єкатеріна II почала всебічний наступ на конституційний устрій, що понад століття дозволяв Гетьманщині зберігати автономію, мати власне військо, адміністрацію, податкову систему й судові органи. У відповідь на виклик імперії свідомі українці почали шукати шляхів для зміцнення української автономії. Мабуть, найоригінальніші погляди в цій дискусії висловив Григорій Полетика, заможний шляхтич, котрий обстоював ідею шляхетської демократії. Поза сумнівом, ця позиція була дуже оригінальна, оскільки на той час Гетьманщиною правила імператриця-самодержиця, яка могла взагалі не зважати на будь-які рішення, ухвалені шляхтою. За іронією долі, через 130 років після повстання Хмельницького, яке винищило в Україні польські інституції та дало початок козацькому політикуму, «малоросійський патріот» запропонував відновити форму правління, що існувала перед Хмельниччиною, як єдину можливість зберегти Гетьманщину як політичну одиницю. Ще дивовижнішим було те, що Полетика на короткий час став безперечним лідером у боротьбі за збереження української автономії.

Аби зрозуміти той збіг обставин, внаслідок якого Григорій Полетика опинився в аванґарді українського громадянського життя, слід розглянути бурхливі події 1760-х років. Напередодні сходження на престол Єкатеріни II українська

еліта, що складалася з козацької старшини, знаті й нащадків шляхти польсько-литовської доби, схилялася до більш автономістської позиції у відносинах з імперським урядом. Попри своє відносно недавнє виникнення, ця нова аристократія перейняла соціяльно-економічну роль шляхти польсько-литовської доби і, меншою мірою, її політичні погляди. Українські вельможі почали вважати себе головними представниками Гетьманщини і вірили, що на них покладено обов'язок захищати її «права і вольності»[1]. Кульмінацією цієї тенденції стала склúкана 1763 року Глухівська рада старшин, на якій було обговорено проблеми української автономії та складено петицію, що висловлювала найбільш автономістські погляди від часів Мазепи[2].

Незадовго до завершення Глухівської ради гетьман Кирило Розумовський отримав новини про зміни при імператорському дворі. Його політичні вороги потрапили в неласку, а союзники здобули перемогу. Вирішивши, що настав слушний час, Розумовський спробував здійснити свій найсміливіший проєкт – зробити посаду гетьмана спадковою. Але він дуже переоцінив власні сили. Оскільки існувала стійка козацька традиція виборности гетьмана, Розумовський зіткнувся з опозицією в самій Гетьманщині[3]. Ба більше, ще до ухвали Глухівської ради й до того, як цариці було подано петицію з проханням зробити посаду гетьмана спадковою, імперська влада переглянула свою позицію стосовно гетьманського правління в Україні, що мало для цього правління негативні наслідки.

---

[1] Про формування української еліти див.: *Лев Окіншевич*. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 157. Див. також мою статтю «Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство» (с. 46 – 79 у цьому виданні).

[2] Аналіз Глухівської ради див.: *Зенон Когут*. Російський централізм... – С. 83–89. Петицію до Єкатєріни II див.: Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // КС. – 1883. – № 6. – С. 317–345.

[3] Про проєкт спадкового гетьманства див.: *Зенон Когут*. Російський централізм... – С. 87–89.

Критичне ставлення до української автономії виникло внаслідок того, що вона суперечила загальним поглядам і планам Єкатєріни II на управління імперією. Не заглиблюючись у питання, якою мірою Єкатєріна II була «просвіченою» правителькою, можна стверджувати, що вона вірила в необхідність добре реґульованої або поліцейської держави. Її політичні погляди передбачали державний нагляд і реґулювання всіх аспектів життя задля раціональнішого управління та кращого розвитку людського й економічного потенціялу імперії[4]. Ця програма мала на меті побудову унітарної держави. Оскільки управління ґрунтувалося на раціональних засадах або на універсальних правилах, Єкатєріна вважала, що всі її піддані мають підкорятися одним законам, де б вони не жили – в Москві, Сибіру чи в Гетьманщині. Хоча імператриця й визнавала національні відмінності, вона вважала їх неістотними. Згідно з Марком Раєвим, «уряд мав на меті запровадити однакову адміністративну модель у всій імперії; ця однаковість вимагала одного способу життя, але необов'язково – однієї мови, однієї релігії або навіть однієї культури для всіх підданих імператора»[5]. В цьому сенсі Єкатєріна II, як і її сучасник Йосиф II, протиставляла новий раціональний порядок старовинним «феодальним» привілеям окремих історичних реґіонів. Для Єкатєріни це були допотопні пережитки, які тільки перешкоджають проґресу.

Отже, не дивно, що, дізнавшись про петицію Глухівської ради та проєкт спадкового гетьманства, Єкатєріна негайно викликала гетьмана Розумовського до Петербурґа, змусила його зректися гетьманства та скасувала посаду гетьмана. У 1764 році вона призначила російського генерал-губернатора Пєтра Румянцева управляти Гетьманщиною через Малоросійську колеґію, до складу якої входили четверо росіян і стільки ж

---

[4] Стислий виклад поглядів Єкатєріни II на управління див.: *David M. Griffiths*. Catherine II: The Republican Empress // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1973. – Band 21. – № 3. – S. 323–344; *Erich Donnert*. Politische Ideologie der Russischen Gesellschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharinas II. – Berlin, 1976. – S. 1–75.

[5] *Marc Raeff*. Imperial Russia, 1682–1825. – New York, 1971. – P. 43–44. (Borzoi History of Russia. – Vol. 6).

українців[6]. У цей час Єкатєріна проголосила політику поступової повної інтеґрації всіх околиць в імперію. В майбутньому, «когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов изчезло, не токмо б персона какая была прозведена в оное достоинство»[7].

Невдовзі українська знать отримала змогу висловити свої політичні погляди, адже її представників як дворян було запрошено до участи в Законодавчій комісії, скликаній Єкатєріною II. Близько 950 українських шляхтичів взяли участь у складанні наказів й у виборах делегатів до асамблеї Комісії. Оскільки багато з них наполягало на повному відновленні старовинних привілеїв Гетьманщини, вибори відбувалися дуже бурхливо. Тридцять шість шляхтичів Ніжинського полку було засуджено до смертної кари за небажання відмовитися від вимоги про обрання нового гетьмана. Хоча цей суворий вирок згодом було пом'якшено, він засвідчує, що генерал-губернатор Румянцев уважав за потрібне вжити суворих заходів для подолання опозиції, з якою зіткнувся на початку свого правління. Але попри проведені Румянцевим репресії й арешти, переважна більшість із 950 українських шляхтичів, котрі брали участь у Законодавчій комісії, підписали петицію з проханням зберегти автономію Гетьманщини. Накази від інших соціяльних верств – міщанства та козацтва – повторювали прагнення шляхти зберегти українські «права та вольності»[8].

Окрім наказів, підписаних шляхетством, міщанами й козаками, Малоросійська колеґія як урядова установа склала власний наказ до Законодавчої комісії. У ньому йшлося про те, що головна проблема Гетьманщини – її закони та звичаї, котрі залишилися з польських часів і не узгоджуються із загальноімперською практикою. Колеґія вважала, що зміна істо-

---

[6] Правління генерал-губернатора Румянцева досліджував Г. А. Максимович у праці «Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией» (Нежин, 1913).

[7] Таємну інструкцію Єкатєріни II обер-прокурору князю А. А. Вяземському див.: ЧОИДР. – 1885. – № 1. – С. 104. Також див.: СИРИО. – 1871. – Кн. 7. – С. 348.

[8] Про накази всіх учасників Законодавчої комісії від Гетьманщини див.: *Зенон Когут*. Російський централізм... – С. 114–150.

ричних умов вимагала реформи місцевої адміністрації, соціяльної організації, економіки й освіти. Відтак було запропоновано низку масштабних реформ, які, коли б їх було запроваджено, істотно послабили б наявні інституції Гетьманщини та традиційні українські «права та вольності»[9]. А що цей наказ був офіційним, то він становив особливу загрозу. Це також спонукало прибічників української автономії виступити проти наказу.

Саме в ці бурхливі часи, коли складалися накази й обиралися делеґати до Законодавчої комісії, Григорій Полетика включається в українське громадське життя. Його перша, заочна, поява на публічній арені відбулася на зборах шляхти Лубенського полку. Ці збори були не такими бурхливими, як збори Ніжинського полку, учасників яких заарештували. Проте в Лубнах склали такий рішучий проавтономістський наказ, що обраний депутат, полковник Антін Крижанівський, відмовився від депутатських повноважень, не наважившись передати наказ Законодавчій комісії, що невдовзі мала зібратися в Москві. Щоб не дратувати місцеву владу, лубенська шляхта вирішила обрати на його місце відсутнього на зборах Григорія Полетику, шляхтича та власника маєтностей на Лубенщині[10].

Обрання Полетики депутатом було досить несподіваним, адже до Законодавчої комісії 1767–1769 років він майже не брав участи в українських громадських справах. Полетика, який виводив свій родовід зі шляхти польсько-литовської доби, навчався в Київській академії, продовжив освіту в гімназії Академії наук у Петербурзі. Він дістав посаду перекладача з латини та німецької в Академії наук та у Святійшому Синоді, здобув чин колезького асесора 1757 року та надвірного радника – після відставки 1761-го. 1757 року Полетика опублікував свої перші наукові твори – російський переклад Аристотеля та статтю про початки освіти в Росії. Ця

---

[9] Наказ Малоросійської колегії опубліковано у вид.: СИРИО. – 1885. – Кн. 43. – С. 218-237.

[10] Про написання наказу і вибори депутата від лубенської шляхти див.: *Г. А. Максимович*. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – Ч. 1: Выборы и составление наказов. – С. 135–144.

робота стала причиною його конфлікту з Ломоносовим і, ймовірно, вплинула на рішення піти у відставку. Полетика повернувся на державну службу 1764 року як головний інспектор Морського кадетського корпусу. Багато предків Полетики займали різні посади в адміністрації Гетьманщини, проте він сам не мав жодної посади в Україні і всю кар'єру зробив у Росії. Все, що його пов'язувало з Гетьманщиною, – це маєтки й те, що він уважав себе представником малоросійської шляхти[11].

Попри те, що Полетика раніше не брав участи в українському громадському житті, він здобув репутацію вірного захисника української автономії, принаймні серед лубенської шляхти. Полетика підтвердив свою позицію в листі, в якому писав, що бере на себе обов'язки депутата від шляхти Лубенського полку. Вказавши на «справедливість наших цілей», він обіцяв діяти «з любові до нашої вітчизни»[12]. Але хоч якою була репутація Полетики, її було не досить, аби він став лідером українських депутатів, коли наприкінці літа 1768 року нарешті було скликано асамблею Законодавчої комісії.

Спочатку безперечним лідером був Іван Михайлович Скоропадський. Він належав до однієї з найвизначніших українських родин. Скоропадські мали найвищі чини в Гетьманщині. Його двоюрідний прадід Іван Скоропадський був гетьманом (1708–1722); мати була дочкою гетьмана Данила Апостола (1727–1734), нарешті, батько був чернігівським полковни-

---

[11] Біографічну інформацію про Полетику див.: *В. Модзалевский.* Полетика Григорий Андреевич // Русский биографический словарь. – СПб., 1905. – Т. Плавильщиков-Примо. – С. 321–334; Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз, И. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 24. – С. 277–278. Генеалогію Полетики можна знайти у таких працях: *В. Л. Модзалевский.* Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 4. – С. 115–121; *Г. А. Милорадович.* Родословная книга черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 4. – С. 161–164; *Василь Омельченко.* Рід Полетик // УІ. – 1967. – № 1/2. – С. 59–63. Ці генеалогічні дані кидають певний сумнів на зв'язок предків Полетики з польською шляхтою.

[12] Публікацію подячного листа Полетики до своїх виборців див.: *С. Д. Нос.* Благодарственное письмо Гр. Андр. Полетики своим выборщикам за избрание в звание депутата в Комиссии для сочинения проекта нового уложения // КС. – 1890. – № 11. – С. 334–335.

ком[13]. Скоропадський здобув освіту в Київській академії та у Вроцлавському університеті[14]. Повернувшись із Західної Європи, він посідав декілька вищих посад у Гетьманщині й виявляв велику зацікавленість до громадських справ[15].

Звіти генерал-губернатора Рум'янцева Єкатєріні II свідчать, що він уважав Скоропадського за головного лідера опозиції в Гетьманщині[16]. В останньому звіті, написаному вже після від'їзду депутатів на друге засідання асамблеї Законодавчої комісії до Петербурга, Рум'янцев ще раз попереджає Єкатєріну про наміри Скоропадського: «Скоропадский, всех прочих руководитель... по мнимым своим к тому способностям возмечтал выбранным бы быть и гетманом, конечно (ежели бы они были), ныне болше нежели прежде свои волности козачия и права оборонять и утверждать старается. Тчеславились они [українська еліта] много тем, что лифляндцов, как едино намеренных будто с ними, удержать при их правах и волностях, при чтении их наказа генерально они все свои подали, охраняя, тем свои собственные, и ожидая от них взаимного соответствования... Готовится тепер он, Скоропадский (как сам отзывался), подать возражение, уничтожающее все пункты коллежского наказа. Последование сего – оправдить мое об нем вашему императорскому величеству сделанное доношение и откроет его в том подкрепляющих...»[17].

У відповіді Рум'янцеву Єкатєріна погоджується з його звинуваченнями й підтверджує: «Что же вы пишете о Скоро-

---

[13] Історію родини Скоропадських див.: *В. Л. Модзалевский.* Малороссийский родословник. – Т. 4. – С. 661–665; *А. Лазаревский.* Люди старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674–1758) // Исторический вестник. – 1880. – № 2. – С. 710–725; *О. Пріцак.* Рід Скоропадських // За велич нації. – Л., 1938. – С. 64–90.

[14] *О. Оглоблин.* Опанас Лобисевич. 1732–1805. – Мюнхен, 1966. – С. 47.

[15] *В. Л. Модзалевский.* Малороссийский родословник. – Т. 4. – С. 666; *О. Пріцак.* Рід Скоропадських. – С. 73.

[16] Румянцев звернув значну увагу на Скоропадського у трьох із п'яти доповідей Єкатєріні II про вибори до Законодавчої комісії. Всі ці доповіді опубліковано у вид.: *Г. А. Максимович.* Выборы... – С. 317–332. Див. звіти від 2–13 квітня 1767 р. (С. 325), 3–7 червня 1767 р. (С. 326–329); від 5–28 лютого 1768 р. (С. 330–332).

[17] Звіт Рум'янцева Єкатєріні II від 5–28 лютого 1768 р. (див.: Там само. – С. 330–332).

падском, то все весьма справедливо: он здесь ведет себя, как волк, и ни с кем из наших знать не хочет»[18].

Однак Скоропадський так і не виступив, як обіцяв, проти наказу Малоросійської колегії. 7 червня 1768 року він без жодних пояснень передав свої депутатські повноваження Павлові Римші[19]. Новим лідером українських депутатів став Григорій Полетика, погляди якого дуже відрізнялися від поглядів Скоропадського та його прибічників. Несподіване рішення Скоропадського, можливо, пояснює його хитка політична позиція. Цілком імовірно, він усвідомив, що влада неприхильно й стривожено ставиться до будь-яких пропозицій про обрання гетьмана. Чимало шляхтичів Ніжинського полку, котрі відкрито висловилися на користь таких виборів, було засуджено до страти; саме в той час їхні апеляції розглядав Сенат (який ухвалив рішення 7 липня 1768 року)[20]. Скоропадський, очевидно, також усвідомлював, що він перебуває під пильним наглядом, і кожен його крок загрожує і йому самому, і його послідовникам. До того ж із приватних джерел він міг переконатися в повній безнадійності ситуації. Отже, Скоропадський віддав депутатський мандат і залишив асамблею Законодавчої комісії.

Першим кроком Полетики була відповідь на кожен пункт наказу Малоросійської колегії. У меморандумі до асамблеї, що отримав назву «Заперечення депутата Григорія Полетики проти настанов Малоросійської колегії пану депутатові Дмітрію Натальїну»[21], Полетика описує угоду, за якою Малоросія перейшла під протекторат царя. Він перелічує десять вигод, які отримала Росія від цього союзу. За ці вигоди цар назавж-

---

[18] Лист Єкатеріни до Румянцева від 16 квітня 1768 р. див.: Сочинения Императрицы Екатерины II / Ред. А. Смирдин. – СПб., 1850. – Т. 3. – С. 193.

[19] Материалы для Комиссии о сочинении проекта нового уложения: Список господам депутатам / Публ. М. Лонгинова // Русский вестник. – 1861. – Т. 36. – С. 42.

[20] *Г. А. Максимович.* Выборы... – С. 197.

[21] Возражение депутата Григория Полетики на наставления Малороссийской коллегии господину же депутату Дмитрию Натальину // ЧОИДР. – 1858. – № 3. – С. 71–102.

ди ґарантував дотримання прав і привілеїв Малоросії. Теперішній наказ Малоросійської колеґії – це спроба «ввести в Малую Россию такие учреждения, которые правам и вольностям оные во всем противны, и тем нарушить святость договоров...»[22]. Як стверджує Полетика, стотридцятилітній досвід довів, що українські практики сумісні із самодержавством. Звісно, він визнає недосконалість деяких законів і надуживання місцевої влади, зокрема гетьманів, але переконаний, що всі реформи має ініціювати малоросійський народ, а не наглядова колеґія.

Полетика не лише закидає наказу Малоросійської колеґії порушення місцевих прав, але також намагається довести, що пропозиції цього наказу були зайвими. Навіщо запроваджувати якусь іноземну модель для українських міст, коли їх можна відродити, відновивши Маґдебурзьке право та міське самоврядування? Це також призвело б до розділення військового та цивільного управління. І для чого замінювати козацьку старшину армійськими офіцерами, якщо треба лише вибрати гідних представників старшини, котрі мають військовий досвід? Отже, Полетика рішуче протистоїть запровадженню у Гетьманщині імперських порядків. Непохитний захисник історичної леґітимности, він визнає лише зміни, засновані на традиціях українського минулого. Цю позицію він систематично обстоює усно й письмово на зборах асамблеї.

Питання української автономії знову постало під час обговорення проєкту «Про права благородних». Особливе занепокоєння українців спричинила стаття 43 проєкту, в якій стверджувалося, що «никто, кроме российских благородных, в России сими правами пользоваться не может»[23]. Що під цим малося на увазі, було незрозуміло. Чи ця стаття стосувалася імперії загалом, чи лише її російських земель? Чи всіх іноземних дворян у Росії позбавлено шляхетських прав? Коли 21 серпня 1768 року почалися дебати з приводу цієї статті, більшість дворян просто висловилася за поширення проєкту на

[22] Там само. – С. 73.

[23] СИРИО. – 1881. – Кн. 32. – С. 585. Також див.: *Зенон Когут*. Російський централізм... – С. 161.

іноземців, окремі групи та знать інших національностей. Шляхта Гетьманщини, однак, воліла обмежити проєкт «Про права благородних» власне російськими землями, якщо буде «навічно» підтверджено права Малоросії[24].

Григорій Полетика знову став на захист прав української шляхти. У промові 21 серпня 1768 року він спочатку висловив критику проєкту загалом, відтак зосередившись на українській автономії. На його думку, якщо проєкт не поширюється на Гетьманщину, то він має тільки підтвердити традиційну українську автономію. Проте, якщо проєкт стосується Гетьманщини, в ньому має бути враховано такі права української шляхти: 1) вся влада в Гетьманщині, крім безпосередньої влади царя, належить шляхті; 2) тільки шляхта має законодавчі повноваження, що підлягають схваленню царем; 3) все внутрішнє управління, включно з оподаткуванням та реквізиціями, має здійснювати шляхта; 4) українські цивільні та військові чини мають вільно обиратися з-поміж «місцевої малоросійської шляхти»; 5) шляхтича не можна ув'язнити, хіба тільки за найбільші злочини, а позов до нього суд може розглядати лише на підставі передбачених законів і процедур; 6) шляхта має повну судову владу над підданцями у своїх маєтках; 7) шляхтичі можуть виїжджати за кордон без жодного дозволу; 8) шляхтич повністю розпоряджається своїм рухомим і нерухомим майном: 9) шляхтичі можуть у повному обсязі користатися своїми маєтками, приміром, видобувати копалини та розробляти рудні поклади; 10) шляхта не сплачує податків, окрім незначного земельного податку; 11) шляхтичі можуть торгувати на внутрішніх і зовнішніх ринках, не сплачуючи мита та податків; 12) якщо іноземець, котрий проживав у шляхетському маєтку, помер і не має нащадків, його майно успадковує власник маєтку, а не державна скарбниця; 13) військо не може бути розквартировано у шляхетському маєтку; 14) житло шляхти не підлягає обшукам і конфіскації,

[24] Пропозицію депутата від Київського полку Володимира Золотинського було підтримано більшістю українських депутатів (див.: СИРИО. – 1881. – Кн. 32. – С. 304–307). Повний текст промови Золотинського див.: СИРИО. – 1882. – Кн. 36. – Прил. – С. 332–339 (док. № 33).

навіть злочинця не можна забрати з маєтку шляхтича без його на те дозволу; 15) шляхта може вирубувати ліс, полювати та рибалити у всіх державних володіннях[25].

Для підкріплення претензій української шляхти Полетика надав асамблеї ще один меморандум[26]. Він містив фраґменти Литовського статуту, що визначали права шляхти, а також резюме угод між царями й гетьманами та інші документи на підтвердження цих прав. Зусилля Полетики здобули величезну підтримку з боку українських делеґатів[27].

Захист Полетикою української автономії заохотив інші привілейовані території Російської імперії виступити з аналогічними вимогами. Дворянство Смоленщини також претендувало на особливі права, ґарантовані при інкорпорації в Московську державу, і вимагало їх збереження[28]. Однак лише балтійська знать, яка ще гостро відчувала нещодавній наступ на її права, поставилася до справи серйозно. На наступних трьох сесіях, що відбулися 4, 8 та 9 вересня 1768 року, дворянство Ліфляндії, Естляндії та Фінляндії (Карелії) детально виклало свої вимоги. 9 вересня, після п'яти сесій, присвячених майже цілковито статусу дворянства в автономних реґіонах, голова асамблеї генерал Бібіков зачитав стислу заяву. В ній говорилося, що депутати від Ліфляндії, Естляндії та Фінляндії (Карелії), Малоросії та Смоленщини перевищили свої повноваження, вимагаючи підтвердження автономних прав замість складати спільний проєкт для цілого дворянства. Бібіков сказав, що депутати «не можуть вступати в суперечки з урядом, а надто у справах, що залежать лише від монаршої влади»[29]. Відповідно Бібіков відкидав усі їхні вимоги. Цілком вірогідно, він діяв за прямим наказом Єкатеріни, яку розлютили постійні вимоги делеґатів про збереження місцевих привілеїв[30].

---

25 Промову Полетики див.: Там само. – С. 340–356.

26 Див.: «Наказы Малороссийским депутатам» 1767 г. и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. – К., 1890. – С. 167– 176.

27 СИРИО. – 1881. – Кн. 32. – С. 310–314.

28 Там само. – С. 319.

29 Там само. – С. 346.

30 *Paul Dukes.* Catherine the Great and the Russian Nobility. – Cambridge, 1967. – P. 157.

Оскільки права Гетьманщини віднині не можна було обговорювати на асамблеї, українські депутати вирішили звернутися просто до імператриці. Автором петиції «шляхтичів, козаків і міщан», очевидно, був Григорій Полетика[31]. У ній перелічено вигоди, отримані Російською імперією внаслідок добровільного союзу Гетьманщини з Московією, поставлено вимогу підтвердити «навічно» всі українські права та привілеї, а також наведено деякі з побажань, висловлених у наказах[32]. Невідомо, чи побачила цю петицію імператриця, бо асамблею Законодавчої комісії невдовзі було розпущено.

Можливо, саме в той час Полетика написав трактат «Історична довідка, на яких підставах Мала Росія була під республікою Польською і на яких угодах віддалася російським правителям, і патріотичні роздуми, яким чином її можна впорядкувати, щоб вона приносила користь Російській державі без порушення її прав і вольностей»[33]. Тут, як і в промовах та інших творах, Полетика наполягає на тому, що Малоросія завжди мала певні права, ґарантовані московським царем[34]. Однак для Полетики ці права практично збігалися із «золотими свободами» польської шляхти. На відміну від Скоропадського, котрий прагнув відновити у дещо зміненому вигляді адміністративну систему, що існувала в Гетьманщині до 1764 року, Полетика пропонував відродити адміністративну, судову

---

31 Петицію не підписано, і в тексті немає вказівок про автора, але, оскільки цілі фрагменти збігаються із запереченнями Полетики проти наказу Малоросійської колеґії, цілком вірогідно, що і її написав Полетика. Коли навіть це зробив хтось інший, ідеї, ба навіть формулювання належать Полетиці.

32 Прошение Малороссийских депутатов во время составления Уложения // Наказы... – С. 177–184.

33 Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою, и на каких договорах отдалась Российским Г[осу]д[а]рям, и патриотическое рассуждение, каким бы образом оную ныне учредить, чтоб она полезна могла быть Российскому Государству без нарушения ея прав и вольностей // Український археографічний збірник. – 1926. – № 1. – С. 147–161.

34 Возражение депутата Григория Полетики... – С. 72; Прошение Малороссийских депутатов... – С. 178; Историческое известие... – С. 154–161.

та соціяльну систему України часів Речі Посполитої перед Хмельниччиною. За тих часів, стверджував Полетика, шляхетські сейми виконували роль законодавчих органів, радячись у важливих питаннях з іншими станами, а шляхетські суди та міські магістрати розглядали цивільні справи. Більшість із цих функцій згодом перебрали на себе гетьман і козацька адміністрація. Полетика вважав, що всі нещастя Гетьманщини почалися з тієї узурпації влади військовими, або ж козацькою адміністрацією[35].

Полетика не відкидає козацького досвіду цілковито. Навпаки, він виступає за визнання козацької старшини українською шляхтою та за збереження традиційних прав рядових козаків[36]. Однак, на його погляд, нетривку рівновагу було порушено внаслідок повстання Хмельницького, коли козацьку систему накинули всім іншим станам. Замість запроваджувати нові закони або поширювати на Гетьманщину закони Російської імперії, Полетика вважав за доцільніше ретельно дотримуватися давніх прав. Це дало б змогу розділити військову, адміністративну та судову системи й у такий спосіб виправити більшість вад місцевого управління[37]. Наприкінці Полетика змальовує Гетьманщину як шляхетську республіку без гетьмана, з виконавчою, законодавчою та судовою владою, зосередженою в руках шляхти. Єдиною поступкою самодержавству було застереження, що законодавчі акти, ухвалені на шляхетських радах і сеймах, передаватимуться російському цареві для остаточного затвердження.

Ідеї Полетики були повною протилежністю до концепції спадкового гетьманства, яку обстоював гетьман Розумовський і яка викликала опір знатних родин Гетьманщини за п'ять років перед тим. Шляхетська республіка, за яку виступав Полетика, мала певні привабливі для української еліти риси. Глухівська рада виразно продемонструвала прихильність ук-

---

[35] Возражение депутата Григория Полетики... – С. 82; Прошение Малороссийских депутатов... – С. 181.

[36] Возражение депутата Григория Полетики... – С. 94–100; Прошение Малороссийских депутатов... – С. 181.

[37] Возражение депутата Григория Полетики... – С. 81; Прошение Малороссийских депутатов... – С. 181.

раїнської еліти до старої польсько-литовської судової системи, до парламенту, що представляв саме лише дворянство, і до «золотих свобод», які все ще посідала шляхта сусідньої Польщі. Втім, та сама рада також виявила велику прив'язаність до традиційної козацької адміністративної системи, а деякі учасники ради навіть виступали за спадкове гетьманство. Щодо одних питань, як-от автономія України та визнання української шляхти, панувала згода. Інші – скажімо, влада гетьмана та потреба зберігати традиційну козацьку адміністрацію – викликали суперечки.

Попри відмінність політичних поглядів, українська еліта в Законодавчій комісії згуртувалася навколо програми Полетики. Головною причиною цього було те, що Єкатєріна фактично усунула всі життєздатні альтернативи. Сувора догана, яку дістав гетьман Розумовський, зробила концепцію спадкового гетьманства майже синонімом державної зради. Переслідування шляхтичів, котрі виступали за обрання нового гетьмана, та пильний нагляд за Іваном Скоропадським недвозначно засвідчили несхвальне ставлення Єкатєріни до традиційного виборного гетьманства й козацької адміністрації. Програма шляхетської республіки, яку висунув Полетика, лишалася єдиною невипробуваною альтернативою. Крім того, в ній було два пункти, які могли сподобатися Єкатєріні. По-перше, ставлення Полетики до гетьманської посади не дуже розходилося з бажанням Єкатєріни, за яким, «когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов изчезло». По-друге, Єкатєріна та її радники вважали, що найнагальнішою для Гетьманщини реформою є розділення «військової та цивільної адміністрації[38]. Полетика також виступав за такий поділ, наполягаючи на відновленні місцевих практик, занедбаних після Хмельниччини. У той час, коли ніжинські шляхтичі були жорстоко покарані за вимогу обрати гетьмана, Полетика запропонував українській еліті привабливу альтернативу – цілком автономістську програму, яка враховувала всі політичні, соціяльні й економічні

[38] Недатований лист Єкатєріни II до Олсуф'єва див.: Русский архив. – 1863. – № 2. – С. 189.

інтереси шляхти, але не розривала відкрито з російською адміністрацією. Саме це і висунуло Полетику на роль головного речника українських прав.

Однак реакція Єкатєріни на дебати в Законодавчій комісії довела, що вона не була зацікавлена в жодних формах автономії, чи то в шляхетській республіці, чи в традиційному козацькому устрої. Програма Полетики, у разі її запровадження, вельми обмежила б імперську бюрократію та надала б українській шляхті куди більше прав, аніж мало тоді російське дворянство. Мало того, попри всі запевнення Полетики, його програма була абсолютно несумісною із самими засадами самодержавства. Цілком очевидно, що ця модель перешкоджала би створенню добре реґульованої унітарної держави, за що боролася Єкатєріна. З відстані часу погляди Полетики можуть здатися наївними. Однак він пропонував розв'язання критичного для того часу питання: як вберегти українські права та свободи від постійного руйнування з боку імперських законів і практик? Гетьман Розумовський протиставив імперському наступові проєкт спадкового гетьманства, а Іван Скоропадський віддав перевагу традиційній козацькій системі. Коли ці проєкти зазнали поразки, але ще залишалась якась надія, Григорій Полетика запропонував шляхетську демократію як форму правління, котра могла врятувати українську Гетьманщину.

Проблема автономії Української Православної Церкви в Гетьманщині (1654–1780-ті роки)

Масове козацько-селянське повстання 1648 року змело з України польську адміністрацію та владну еліту. На короткий час повстання об'єднало більшу частину православного населення. Але саме козацтво забезпечило військову силу повстання й замінило польську адміністрацію на власні інституції. Поставши перед труднощами затяжної боротьби проти Польщі, козацький гетьман Богдан Хмельницький уклав угоду з царем Московії, за якою, в обмін на військову допомогу й ґарантію автономії, Хмельницький і українська козацька еліта визнавали зверхність царя. На той час Хмельницький контролював більшу частину України, але згодом Польща відвоювала Правобережжя, і територію Гетьманщини було обмежено до Лівобережної України, що залишилася під владою царя на умовах Переяславського договору 1654 року та його наступних редакцій. Гетьманщина зберігала самоврядування в межах Російської імперії, доки її автономію не ліквідувала цариця Єкатеріна II в 1780-х роках. У цій статті автор простежує долю Православної Церкви протягом усього періоду існування Гетьманщини й намагається визначити, наскільки Українській Православній Церкві вдавалося зберігати елементи автономії до того часу, коли її остаточно поглинула Російська Православна Церква[1].

---

[1] Частину матеріялу даної статті взято з моєї книжки «Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate. 1760s-1830s»(Cambridge, Mass., 1988); український переклад: *Зенон Когут.* Російський централізм...

Напередодні повстання Хмельницького у 1648 році Православна Церква в Україні і Білорусі пережила бурхливий процес оновлення після занепаду в XVI столітті. Внаслідок тиску з боку української шляхти й козацтва польсько-литовський уряд відновив правовий статус Православної Церкви. Багато важливих єпархій було відвойовано в уніятів, а православні братства й надалі підтримували освіту та книгодрукування. З перемогами Хмельницького статус Православної Церкви зріс, зміцнилися її позиції. Козацька адміністрація повернула православному духівництву власність, яку раніше відібрали в неї уніятська та римо-католицька церкви, і на підконтрольних козакам територіях православ'я стало державною релігією[2].

Символом єдности Православної Церкви в Україні та Білорусі був її глава – митрополит «Київський, Галицький і всієї Русі», котрий, у свою чергу, підлягав юрисдикції патріярха Константинопольського. Після відновлення православної ієрархії (1620) декілька визначних митрополитів повернули престиж цієї посади. Очевидно, найвидатнішим серед них був митрополит Петро Могила (1632–1647), котрий повернув значну частину майна від уніятської церкви, заснував Київську академію, був автором численних релігійних праць, а також уклав і видав перший православний катехизис[3]. Його наступник Сильвестр Косів, що став важливим політичним діячем у бурхливі часи Хмельниччини, продовжував діяльність Петра Могили. Коли політична ситуація погіршилася й Україну було розділено між кількома державами, перед Київською митрополією постало складне завдання зберегти єдність Православної Церкви. Наступник Косіва, митрополит Діонисій Балабан (1657–1663), підтримав гетьмана Івана Виговського, який розірвав стосунки з Московією і тому не міг

---

[2] Про цей період див.: *Митрополит Макарий (Булгаков).* История русской церкви: В 12 т. – СПб., 1903. – Т. 12; *Іван Власовський.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. – South Bound Brook, N.Y., 1955–1966. – Т. 2. – С. 5–64.

[3] Про період Могили див.: *С. Голубев.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2 т. – К., 1883–1898; Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. 8 – № 1/2 (June): The Kiev Mohyla Academy: Commemorating the 350th Anniversary of its Founding (1632).

зберегти владу в підмосковській Лівобережній Україні та навіть у самому Києві. Наступний митрополит, Йосиф Тукальський (1663–1675), котрий підтримував турецького союзника гетьмана Петра Дорошенка, мусив боротися за митрополію з іншим претендентом, Антонієм Винницьким (1663–1679), а його юрисдикція була ще обмеженіша. Тим часом московська влада призначала різних місцеблюстителів для лівобережних територій Київської митрополії, але не мала канонічних повноважень, щоб на законних підставах замінити обраного Київського митрополита[4].

Вже від часу укладення козацько-московської угоди 1654 року Московія намагалася підпорядкувати Українську церкву Московському патріярхатові. Однак назагал українське вище духівництво сприйняло це вороже. По-перше, воно зберігало традиційну відданість Константинопольському патріярхові. По-друге, будучи відкритими до західної теологічної думки й літургічних практик, воно відчувало зневагу до московських церковних звичаїв. У свою чергу, московські церковні кола вважали українські релігійні практики за напів'єретичні або католицькі. Дійшло до того, що українці, котрі йшли на службу до Московії, і навіть духовні особи, мусили перехрещуватися[5].

Іншою перешкодою до зміни церковної юрисдикції була політична ситуація. Від 1654 до 1680-х років Україна переживала дуже неспокійні часи: Московія, Польща й Османська імперія, кожна зі своїми українськими союзниками, боролися за панування над Україною. За таких обставин переходити в підпорядкування до Московського патріярхату було б украй необачно. Якби в Україні перемогли пропольські сили, було цілком

---

[4] Про церкву часів Руїни див.: *Митрополит Іларіон (Іван Огієнко).* Українська церква за часів Руїни (1657–1687). – Winnipeg, 1956; *Natalia Carynnyk-Sinclair.* Die Unterstellung der Kiever Metropolie unter das Moskauer Patriarchat. – Mьnchen, 1970; *Митрополит Макарий (Булгаков).* История русской церкви. – Т. 12; *Іван Власовський.* Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 2. – С. 299–343.

[5] *К. В. Харлампович.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – С. 149–336; *В. Эйнгорн.* О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1894.

вірогідно, що митрополичий престол у Києві залишився б під контролем Польщі. Подальше існування Православної Церкви в Речі Посполитій опинилося б під загрозою, якби ця Церква підкорялася Московії.

Лише в 1680-х роках, з остаточною поразкою пропольських українських гетьманів на Правобережжі й підготовкою російсько-польського союзу, можна було змінити церковну юрисдикцію. 1685 року внаслідок безперестанного тиску з боку московських посланців і гетьмана Івана Самойловича церковний синод у Києві обрав митрополитом промосковського кандидата, князя Ґедеона Святополка-Четвертинського. Але, незважаючи на цю перемогу, промосковській партії синоду протистояла сильна опозиція, що не погоджувалася змінити підпорядкування Київської митрополії. Крім того, канонічність самого собору була сумнівною, оскільки до його складу не входив жоден церковний ієрарх. Проте, намагаючись послабити спротив духівництва, світська влада підштовхувала до зміни юрисдикції. Для цього було видано спеціяльний царський указ, який підтверджував привілеї Київського митрополита: збереження незалежної системи церковного судочинства, в яке не міг втручатися Московський патріярх; вільні вибори митрополита (роль патріярха обмежувалася наданням благословення); збереження юрисдикції над усіма єпархіями, єпископами, ігуменами й монастирями; збереження незалежної системи освіти й книгодрукування; збереження місцевих церковних практик; підтвердження прав на власність православних ієрархів; вищість Київського митрополита над рештою українських ієрархів, котрі перебували під юрисдикцією Московського патріярха. Крім того, Київський митрополит мав радитися із гетьманом у справах, що стосувалися православних єпархій Речі Посполитої[6].

---

[6] Підпорядкування київського митрополита московському патріярху вичерпно досліджено у працях: *С. А. Терновский*. Исследование о подчинении Киевской метрополии Московскому патриархату. – Киев, 1912; *К. В. Харлампович*. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 149–233; *Natalia Carynnyk-Sinclair*. Die Unterstellung der Kiever Metropolie unter das Moskauer Patriarchat.

Зміна юрисдикції ставала канонічною лише за згоди Константинопольського патріярха. Завдяки дипломатичному тискові й хабарям Москві вдалося досягти допомоги Отоманської Порти, котра 1686 року примусила патріярха погодитися на передачу юрисдикції. «Вічний мир», укладений 1686 року між Річчю Посполитою та Московією, містив положення, за яким Київський митрополит мав перебувати під юрисдикцією Московського патріярха. Але ще до того, як передачу юрисдикції було завершено, Московський патріярх змусив Четвертинського обмежити свій титул до митрополита «Київського, Галицького і Малої Русі»[7].

Теоретично це перепідпорядкування просто замінило Константинопольського патріярха на Московського. В Україні та Білорусі зберігалася окрема церква, що складалася із шести єпархій: двох на Лівобережній Україні з українською адміністрацією під протекцією Росії (Київ і Чернігів) і чотирьох на території Речі Посполитої (Львів, Луцьк, Перемишль, Могилів-Мстислав). Ці єпархії визнавали юрисдикцію Київського митрополита.

Насправді ж окрема Українсько-Білоруська Церква невдовзі почала розвалюватися, і вже 1720 року Київський митрополит утратив владу над усіма єпархіями, крім власне Київської. Ще 1688 року Чернігів було вилучено з-під юрисдикції Києва й передано під владу Московського патріярха. На початку XVIII століття Львівська, Луцька та Перемишльська єпархії перейшли на унію. Могилівсько-Мстиславська єпархія залишилася православною, але підпала під пряму владу московського патріярха[8]. За підтримки гетьмана Івана Мазепи Київський митрополит отримав ще одного єпископа з резиденцією в Переяславі (1702). Це дещо зміцнило престиж київського митрополита, однак Переяславська єпархія була йому підвладна недовго. Зрештою, 1733 року Переяславську резиденцію єпископа було перетворено на окрему єпархію, безпосередньо підпорядковану

[7] *К. В. Харлампович*. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 228, 247.

[8] Там само. – С. 233–248; *Іван Власовський*. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 2. – С. 9–15.

Священному Синодові (на той час Синод заступив патріярха, ставши органом вищої церковної влади Росії)[9]. Митрополит все ще мав титул «Київського Галицького і Малої Русі», але його влада фактично обмежувалася Київською єпархією та православними парафіями, які ще існували на Правобережжі.

У 1720-х Святійший Синод звернув увагу на суперечність між титулом Київського митрополита та його реальним становищем. Уперше голову Української Православної Церкви було не обрано, а призначено. Ба більше, Синод призначив Варлаама Ванатовича (1722–1730) просто архиєпископом Київським і Галицьким, одним ударом ліквідувавши митрополію, що існувала близько 700 років. Хоча Синод і заперечував проти слів «Малої Русі» в титулі митрополита, все ж його постанова надала Ванатовичу титул «архієпископа Київського, Галицького і Малої Русі»[10]. У 1722–1742 роках у Києві не було митрополитів, тільки архієпископи. Із центру окремої церкви Київ перетворився на єпархію Російської Православної Церкви.

За іронією долі, занепад церковної автономії відбувався одночасно зі зростанням українського впливу в Російській Православній Церкві. Одним із перших блискучу кар'єру зробив Стефан Яворський, котрий став митрополитом Рязанським і «місцеблюстителем патріяршого престолу» (Пьотр І не дозволяв обирати патріярха). Теофан Прокопович, колишній ректор Київської академії, став радником і політичним послідовником Пєтра І. Він був головним автором пєтровського «Духовного Регламенту», за яким патріярха було замінено на підконтрольний державі Синод[11]. Це лише два найяскравіші приклади. Ба-

---

[9] Про історію Переяславського вікаріяту та єпархії див.: *В. Пархоменко.* Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1910.

[10] *М. Л. Рыболовский.* Варлаам Вонатович, архиепископ Киевский, Галицкий и Малыя Руси // ТКДА. – 1908. – № 5. – С. 99–104.

[11] Вплив Прокоповича і Яворського на російську церкву добре змальовано у працях: *И. Чистович.* Феофан Прокопович и его время. – СПб., 1868; *George Y. Shevelov.* 1) On Teofan Prokopovič as Writer and Preacher in His Kiev Period // Harvard Slavic Studies. – 1954. – Vol. 2. – P. 221–223; 2) Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I // Slavonic and East European Review. – 1951. – Vol. 30. –

гато українських священиків виїхало в Росію та відіграло значну, іноді навіть визначальну роль у Російській Церкві. За К. Харламповичем, у 1700 – 1762 роках у російських єпархіях (за винятком України і Білорусі) всього було 120 митрополитів, архієпископів і єпископів. Серед цих 120 ієрархів сімдесят, тобто 55 відсотків, були українцями або білорусами, сорок сім, або 37 відсотків, – росіянами, а решта – сербами, греками, румунами тощо[12]. Українці посідали визначне місце у Святійшому Синоді як ігумени російських монастирів, ректори й викладачі Московської академії та церковних семінарій. Вплив українців у Російській Церкві був таким істотним, що цариця Єлізавета видала указ, яким зобов'язувала Синод розглядати як кандидатів на єпископів також росіян[13].

Прибувши до Московії, українське духівництво швидко відмовлялося від будь-якої лояльности щодо Української церкви на користь універсальнішого російського православ'я. Тому предметом суперечки Яворського та Прокоповича була структура всієї Російської Православної Церкви. Яворський, можливо, під впливом католицизму, прагнув забезпечити незалежність церкви від держави, а отже, зберегти систему патріярхії. Значна частина українського духівництва в Російській імперії підтримувала Яворського та обстоювала його позицію. Конфлікт митрополита Ростовського, Арсенія Мацієвича, з Єкатеріною II є лише найяскравішим відповідним прикладом[14]. Своєю чергою Прокопович намагався цілковито підкорити церкву світській владі. Можливо, в цьому виявлявся вплив протестантизму; принаймні Прокоповича звинувачували в єресі на підставі того, що він нібито запроваджує в російське православ'я лютеранські релігійні практики[15]. За підтримки Пєтра I

№ 74. – P. 41–62. (Обидві статті вміщено у вид.: *George Y. Shevelov.* Two Orthodox Ukrainian Churchmen of the Early Eighteen Century: Teofan Prokopovych and Stefan Iavorskyi. – [Cambridge, Mass., 1985]).

12 *К. В. Харлампович.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 459.

13 ПСЗ. – Вып. I (1649–1825). – Т. 14. – С. 58–59. – № 10 216.

14 *М. С. Попов.* Арсений Мацеевич и его дело. – СПб., 1912.

15 *А. В. Карташев.* К вопросу о православии Ф. Прокоповича // Сборник статей в честь Дм. Ф. Кобеко. – СПб., 1913; *К. В. Харлампович.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 469.

Священному Синодові (на той час Синод заступив патріярха, ставши органом вищої церковної влади Росії)[9]. Митрополит все ще мав титул «Київського Галицького і Малої Русі», але його влада фактично обмежувалася Київською єпархією та православними парафіями, які ще існували на Правобережжі.

У 1720-х Святійший Синод звернув увагу на суперечність між титулом Київського митрополита та його реальним становищем. Уперше голову Української Православної Церкви було не обрано, а призначено. Ба більше, Синод призначив Варлаама Ванатовича (1722–1730) просто архиєпископом Київським і Галицьким, одним ударом ліквідувавши митрополію, що існувала близько 700 років. Хоча Синод і заперечував проти слів «Малої Русі» в титулі митрополита, все ж його постанова надала Ванатовичу титул «архієпископа Київського, Галицького і Малої Русі»[10]. У 1722–1742 роках у Києві не було митрополитів, тільки архієпископи. Із центру окремої церкви Київ перетворився на єпархію Російської Православної Церкви.

За іронією долі, занепад церковної автономії відбувався одночасно зі зростанням українського впливу в Російській Православній Церкві. Одним із перших блискучу кар'єру зробив Стефан Яворський, котрий став митрополитом Рязанським і «місцеблюстителем патріяршого престолу» (Пьотр І не дозволяв обирати патріярха). Теофан Прокопович, колишній ректор Київської академії, став радником і політичним послідовником Пєтра І. Він був головним автором пєтровського «Духовного Регламенту», за яким патріярха було замінено на підконтрольний державі Синод[11]. Це лише два найяскравіші приклади. Ба-

---

[9] Про історію Переяславського вікаріяту та єпархії див.: *В. Пархоменко*. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1910.

[10] *М. Л. Рыболовский*. Варлаам Вонатович, архиепископ Киевский, Галицкий и Малыя Руси // ТКДА. – 1908. – № 5. – С. 99–104.

[11] Вплив Прокоповича і Яворського на російську церкву добре змальовано у працях: *И. Чистович*. Феофан Прокопович и его время. – СПб., 1868; *George Y. Shevelov*. 1) On Teofan Prokopovič as Writer and Preacher in His Kiev Period // Harvard Slavic Studies. – 1954. – Vol. 2. – P. 221–223; 2) Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I // Slavonic and East European Review. – 1951. – Vol. 30. –

гато українських священиків виїхало в Росію та відіграло значну, іноді навіть визначальну роль у Російській Церкві. За К. Харламповичем, у 1700 – 1762 роках у російських єпархіях (за винятком України і Білорусі) всього було 120 митрополитів, архієпископів і єпископів. Серед цих 120 ієрархів сімдесят, тобто 55 відсотків, були українцями або білорусами, сорок сім, або 37 відсотків, – росіянами, а решта – сербами, греками, румунами тощо[12]. Українці посідали визначне місце у Святійшому Синоді як ігумени російських монастирів, ректори й викладачі Московської академії та церковних семінарій. Вплив українців у Російській Церкві був таким істотним, що цариця Єлізавета видала указ, яким зобов'язувала Синод розглядати як кандидатів на єпископів також росіян[13].

Прибувши до Московії, українське духівництво швидко відмовлялося від будь-якої лояльности щодо Української церкви на користь універсальнішого російського православ'я. Тому предметом суперечки Яворського та Прокоповича була структура всієї Російської Православної Церкви. Яворський, можливо, під впливом католицизму, прагнув забезпечити незалежність церкви від держави, а отже, зберегти систему патріярхії. Значна частина українського духівництва в Російській імперії підтримувала Яворського та обстоювала його позицію. Конфлікт митрополита Ростовського, Арсенія Мацієвича, з Єкатеріною II є лише найяскравішим відповідним прикладом[14]. Своєю чергою Прокопович намагався цілковито підкорити церкву світській владі. Можливо, в цьому виявлявся вплив протестантизму; принаймні Прокоповича звинувачували в єресі на підставі того, що він нібито запроваджує в російське православ'я лютеранські релігійні практики[15]. За підтримки Петра I

№ 74. – P. 41–62. (Обидві статті вміщено у вид.: *George Y. Shevelov.* Two Orthodox Ukrainian Churchmen of the Early Eighteen Century: Teofan Prokopovych and Stefan Iavorskyi. – [Cambridge, Mass., 1985]).

12 *К. В. Харлампович.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 459.

13 ПСЗ. – Вып. I (1649–1825). – Т. 14. – С. 58–59. – № 10 216.

14 *М. С. Попов.* Арсений Мацеевич и его дело. – СПб., 1912.

15 *А. В. Карташев.* К вопросу о православии Ф. Прокоповича // Сборник статей в честь Дм. Ф. Кобеко. – СПб., 1913; *К. В. Харлампович.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 469.

переміг Прокопович. Однак для нас у цій боротьбі важливе те, що українці очолювали обидві сторони конфлікту, що українські священики з певністю визнавали Російську Православну Церкву в її цілісності своєю церквою, що вони були кровно зацікавлені в її розвитку та зміцненні.

Таким чином, занепад Української Церкви можна розглядати як подвійний процес: відповідь на потужний зовнішній політичний тиск і добровільний рух всередині самої церкви. Більшість її традиційних єпархій, під тиском Польщі, перейшли на Унію. Водночас Московська патріярхія звела нанівець більшість привілеїв Київського митрополита. Поєднання цих факторів спонукало українське православне духівництво влитись у Російську Церкву, котру принаймні підтримував могутній православний цар. Москвофільська фракція існувала в українському православ'ї ще до Хмельниччини[16]. На початок XVIII століття ця фракція стала панівною. Більшість українських священиків, кліру, ігуменів і ченців швидко ототожнили себе з Російською Православною Церквою. Якщо вони й мали якісь почуття окремішности, то пожертвували ними заради блага всеросійського православ'я або власної кар'єри. Мало того, ті українці, що займали керівні церковні посади, часто придушували будь-який український партикуляризм. Той самий Синод, у якому домінували українці, понизив митрополита Київського, Галицького і Малої Русі до статусу «архієпископа Київського і Галицького»[17].

У той час як багато представників українського духівництва трималося централістичної точки зору, деякі з них, що залишалися в Україні або до неї поверталися, в різні часи намагалися відновити традиційні елементи. Через те протягом більшої частини XVIII століття точилася боротьба між київськими церковними колами та центральною духовною владою (патріярхом, а пізніше Синодом). Ця боротьба була тісно пов'язана з

---

[16] Москвофільські тенденції частини українського духівництва найкраще висвітлено у праці В. Ейнгорна «О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича».

[17] *Іван Власовський.* Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 2. – С. 25.

долею української автономії в цілому. Часи відродження української світської автономії позначалися також на церковних справах. Так, за правління гетьмана Мазепи було відновлено Переяславську єпархію, а Київський митрополит здійснив спроби встановити свою владу над Могилівською єпархією[18]. Внаслідок того, що Мазепа перейшов до шведів, українську автономію було придушено, а митрополія перетворилась на архієпархію. Вимоги архієпископа Варлаама Ванатовича відновити титул митрополита призвели лише до того, що його позбавили сану й заарештували[19].

Правління Єлізавети розпочало нову добу в українській світській і церковній автономії. Імператриця, внаслідок морґанатичного шлюбу з українським козаком Олексієм Розумовським і впливу її духівника українця Федора Дубянського, ставилася до української автономії прихильно. Користуючись цим, київське духівництво подало петицію з проханням відновити титул митрополита, і в червні 1743 року Єлізавета погодилася[20].

Надії українського духівництва зросли після призначення 1750 року брата Олексія Розумовського, Кирила, гетьманом України. 1752 року митрополит Тимофій Щербацький подав петицію до Колеґії закордонних справ – імперської установи, відповідальної за українські світські справи – з вимогою повернути під юрисдикцію Київського митрополита Переяславську єпархію та ставропігійний Київський Межигірський монас-

---

[18] *К. В. Харлампович.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 238–239.

[19] Розгляд прохання про відновлення титулу митрополита див.: *Ф. А. Терновский.* Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодального архива // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1879. – Т. 1. – С. 186–189. Після вступу Анни на російський престол Ванатовича позбавили архієпископського сану і заарештували (1730). Про це див.: *М. Л. Рыболовский.* Варлаам Вонатович, архиепископ Киевский, Галицкий и Малыя Руси // ТКДА. – 1908. – № 11. – С. 313–340.

[20] На петиції немає підпису тодішнього київського архієпископа Рафаїла Заборовського. Очевидно, знаючи про долю свого попередника, він поводився вкрай обережно. Петицію опубліковано у публ.: *Ф. А. Терновский.* Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии. – С. 192–193.

тир, відновити обмежене право друкувати літургічні й релігійні книжки (таке право мала ставропігійна Печерська лавра) і право незалежно вершити церковний суд, рішення якого не підлягали б оскарженню вищою церковною владою[21]. Митрополит також провів вибори нового єпископа в Переяславі. Безперечно, в цих діях митрополита підтримував гетьман[22].

Коли Синод дізнався про вимоги митрополита Щербацького та події в Переяславі, він не тільки відхилив усі пункти петиції (яка навіть адресувалася не до Синоду), але й висловив сувору догану митрополитові за спробу обрати переяславського єпископа[23]. На той час Синод повністю контролювали українці, і це ще раз доводить: опинившися при владі, українське духівництво обстоювало цілісність імперської Православної Церкви й боролося проти будь-яких партикуляристських тенденцій в Українській Церкві[24].

Після того як престол посіла Єкатєріна II, політика імперської влади щодо всіх видів автономії кардинально змінилася. Єкатєріна II була рішуче налаштована обмежити й ліквідувати автономію російських порубіжних територій. За її правління гетьман Розумовський був змушений залишити свою посаду, і Україна поступово інтеґрувалася в імперію. Так само й Українська Церква була позбавлена останніх залишків автономії[25].

Які б не були наміри Єкатєріни II, на початку її правління Церква в Україні більше відрізнялася від Церкви в центральних провінціях держави, ніж перед тим. Процес секуляризації церковної власности, припинений за Пєтра III, але відновлений Єкатєріною, означав не лише конфіскацію більшости церков-

---

[21] Из истории борьбы малороссийского духовенства за свои права в 18 веке // ТКДА. – 1911. – № 7. – С. 237–241, 252.

[22] Про переяславські вибори і підтримку гетьмана Розумовського див.: *В. Пархоменко.* Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – С. 26–29.

[23] Там само. – С. 29; *И. Г. Граевский.* Киевский митрополит Тимофей Щербатский // ТКДА. – 1910. – № 2. – С. 144–151.

[24] *Іван Власовський.* Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 2. – С. 30.

[25] Детальніше про ліквідацію української автономії див. мою книжку «Російський централізм...».

них володінь, але й жорстке регулювання кількости монастирів, ченців і релігійних освітніх закладів, котрі тепер мали існувати за рахунок державних дотацій. Оскільки Гетьманщина ще була автономною, Церква тут уникла секуляризації, і духовні особи мали більше особистих, майнових і звичаєвих прав, ніж духівництво в Росії.

На початку правління Єкатєріни II конфлікт з приводу титулу митрополита відновився. Починаючи з 1766 року митрополит Арсеній Могилянський продовжував боротьбу за те, щоб у титулі зберегти слова «Малої Русі». 18 березня 1770 року Могилянському було офіційно заборонено вживати титул «митрополита Київського, Галицького і Малої Русі» й дозволено називатися лише «митрополитом Київським і Галицьким»[26]. На думку Синоду, оскільки Малоросія була значно більшою за Київську єпархію, цей титул був неправильним і неприйнятним. Але якщо правильність титулу була єдиною турботою Синоду, то Київський митрополит також фактично не мав юрисдикції над Галичем. Проте слово «Галицький» залишилось у митрополичому титулі. Таким чином, Синод позбувся незручного нагадування про колишню окремішність і давні права української церкви, водночас не полишаючи претензій на Галичину, на той час уніатську.

У 1767 році завдяки Єкатєріні II з'явився один з найкращих способів визначення ставлення українців до церковної автономії. Імператриця скликала Законодавчу комісію, яка мала підготувати новий кодекс законів і розробити різні реформи. Хоча Церква не брала безпосередньої участи в роботі Законодавчої комісії, Святійший Синод, як урядова інституція, подав на розгляд «наказ», що підсумовував основні потреби церкви. З метою оцінки поточної ситуації Синод звернувся до багатьох єпископів із проханням подати письмовий звіт про проблеми їхньої єпархії. У Гетьманаті такі звіти склали єпископи трьох єпархій – Київської, Чернігівської та Переяславської, а також два ставропігійні монастирі, що перебували в безпосередній юрисдикції Синоду, – Києво-Печерський і Київський Межигірський.

---

26 *П. Орловский*. Исключение из титула митрополитов киевских слов «митрополит всей Малой России» // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 18. – С. 546–552.

Небагато відомо про процедуру складання церковних наказів. Є певні докази, що зміст наказів попередньо обговорювали місцеві ради духівництва[27]. Судячи з вимог і підписів на наказах, можна припустити значну участь у їхньому підготуванні парафіяльного духівництва. У документах, що збереглися, немає жодних доказів тиску або втручання з боку держави.

Накази суттєво відрізняються за обсягом, структурою й тематикою. Київський наказ, що складається із 74 пунктів на 127 сторінках дрібного друку, містить детальну історію, політичну програму та безліч конкретних скарг і прохань. Цей наказ репрезентує все духівництво єпархії й не відмежовує потреби парафіяльних священиків від потреб монастирів. Натомість накази з Чернігівської та Переяславської єпархій значно коротші, у них менше історичних даних, там окремо подано прохання парафіяльних священиків і чернецтва. Нарешті, накази двох незалежних монастирів обмежуються лише діяльністю й потребами цих монастирів.

Церковні накази виявляють сильні автономістські тенденції у деяких питаннях. Київський митрополит Арсеній Могилянський хотів, щоб у Гетьманщині була автономна Православна Церква на чолі з Київським митрополитом. Відповідно, київський наказ містить повну програму церковної автономії: визнання за Київським митрополитом титулу «митрополита Київського, Галицького і Малої Русі»; відновлення традиції вільно обирати Київського митрополита серед претендентів лише українського походження; підпорядкування Київської митрополії не Синодові, а безпосередньо Колегії Закордонних справ; нагадування про те, що Чернігівська, Переяславська та інші єпархії раніше перебували під юрисдикцією Київського митрополита; нагадування про те, що ставропігійні монастирі також колись підкорялися владі Київського митрополита; і нарешті, вимога, щоб ігуменів затверджував Київський митрополит або місцевий єпископ, а не безпосередньо Святійший Синод. Проте немає жодних доказів, що єпископи Переяслава та Чернігова або незалежні монастирі виявляли бажання повернутися під юрисдикцію Київського митрополита. Насправді прохання

---

[27] Аналіз церковних наказів див. у моїй книжці «Російський централізм...» (С. 146–151).

Києво-Печерського та Київського Межигірського монастирів гарантувати їхню незалежність, тобто ставропігійний статус, явно вказує на те, що вони були проти консолідації церковної влади в Україні. Отже, відновити автономну Українську Православну Церкву хотіли лише Київський митрополит і його оточення.

Поза окремою автономною церквою, духівництво бажало забезпечити собі цілу низку особистих, майнових і звичаєвих прав, глибоко закорінених в українській правовій і соціяльній структурі. Парафіяльні священики розглядали свій статус нарівні зі шляхетським. Вони обґрунтовували свої претензії, посилаючись на Литовський статут і різні грамоти, і скаржилися на козаків, шляхту, російських офіцерів та інших, хто не виявляв до них належної поваги. Майнові права викликали особливе занепокоєння українських монастирів, оскільки російські монастирі незадовго до цього втратили більшу частину своїх володінь унаслідок проведеної державою секуляризації. Всі їхні вимоги зводилися до підтвердження традиційного нічим не обмеженого права монастирів володіти, продавати, купувати й успадковувати власність.

Бажання автономії, висловлене в петиціях до Законодавчої комісії, та боротьба митрополита Могилянського із Синодом, можливо, тимчасово затримали подальший наступ Імперії. Проте скасування автономії Гетьманщини в 1780-х роках зумовило також ліквідацію будь-яких місцевих церковних особливостей. Межі єпархій було переглянуто відповідно до адміністративних кордонів російських намісництв, запроваджених у Гетьманщині. Спочатку ця реорганізація викликала велику плутанину, але невдовзі численні проблеми вдалося подолати й кордони єпархій відтепер збігалися з новоутвореними Київським, Чернігівським і Новгород-Сіверським намісництвами. Церковна юрисдикція над монастирями також відповідала новим кордонам єпархій, єдиним винятком була Києво-Печерська лавра, яка залишалася підпорядкованою безпосередньо Синодові[28].

---

[28] Про реорганізацію та інтеграцію Церкви в імперську систему див. мою книжку «Російський централізм...» (С. 196–205).Також див.: *Иван М. Покровский.* Русские епархии в XVI–XIX вв.: их открытие, состав и переделы: Опыт церковно-исторического и географического исследования: В 2 т. – Казань, 1913. – Т. 2. – С. 717–734.

Територіяльна реформа була лише першим кроком у відновлених зусиллях інтеґрувати українські єпархії в імперську систему. За допомогою послужливого київського митрополита Самуїла Миславського імперська влада здійснила наступний крок до ліквідації української церковної автономії – секуляризацію церковного майна. Привласнюючи джерела церковних прибутків, влада визначала суми, призначені на утримання кожної школи, єпископської резиденції або монастиря, а також реґламентувала майбутні доходи українських єпископів. Головною проблемою було те, що кількість українських монастирів значно перевищувала плани уряду щодо їхнього фінансування. Тому сорок два монастирі мали бути ліквідовані, залишаючи тим самим без засобів до існування 446 ченців, 510 черниць і 29 настоятелів. Після того як влада усвідомила масштаби таких перетворень, було дозволено тимчасово продовжити діяльність деяких монастирів, що їх мали закрити. Водночас влада подбала про розміщення ченців і черниць по різних монастирях імперії. Попри те, що кількість ченців значно зменшилася, монастирське життя незабаром повернулося до норми. Однак результати цієї реформи мали глибинний характер, оскільки відтепер українські ченці й черниці фактично були державними службовцями.

Посилення контролю держави та суворіше регулювання діяльности Церкви не обмежувалися монастирським життям, але також стосувалися парафіяльного духівництва. Указ 1778 року визначив кількість землі, пасовиськ, садів та інших джерел прибутку для кожного священика. Інший указ визначав кількість священиків, дияконів, титарів та інших церковних служителів у кожній парафії і вимагав, щоб призначення на всі церковні посади затверджував місцевий єпископ. Таким чином, на початку XIX століття контроль громади над справами парафії був дуже обмеженим.

Низка освітніх реформ ще більше послаблювала місцеві традиції. Створення семінарій зі стандартними навчальною програмою і текстами практично знищило будь-які місцеві літургічні або звичаєві особливості. Навіть славетна Київська академія, котра доти надавала освіту представникам усіх соціяльних груп, була перетворена на стандартну імперську семінарію. Митропо-

лит Миславський розгорнув в академії кампанію за дотримання чистоти російської мови. Але, незважаючи на всі його зусилля, деякі викладачі академії мусили зізнатися митрополитові, що «не можуть позбутися своєї малоросійської говірки»[29].

Зрештою, відтоді як Україна перейшла під протекторат Московії 1654 року й до початку XIX століття, Православна Церква в Гетьманщині була докорінно перетворена. Від 1654 до 1685 року українсько-білоруська церква боролася за збереження своєї незалежности під номінальною юрисдикцією вселенського Патріярха Константинопольського. Невдовзі після переходу до юрисдикції московського патріярха (1686) українсько-білоруська церква, попри всі гарантії автономії, розпалася. Цей швидкий занепад був результатом як зовнішнього тиску, так і внутрішніх церковних процесів. Утрата більшости правобережних єпархій, котрі перейшли на унію, та підпорядкування Чернігівської й Могилівської єпархій безпосередньо Московському патріярхові обмежили юрисдикцію київського митрополита єдиною Київською єпархією замість колишніх шести. Водночас сильна москвофільська фракція духівництва підштовхувала українську церкву до повного злиття з Російською Православною Церквою.

Попри те, що окрема Українська Православна Церква припинила своє існування, пам'ять про неї надихала деяких представників вищого духівництва. Час від часу, особливо тоді, коли відновлювалася автономія Гетьманщини, це духівництво намагалося повернути деякі права Київської митрополії. Митрополити хотіли зберегти за собою титул «митрополита Київського, Галицького і Малої Русі» і намагалися підпорядкувати бодай ще одну єпархію, окрім Київської. Але ці спроби зводив нанівець Синод, у якому, принаймні в першій половині XVIII століття, визначне, коли не панівне, становище посідали українці. Діяльність Синоду свідчить, що більшість українського духівництва, яке перебиралося до Росії, ототожнювало себе з універсальною імперською Православною Церквою і не терпіло будь-яких проявів українського церковного партикуляризму.

---

[29] *Ф. Рождественский.* Самуил Миславский, митрополит Киевский // ТКДА. – 1877. – № 5. – С. 304.

Не лише права київського митрополита, яких не визнало навіть духівництво інших єпархій Гетьманщини, але також різні особливості соціяльної структури, правових відносин і звичаїв відрізняли єпархії Гетьманщини від інших єпархій імперії. Зі скасуванням автономії й запровадженням імперських норм більшість цих особливостей зникло. Наприкінці XVIII століття Православну Церкву Гетьманщини було повністю інтеґровано в російське державне православ'я. Місцеві єпархії було підпорядковано волі Синоду та світської влади. Церковне майно було конфісковано, а єпископи, ігумени, священики та ченці фактично перетворилися на державних службовців. Держава визначала кількість священиків, дияконів та інших церковнослужителів і розподіляла церковні фінанси. Українські духовні особи мали дотримуватися «Духовного Реґламенту», виданого Синодом. Єдині особливості залишались у народних традиціях: весільні та хрестильні й похоронні голосіння; місцева вимова церковнослов'янських літургічних текстів; місцеві духовні співи та музика.

Питання російсько-української єдности та української окремішности в українській думці і культурі ранньомодерного часу

1. Вступ

Багато сучасних росіян вважають Україну історичною, культурною і навіть духовною частиною Росії. Міт про російсько-українську єдність настільки поширений, що будь-яку спробу ствердження української ідентичности багато росіян розглядають як зраду або іноземну інтригу. Незважаючи на переслідування української культури в Російській імперії та в Совєтському Союзі, українці сформували ідею окремої української нації. Багато сучасних непорозумінь між Росією та Україною є проявом фундаментального конфлікту щодо історичної ролі України. Чи є українці й росіяни одним народом? Чи є відмінності українців лише наслідком псування їхньої «російськости» польськими звичаями? Чи українці справді окрема нація – вчора і нині?[1]

У цьому конфлікті обидві сторони спираються на одне історичне минуле, але приходять до протилежних висновків. Кожна сторона переважно добирає приклади, які підтверджують її власну інтерпретацію та ігнорують або спростовують аргументи іншої сторони. Але тут проблема глибша, бо ця двозначність у відносинах між українцями та росіянами постала від самого початку, в XVII столітті. Вона була зумовлена тим, що обидві

---

[1] Про сучасні російсько-українські дискусії щодо історичного минулого та про літературу з цієї теми див. мою статтю «Історія як поле битви. Російсько-українські відносини та історична свідомість у сучасній Україні» (у цьому виданні на с. 218–243).

сторони зайняли таку позицію, де, як казав В. О. Ключевський про Переяславську угоду 1654 року, кожна сторона «не говорила того, що думала, і робила те, чого не хотіла»[2]. У своїх ранніх взаєминах обидві сторони вважали, що зручніше не зважати на відмінності, а зосереджуватися на сфері справжньої або уявної єдности. Але як українська еліта сприймала відносини з Росією? Де шукала зв'язків з Росією, а що й надалі вважала суттєвими відмінностями? Для того щоб дійти до суті цих питань, варто принаймні побіжно звернутися до української позиції до початку взаємин із Росією.

2. Польсько-литовське минуле

До того як 1654 року гетьман Богдан Хмельницький віддав Україну під протекторат московського царя, вона понад півстоліття потерпала від політичного, релігійного, культурного та соціяльного неспокою. До Переяславської угоди 1654 року і навіть після неї українські (руські) еліти намагалися знайти для себе місце в Речі Посполитій. Лише після того як ці спроби зазнали невдачі, українські еліти почали звертатися до Московії та залучати її в українські справи. У відносинах із Росією в XVII столітті українські еліти насамперед шукали вирішення політичних, соціяльних, релігійних і культурних проблем, що виникли в Речі Посполитій.

У XVI столітті Польсько-Литовська Річ Посполита теоретично була «шляхетською республікою» двох територій – Королівства Польща і Великого князівства Литовського. Шляхта, що утворювала політичну націю, могла бути і різного етнічного походження – польського, литовського, руського (українського та білоруського) або німецького, і різного віровизнання – римо-католицького, протестантського або православного, проте мала рівні права й особисті привілеї. Однак практика разюче відрізнялася від теорії, особливо на землях Речі Посполитої, заселених русинами. Шляхтичі не були рівними: політична зверхність належала князівським родам Рюриковичів і Ґеди-

---

[2] *В. О. Ключевский.* Курс русской истории // Сочинения: В 8 т. – М., 1957. – Т. 3. – С. 118.

міновичів, а шляхтичі – нащадки бояр були їхніми підлеглими. Попри те, що Люблінська унія, за якою Волинь і Київська земля відійшли до Польщі, не породила третього, руського політичного утворення, на приєднаних територіях руській мові було ґарантовано права й офіційно визнано місцеві закони. Руська віра – східне православ'я – була ще однією ланкою, що єднала з давнім Києвом. Отже, попри литовське, а після 1569 року польське панування, українське суспільство зберегло соціяльну структуру, релігію, мову та закони Київської Русі[3].

Українці уявляли єдність Речі Посполитої передусім у політичному аспекті. Вони були частиною польської політичної нації, бо належали до шляхти. Щоправда, між руською, польською, литовською та німецькою шляхтою існували етнічні, релігійні та культурні відмінності, але вони не загрожували єдності держави. Отже, українських шляхтичів можна було визначити як gente ruthenus, natione polonus. З огляду на те, що релігійні та культурні відмінності були притаманні шляхті, яка утворювала політичну націю, то й інші суспільні верстви також їх толерували[4]. Оскільки дехто зі шляхтичів був православним, міщани й селяни також могли бути православними. Це – вельми ідеалізована й теоретична картина, але вона певною мірою відображає толерантність і культурне розмаїття Польсько-Литовської держави до середини XVI століття.

---

[3] Література про історію Литовсько-Руської держави та Польсько-Литовської Речі Посполитої величезна. Найбільше стосуються нашої теми такі праці: *М. К. Любавский.* Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910; *Ф. М. Шабульдо.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. Праця, присвячена шляхті українських земель після 1569 року, з великим бібліографічним апаратом: *Frank Sysyn.* The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: The Polish Period, 1569–1648 // Rethinking Ukrainian History / Ed. by Ivan L. Rudnycky. – Edmonton, 1987. – P. 29–102. Найновішим і надзвичайно цінним внеском до літератури з цього предмета є праця: *Н. М. Яковенко.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

[4] Наталя Яковенко зазначає, що на українських землях Литовсько-Руської держави в XIV і XV століттях було багато шляхти татарського походження, і згадує про наплив шляхти з Московії в XVI ст. Див.: *Н. М. Яковенко.* Українська шляхта... – С. 170–174, 242.

У другій половині XVI століття перед руським православним суспільством постала інтелектуальна загроза як з боку католицької контрреформації, так і з боку протестантизму. На думку єзуїтського ідеолога Пєтра Скарги, конфесійна єдність правила за передумову єдности політичної, а східне православ'я не тільки було хибною вірою, але й підривало державу[5]. Під політичним тиском, посилення якого супроводжувалося розквітом польської культури, руські шляхтичі почали переходити на католицизм і переймати польську мову та культуру. Через це руська політична нація занепадала, а рештки руської еліти – шляхта й духівництво – намагалися визначити руську ідентичність у спосіб, прийнятний для політичної, соціяльної та культурної структури Речі Посполитої. Однією з таких спроб була Берестейська церковна унія 1596 року, за якою Руська православна церква визнавала примат папи, але зберігала традиції східного християнства. Іншою спробою були рішучі реформи православ'я, що мали протистояти наступу католиків у богословських, інтелектуальних і навіть культурних сферах. Зрештою, всі ці намагання зазнали невдачі. Протягом XVII століття Річ Посполита дедалі більше перетворювалася на державу римо-католицької шляхти, що належала до польської культури. Всі інші вважалися політично ненадійними, єретиками або просто дикунами, які не могли належати до політичної нації. Таким чином, сфери української окремішности – релігія та культура – перестали бути леґітимними. Річ Посполита мала бути єдиною у всіх сферах. Політична шляхетська нація мала бути католицькою за релігією та польською за культурою[6].

Намагаючися знайти місце для реформованого східного православ'я й руської культури в польсько-литовській Речі Посполитій, руські церковні та культурні еліти долучилися до ширшої боротьби між Східною та Західною церквами, між греко-слов'янською та латино-польською культурами – власне, до

---

[5] Див.: *Janusz Tazbir*. A State Without Stakes: Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. – New York, 1973; *Wiktor Weintraub*. Tolerance and Intolerance in Old Poland // Canadian Slavonic Papers. – 1971. – Vol. 13. – № 1. – P. 21–44.

[6] Див.: *David A. Frick*. Meletij Smotryc'kyj. – Cambridge, MA, 1995. – P. 232–234.

боротьби між Заходом і Сходом. Це не була рівна боротьба, бо Захід трактував Схід лише як єретиків, невігласів і ретроградів, а Схід, спираючись на західну вченість, намагався довести свою доктринальну правоту та створити оновлену гуманістичну руську православну слов'янську вченість. Руській стороні так і не вдалося позбутися свого упослідженого становища в Речі Посполитій, натомість вона витворила найпросвіченішу православну церкву, яка могла й мусила відіграти провідну роль в оновленні православного християнства[7].

Нова вченість і полеміка щодо церковної унії спричинили жваве зацікавлення історією, а надто історією Київської Русі. На початку XVII століття старі київські літописи не лише активно переписувалися, а й були продовжені в нових історичних творах, в яких ішлося про події вже не таких віддалених часів. Полемічна література про Берестейську унію містила поклики на приклади з минулого Русі. Крім того, під впливом польського історіописання українські автори запровадили в історичних творах нові поняття та концепції, як-от руська «вітчизна» та руський народ. Ці твори виходили за межі польсько-литовської концепції шляхетської нації та передбачали існування руської нації, що охоплювала руське православне населення незалежно від соціяльного стану[8].

Релігійна та соціяльна картина України ще більше ускладнилася з появою нової соціяльної групи – козацтва. Козаки, що походили переважно з нешляхетських суспільних верств, ут-

---

[7] Про українську церковну еліту того часу див.: *С. Голубев.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2 т. – К., 1883–1898; *В. Эйнгорн.* О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1894; HUS. – 1984. – Vol. 8. – № 1/2 (June): The Kiev Mohyla Academy: Commemorating the 350th Anniversary of its Founding (1632); *Frank Sysyn.* The Formation of Modern Ukrainian Religious Culture: The Sixteenth and Seventeenth Centuries // Church, Nation and State in Russia and Ukraine / Ed. by Geoffrey A. Hosking. – Edmonton, 1990. – P. 1–22.

[8] Див.: *Frank Sysyn.* 1) The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History Writing 1620–1690 // Europa Orientalis. – 1986. – Vol. 5. – P. 285–310; 2) Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing. 1620–1690 // HUS. – 1986. – Vol. 10. – № 3/4 (December): Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe. – P. 393–423.

ворили військову організацію, яка захищала південний кордон від татар і турків. Козацтво вважало себе військовим рицарським орденом із певними «правами та вольностями». Хоча Річ Посполита вряди-годи визнавала ці права за деякими представниками козацтва, сама ідея нешляхетського козацького військового братства з його вольностями засадничо суперечила концепції шляхетської республіки. Невизнання козацьких станових прав призвело до низки козацьких повстань, зокрема й вирішального повстання 1648 року[9].

На кінець XVI століття політичне керівництво в Русі все ще належало князівським родам і здійснювалося через систему шляхетської клієнтели[10]. Князі Острозькі сприяли православному відродженню, видавши Острозьку Біблію й заснувавши Острозьку академію, яка готувала кадри для національного відродження кінця XVI – початку XVII століття. Втім, унаслідок вимирання одних князівських родів і переходу на католицизм інших, провідній позиції князів настав кінець, і князівська клієнтела – українська шляхта – втратила орієнтири. На початок Хмельниччини дрібна українська шляхта була сполонізована або приєдналася до козацтва і вже не виступала від імені руського шляхетського стану. Після певних вагань роль провідника перебрало козацтво. 1620 року в Києві всю православну ієрархію забороненої на той час Православної церкви було висвячено під покровительством козацького війська. Відтоді козаки боролися не лише за права свого стану, але також і за руську віру[11].

---

9 Історію козацтва з XV по XVII століття добре підсумовано у вид.: *В. А. Голобуцкий.* Запорожское казачество. – К.,1957; *Günter Stokl.* Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953. Значно докладніше козацтво розглянуто у вид.: *М. Грушевський.* Історія України-Руси: В 10 т. – Л.; К., 1898–1937. – Т. 6–10.

10 Цей погляд розвинуто у праці: *Н. М. Яковенко.* Українська шляхта... – С. 268–269.

11 Залучення козацтва до церковних справ найліпше аналізує М. Грушевський в «Історії України-Руси» (т. 7). Див. також: *Teresa Chynczewska-Hennel.* The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century // HUS. – Vol. 10. – № 3/4 (December): Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe. – P. 377–392.

Попри зростання нетолерантности, руські еліти, зокрема і рештки шляхти, православне духівництво та козацька старшина, залишалися лояльними до Речі Посполитої, з якою себе ототожнювали. Відродження руської віри, інтересу до історії та культури Русі, визнання окремого руського народу мали на меті здобути певну політичну легітимність Русі в Речі Посполитій. Проте, аби віднайти для України чи Русі місце в Польсько-Литовській державі, слід було докорінно зреформувати саму Річ Посполиту. Таку спробу було здійснено 1658 року, вже після розриву України з Річчю Посполитою та укладання Переяславської угоди з Московією. Гадяцька угода (1658) перетворювала Річ Посполиту на конфедерацію трьох держав: Корони Польської, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського. Русь отримувала власну адміністрацію, скарбницю, армію та судочинство, а права Православної церкви визнавалися в цілій конфедерації[12]. Ця угода не набула чинности, адже йшлося про відновлення в Україні чи пак у Великому князівстві Руському шляхетського панування, тоді як Україною de facto вже правило козацтво. Передбачалося, що козацька старшина отримає статус шляхтичів, але це викликало опір як з боку польської та литовської шляхти, так і з боку простого козацтва. Отже, основного принципу Речі Посполитої – шляхетської республіки – дотримати було годі. Крім того, Московія, яка на той час вже глибоко загрузла в українських справах, не припускала існування Руської держави у складі Речі Посполитої. Попри це, ідея Русі як частини Речі Посполитої не зникла остаточно. На початку XVIII століття у популярній поемі Польща розглядається як мати трьох дітей: Ляхів, Русі та Литви. Ляхи та Литва вбили Русь усупереч волі їхньої матері Польщі. Автор поеми намагається довести, що Польща або Річ Посполита є справжньою матір'ю Русі, що вона оплакує кривду, яку заподіяли Русі її брати[13].

---

[12] *Andrzej Kaminski.* The Cossack Experiment in *Szlachta* Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // HUS. – 1977. – Vol. 1. – № 2. – P. 178–197.

[13] Див.: *Serhii Plokhii.* The Symbol of Little Russia: The Pokrova Icon and Early Modern Ukrainian Political Ideology // Journal of Ukrainian Studies. – 1992. – Vol. 17. – № 1/2 (Summer/Winter). – P. 173. Поему

Підвалини світогляду українських еліт сформувалися в польсько-литовський період. Православна церковна еліта ототожнювала себе з освіченим православ'ям, що змагалося за впливи з католицизмом і Заходом. І світська, і церковна еліти поділяли концепцію Речі Посполитої, що складалася з кількох політичних утворень: Польщі, Литви і, можливо, Русі. Ідея про руський народ і Давню Русь як пряму історичну попередницю тогочасної України поширювалася в історичних творах. Частина українського суспільства вірила в політичні «права та вольності» окремих земель і соціяльних верств, зокрема козацтва. Ці ідеї та уявлення визначали поведінку українців у відносинах із Московією і росіянами.

3. Пошук зв'язків із Московією/Росією

Українські еліти, що прагнули увійти до шляхетської нації Речі Посполитої, намагалися не підтримувати відкритих зв'язків з Московією. Якщо в очах Польщі русини були ретрогради та схизматики, то московити – просто варвари. Крім того, Московія часто ворогувала з Річчю Посполитою, тож зв'язки з нею могли розглядати як державну зраду. Все ж, українці добре усвідомлювали, що Московія лишалася єдиною незалежною і могутньою православною державою. Деякі представники українського духівництва почали звертатися до Московії по релігійну, політичну та фінансову підтримку[14].

«Глаголет Польща» надруковано у вид.: Українська література XVII століття: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К., 1987. – С. 284–265.

14 Про становище Української православної церкви у XVII столітті див.: *В. Эйнгорн.* О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1894; *Митрополит Макарий (Булгаков).* История Русской церкви: В 12 т. – СПб., 1903. – Т. 12; *Іван Власовський.* Нарис історії Української православної церкви: В 4 т. – South Bound Brook, N. J., 1955–1966. – Т. 2. Підпорядкування київського митрополита московському патріархові вичерпно проаналізовано у праці: *С. А. Терновский.* Исследование о подчинении Киевской метрополии Московскому патриархату. – К., 1912. Про церкву у XVIII столітті див.: *И. Чистович.* Очерки истории западно-русской церкви: В 2 т. – СПб., 1882–1884. – Т. 2; *К. В. Харлампович.* Малороссийское влияние на великорусскую церков-

Коли українці почали їздити до Московії за пожертвами для монастирів і субсидіями на видання релігійної літератури, їх зустрічали дуже вороже. Московити ставилися до українського православ'я з підозрою та вважали «литвинів» або «черкасів», як вони називали українців, небезпечними чужинцями. Українці не відступали й розробляли концепції та термінологію, які тісніше пов'язали б Русь і Московію.

З огляду на відновлене зацікавлення минулим Русі українське духівництво зверталося не лише до власних традицій, але й до польських і московських джерел. Від польських істориків, зокрема Стрийковського, вони перейняли концепцію слов'янської єдности та ідею, що Русь була спільним минулим русинів і московитів. Ще більше важило те, що, намагаючися визначити й відмежувати Русь від Литви та Польщі в Речі Посполитій, українські автори зверталися до московського літописання. На основі цих джерел українські автори створили образ Русі, що виходив за межі тогочасних політичних кордонів. Насправді українські автори XVII століття у своїх творах поєднали (дещо механічно) різні суперечливі візії Русі – польську, українську та російську. Поєднавши ці різнорідні традиції, деякі автори знайшли ланки, що пов'язували Україну й Московію: віра, династія, земля, ба навіть народ[15].

Найуспішнішим у пошуку таких зв'язків був «Синопсис», який часто називають першою історією східних слов'ян. «Синопсис» уперше видано у Києві між 1670 і 1674 роками; його автором, найімовірніше, був архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель[16]. Попри прагнення отримати

ную жизнь. – Казань, 1914; *Іван Власовський.* Нарис історії Української православної церкви. – Т. 3. – С. 5–30.

[15] Див.: *О. П. Толочко.* Між Руссю і Польщею: Українська історіографія XVII ст. у категоріях пограничности. Доповідь на конференції «Peoples, Nations, Identites: Ukrainian-Russian Encouter» (Кельнський університет, 23–25 червня 1994 р.).

[16] Огляд наукової літератури про «Синопсис» див. у передмові до видання: Synopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von Hans Rothe. – Cologne: Bohlau, 1983. Слід особливо відзначити такі праці: *С. И. Маслов.* К истории изданий киевского Синопсиса // Статьи по славянской филологии и русской словесности: Собрание

царську допомогу, автор завзято захищає незалежність Києво-Печерського монастиря від київського митрополита та московського патріярха. Гізелеві було вкрай потрібно зберегти ставропігійний статус монастиря, підпорядкованого безпосередньо константинопольському патріярху.

Основні положення цього твору містяться вже в його назві: «Синопсис, или Краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийскаго народа и первоначальных князех богоспасаемого града Киева, о житии святого благоверного великого князя киевскаго и всея России первейшего самодержца Владимира и о наследниках благочестивыя державы его Российския, даже до пресветлого и благочестивого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великия, и Малыя, и Белыя России самодержца». Автор переплітає концепції народу, династії та держави. Він починає розповідь з докиївських часів «славенороського» народу, яким згодом правили «варязькі князі», починаючи з Ігоря Рюриковича. Для пізніших періодів автор уживає назви «россы», «русы» та «россияне», описуючи народ, який заселяв історичну територію на північ від Чорного моря між Волзько-Донським і Дніпровсько-Дністровським річковими басейнами. Хоча про північні кордони нічого не сказано, до цієї території також належав Великий Новгород[17]. Автор «Синопсису» стверджує, що Російську державу заснувала династія Рюриковичів. Це «государство Российское» постало із прийняттям християнства князем Во-

---

статей в честь академика А. И. Соболевского. – Лг., 1928. – С. 341–348; *И. П. Еремин*. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // ТОДРЛ. – 1954. – Т. 10. – С. 212–222; *С. Л. Пештич*. «Синопсис» как историческое произведение // ТОДРЛ. – 1958. – Т. 15. – С. 284–298. Цікава також нещодавня стаття Джанфранко Джираудо «Русское» настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля» (Medievalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. 1. – С. 92–103).

[17] Synopsis, Kiev 1681. – S. 149–151. Автор продовжує використовувати назви «русские» і «Россия», описуючи як Владімірське та Московське князівства, так і українські землі з XIII до XV століття (S. 328, 335, 349, 351, 354). «Православниї народ» у нього означає і українців, і московитів, підвладних цареві Алексєю Міхайловічу (див.: S. 278, 364–365).

лодимиром і охоплювало як Московію, так і землі Речі Посполитої[18].

Історія Російської держави є, фактично, історією роду Рюриковичів, що дозволяє авторові вводити до розповіді різноманітні фрагменти з російської та української історії (скажімо, розлогий епізод із Дмітрієм Донським) і пов'язувати різні території, історичні періоди й політичні центри. Отже, коли престол князя всієї Русі переміщується з Києва до Владіміра-на-Клязьмі, а звідти до Москви, це відбувається за княжою волею[19]. Утворення двох митрополій (у Києві та Москві) пояснено тим, що частина Русі (Київ) відійшла до володінь іноземного князя, литовця Вітовта[20]. І що найважливіше, коли Київ переходить під владу Московії, ця подія прославляється, бо «найперший з усіх городів російських, царственний град Київ» переходить під владу «православного самодержця»[21]. Православ'я також ототожнено з царем, землею та народом. Тому запорозьке козацтво воює проти турків теж заради інтересів «православного российского народа». Русь названо «православный край», а царя – «православный самодержец»[22].

Попри велику плутанину у викладі історичних та етнографічних відомостей, «Синопсис» поєднав багато ідей, поширених в Україні в другій половині XVII століття: 1) Русь, або, як вона почала називатися в 1670–1680-х роках, «Малоросія» завдяки своїм історичним зв'язкам із династією Рюриковичів і православній вірі належала до ширшого, загальноросійського контексту; 2) попри етнічну різнорідність, існував також ширший «православний российский народ», який жив на землях Рюриковичів; 3) «Росією», що включала Московію та Малоросію, і «всім російським народом» мав правити православний самодержець, предки якого походили з Рюриковичів; 4) московський цар продовжував династію Рюриковичів (того, що царі вже не були Рюриковичами, ніхто й не згадував).

---

[18] Ibid. Вперше назва «государство Российское» вжито на с. 167. Володимира названо «Великий Самодержец Российский» (S. 216).

[19] Ibid. – S. 208.

[20] Ibid. – S. 353.

[21] Ibid. – S. 360.

[22] Ibid. – S. 364.

Дещо екстремальний росієцентризм «Синопсису» був лише одним із поглядів тогочасної української церковної еліти. У 1670-х роках архімандрит Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович написав інший великий історичний твір – «Хроніку». Софонович досліджує історію Русі київського періоду, потім описує, як Русь було приєднано до Литви, і нарешті переходить до польського періоду в історії Русі. Його мало обходили російські землі Русі. Як і Гізель у «Синопсисі», Софонович зосереджується на правителях, проте російські Рюриковичі його не цікавлять. Натомість він приділяє велику увагу князеві Данилу Галицькому. Софонович розглядає московитів і русинів як окремі народи. Розповідаючи про те, що гетьман Хмельницький передав Україну під зверхність московського царя, Софонович просто описує події, не висловлюючи свого ставлення до них[23].

Слід пам'ятати, що пошук руської ідентичности в Речі Посполитій чи під протекцією московського царя відбувався на тлі безперервних криз та заворушень в Україні: відновлення православної ієрархії (1620), повстання Хмельницького (1648), Переяславська угода з Московією (1654), Руїна (1600–1680-ті роки) – період нескінченних війн за володіння Україною. Після трьох десятиліть конфліктів українську еліту було частково знищено, а Правобережну Україну спустошено та обезлюднено. Деяким представникам еліти протекція московського царя та могутньої Московської держави здавалася єдиним шляхом до певної стабільности.

Звертаючись до царя Московії, автор «Синопсису» та інші численні українські прохачі шукали допомоги Московії заради підтримки й захисту Slavia Orthodoxa. Цей слов'янський православний світ, що тримався на православній вірі, слов'янській мові, візантійській та поствізантійській культурі, руській літературі та мистецтві й південно-слов'янських впливах, охоплював Україну, Білорусь, Московію, Болгарію та неслов'янську

---

[23] *Феодосій Софонович*. Хроніка з літописців стародавніх / Підг. тексту до друку, передм., ком. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1992. – С. 231, 255. Також див.: *Frank E. Sysyn*. The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History Writing. 1620–1690. – P. 306.

Молдову. Саме цій культурі Slavia Orthodoxa загрожувала католицька контрреформація Речі Посполитої[24].

У відповідь на виклик Польщі та католицького Заходу українське духівництво певною мірою трансформувало культуру Slavia Orthodoxa. Воно поєднало поствізантійську та західну культурні моделі, запровадивши «слов'яно-греко-латинську» школу (Острозька академія та Києво-Могилянський колегіюм). Воно намагалося із православних позицій дати відповіді на теологічні питання, яких ніколи раніше не порушували у православному світі. Можливо, найбільшим внеском України у відродження Slavia Orthodoxa була рекодифікація церковнослов'янської мови, щоб вона могла дорівнятися латині як священна мова. «Мелетіянські» (від імені укладача граматики Мелетія Смотрицького) правила церковнослов'янської мови стали нормативними не лише в Україні, але й у цілій Slavia Orthodoxa[25].

Духовне та культурне відродження Slavia Orthodoxa через українську вченість було мрією таких українських духовних діячів, як Смотрицький. Він споглядав православний світ і бачив, що він у кайданах, за винятком Московії, де цей світ був вільним, але неписьменним, та України, де православ'я було і вільним, і вченим[26]. Цю вченість українське духівництво прагнуло принести в Московію. Вирушаючи до Московії, воно не лише діставало протекцію, матеріяльну допомогу та важливі посади, але також намагалося створити єдине оновлене православ'я, здатне відповісти на виклики католицизму та протестантизму.

---

[24] Див.: *Harvey Goldblatt*. Orthodox Slavic Heritage and National Consciousness: Aspects of the East Slavic and South Slavic National Revivals // HUS. – Vol. 10. – № 3/4 (December): Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe. – P. 337–338.

[25] Ibid. – P. 342; *Bohdan Strumins'kyj*. The Language Question in the Ukrainian Lands before the Nineteenth Century // Aspects of the Slavic Language Question. – New Haven, 1984. – Vol. II / Ed. by Riccardo Picchio and Harvey Goldblatt. – P. 13–14.

[26] *David A. Frick*. Meletij Smotryc'kyj. – P. 238.

4. Відстоювання окремішности від Московії/Росії

Хоча деякі українці намагалися знайти зв'язок із Московією через релігію, династію, вищу культуру та навіть етнічність, вони водночас наполягали на власній окремішності в наявній політичній, церковній і соціяльній структурі. Прибічниками української політичної та соціяльної окремішности були головним чином представники світської політичної еліти. Проте духівництво також було рішучим захисником українських привілеїв, насамперед своїх власних.

Світську політичну еліту становили козацька старшина та козацька адміністрація, які фактично правили Україною. Ця еліта виконувала дві політичні ролі: вона представляла інтереси свого соціяльного стану і, певним чином, інтереси України. Ця подвійна роль козацької еліти була продовженням тієї ролі, яку вона здобула після повстання Хмельницького 1648 року. Політичний статус козацтва в Україні XVII століття визначали два важливі документи – Зборівський договір і Переяславська угода[27]. Зборівський договір, укладений із Польщею 1649 року, підтверджував, що відносини між королем Польщі та козацькою елітою є контрактом між монархом і Військом Запорозьким. Військо натомість отримувало контроль над значною частиною України. Переяславську угоду з Московією від 1654 року було складено за зразком Зборівського договору[28]. На думку козацтва, Переяславська угода зберігала ті самі контрактні відносини між Військом Запорозьким і монархом; у цьому випадку польського короля замінив цар Московії. Од-

---

[27] Контрактні відносини між козацтвом і королем, що постійно розширювалися, аналізує М. Грушевський в «Історії України-Руси» (томи VII і VIII). Зборівський договір розглядається там само (Т. VIII. – Ч. 3. – С. 193–288).

[28] Про Переяславську угоду див.: Воссоединение Украины с Россией, документы и материалы: В 3 т. – М., 1954. – Т. 3; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10; *John Basarab. Perejaslav 1654: A Historiographical Study.* – Edmonton: University of Alberta, 1982. Статті угоди проаналізовано у студії: *А. Яковлів.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. 19.

нак ідея контрактних відносин була геть несумісною з концепцією влади в Московії. Московити розглядали Переяславську угоду як одностороннє підкорення козацтва й України цареві[29].

Але хоч якою була правова інтерпретація, цар таки підтвердив певні «малоросійські права та вольності» в Переяславі, і підтверджував їх – подеколи в цілком зміненій формі – щоразу після обрання нового гетьмана (1659, 1663, 1665, 1669, 1672, 1674, 1687). Це було формальним підтвердженням того, що цар і Московія визнавали Україну окремим політичним утворенням, а українців – привілейованими підданими. Крім того, політична окремішність України не викликала жодного сумніву, оскільки Україна виступала як напівнезалежний козацький політикум. Попри Переяславську угоду з царем Московії, українська козацька еліта укладала союзи з іншими державами, фактично ворожими Московії: Польсько-Литовською державою (наприклад, Гадяцька унія та політика правобережних гетьманів), Османською імперією (гетьман Дорошенко) та Швецією (гетьман Іван Мазепа).

Лише після Полтавської битви (1709) над козацьким політикумом було остаточно встановлено російський контроль. У післяполтавський період світська політична еліта, козацька старшина, поступово перетворилася на шляхту. Ця еліта виробила послідовніші політичні погляди, намагаючися поєднати ідею єдности православної славеноросської імперії, що на той час формувалася, із політичною та соціяльною окремішністю України.

Концепція Малоросії поставала поступово протягом XVIII століття[30]. Її основними складниками були: прийняття назви «Малоросія» для України або частини України; виникнення особливої української історичної свідомости; концептуалізація окремої «Малоросії», яка водночас входила до ширшої російської імперської схеми; подальше опрацювання ідеї «малоросійських прав і вольностей».

---

[29] Про конкурентні українську й московську інтерпретації Переяславської угоди див.: *Б. Е. Нольде.* Очерки русского государственного права. – СПб., 1911.

[30] Докладніший розгляд концепції Малоросії див.: *Зенон Когут.* Розвиток малоросійської самосвідомости і українське національне будівництво (див. с. 80–101 у цій книжці).

Назва «Малоросія» впала на сприятливий ґрунт, бо мала історичні прецеденти в церковній практиці, офіційно вживалася Російською державою та вказувала на термінологічний зв'язок із Росією. Вперше цю назву подибуємо в церковних документах XIV століття: константинопольський патріярх писав про Україну як про mikra Rosia, а про Московію – як про makra Rosia. До Переяславської угоди цар Московії мав титул «царь всея Руси»; після цієї угоди Алєксєй Міхайлович взяв титул «царь всея Великия и Малыя России». Богдан Хмельницький у стосунках із московитами називав Україну «Малоросія». Попри це, на позначення України й далі вживали декілька назв – «Україна», «Малоросія», «Русь»[31].

Поступове поширення назви «Малоросія», виникнення нової історичної свідомости та ідея лояльности до України як політичного утворення та її стосунків із Росією розвивалися в новому історичному/літературному жанрі – в козацьких літописах. Насправді до створення цього жанру українську еліту спонукало, зокрема, ігнорування козацького політикуму у творах церковної історіографії. 1718 року канцелярист Лубенського полку Стефан Савицький скаржився, що ніхто з його співвітчизників, зокрема духовного чину, не написав історії власної країни[32]. Тому козацька еліта створила власну історію. Два найвизначніші козацькі літописи належать Григорію Грабянці (1710) і Самійлові Величку (1720)[33].

---

[31] Трансформацію назви «Русь» у «Росію», а згодом «Малоросію» найкраще описано у праці: *М. А. Максимович.* Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси // Собрание сочинений: В 2 т. – К., 1877. – Т. 2. – С. 307–311. Див. також аналіз назв «Русь» і «Малоросія» у працях: *Михайло Грушевський.* Велика, Мала і Біла Русь // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 77–85 (першодрук: Україна. – 1917. – № 1/2. – С. 7–9); *А. Соловьев.* Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. – 1947. – № 7. – С. 24–38.

[32] *M. Hrushevs'kyi.* Some Reflections on Ukrainian Historiography of the XVIII Century // The Eyewitness Chronicle. – Munich, 1972. – P. 12. (Harvard Series in Ukrainian Studies. – Vol. 7. – Pt. 1.)

[33] Літопис Грабянки опубліковано під назвою «Действия презелной и от начала поляков небувалой брани Богдана Хмелницкого... Року 1710» (К., 1854); літопис Величка – «Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке / Составил Самоил Величко бывший

Ці два твори насправді є не літописами, а історіями, що намагаються документально підтвердити й пояснити, як утворився козацький політикум. Для обох творів центральною подією було велике повстання під проводом Богдана Хмельницького, якого зображено героєм і засновником козацького політикуму. Водночас обидва літописи доводять давнє походження козацького політикуму. У Грабянки українське козацтво пов'язано з хозарами та Давньою Руссю. Величко стверджує, що сарматські козацько-руські землі були «українською малоросійською вітчизною» від часу Володимира, хрестителя Русі[34]. Таким чином, обидва літописи намагаються довести тяглість та історичну леґітимність тогочасного політичного та соціяльного ладу.

Обидва літописи виявляють щодо назви «Україна» значну термінологічну непослідовність[35]. Грабянка на позначення України або української території вживає назви «Русь», «Рось», «Россія», «Мала Россія», «Малая Россія», «Малоруссія», «Малороссійская Украіна», «Украіна». Величко називає козацьку Україну «Русь», «Малая Русь», «Украіна» та «Малая Россія». Обидва літописи відрізняють Україну від Московії, а українців від росіян. Грабянка подає Переяславську угоду як договір, до

канцелярист Войска Запорожского, 1720» (К., 1848–1885. – Т. 1–4). Я користувався факсимільним виданням літопису Грабянки (*Hryhorii Hrabianka*. The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj. – Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute, 1990. – The Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol. 9) і літописом Величка в перекладі Валерія Шевчука (*Самійло Величко*. Літопис: В 2 т. – К., 1991).

[34] Див., наприклад: «А ця земля – предковічна вітчизна наша, яка сіяє правдешнім і несхитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням» (*Самійло Величко*. Літопис. – Т. 1. – С. 79). Цю цитату взято з тексту універсалу Богдана Хмельницького, який наводить Величко. М. Костомаров та В. Іконніков вважали, що Величко відредаґував текст справжнього документа. І. Франко, М. Грушевський, О. Левицький і М. Петровський вважають, що цілий цей текст Величко вигадав. (Див. примітку Валерія Шевчука на вказаній сторінці. Згадки про вітчизну як «козацько-руську малоросійську Україну» див.: Там само. – Т. 2. – С. 200–202 та ін.).

[35] Аналіз назв, що вживалися у козацьких літописах, див.: *Сергій Шелухін*. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936. – С. 145–150.

підписання якого Хмельницького змусили політичні та військові обставини[36]. Через спільну православну віру Хмельницький зміг заручитися протекцією царя для України та ґарантією козацьких прав. Величко глибше розробляє ідею контрактних відносин між Малоросією та її народом, з одного боку, і царем – з другого. У літописі Величка царські посли в Переяславі присягли від імені царя дотримувати всіх українських прав на віки вічні[37].

На відміну від «Синопсису», в козацьких літописах немає ані загальної схеми східноевропейської історії, ані спроб обґрунтувати царську протекцію династичними правами, ані навіть віднайти етнічні або релігійні зв'язки України з Росією. Вони намагалися подати історію України з погляду українського козацтва. Для них Київська Русь була темним минулим; головний же інтерес становили козацька Україна під владою Польщі, великий визволитель гетьман Богдан Хмельницький, а також українські й шляхетські права та вольності. Водночас ці автори післяполтавського часу прагнули засвідчити цареві свою лояльність.

Козацькі літописи містили чимало визначальних положень концепції Малоросії, що на той час формувалася: 1) Мала Росія та Велика Росія – різні країни й народи; 2) ці дві країни поєднує спільний цар; 3) Військо Запорозьке, малоросійський народ і сама Малоросія добровільно уклали угоду спочатку з королем Польщі, а потім із царем Московії; 4) Малоросія та її народ завжди посідали певні «права та вольності».

У другій половині XVIII століття концепція Малоросії як повністю розвинута позиція з'являється у двох важливих джерелах – поемі «Разговор Великороссии с Малороссией» і творах Григорія Полетики. Проте порівняно з козацькими літописами ця концепція зазнала двох важливих змін. Хоча літописи у визначенні територіяльного складу Малоросії не дуже точні, вони припускають, що до Малоросії належать українські землі принаймні по обидва береги Дніпра. Пізніші автори й далі вжи-

---

[36] *Hryhorij Hrabianka.* The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj. – P. 359–360.

[37] *Самійло Величко.* Літопис. – Т. 1. – С. 137. Інтерпретація Величка суперечить реальним фактам, оскільки російські посли відмовилися присягати від імені царя.

вають цю назву в широкому значенні, коли йдеться про історичну Малоросію, але наприкінці XVIII століття «Малоросія» – це лише Гетьманщина, обмежене Лівобережжям політичне утворення, яким править цар на підставі Переяславської угоди. Для тогочасних діячів «вітчизною» була лише ця «Малоросія», а не значно більша за територією країна XVII століття.

Другою важливою зміною була поява української шляхти – вищої соціяльної верстви Малоросії. Розшарування рядового козацтва і старшини зафіксовано вже в козацьких літописах. Однак ці твори початку XVIII століття ще розглядають Військо Запорозьке й козацтво як головного партнера в контрактних відносинах із царем. Не виключаючи козацтва, автори кінця XVIII століття вважають корпоративним представником Малоросії та суб'єктом контрактних відносин саме шляхетську верству.

«Разговор Великороссии с Малороссией» відбиває погляди цієї нової української шляхти. Поема присвячена «честі, славі й обороні всієї Малоросії» і містить панегірик Богданові Хмельницькому[38]. У цьому творі українській шляхті приписано величезну роль у визволенні Малоросії від польського ярма. Автор нарікає, що українські шляхетські та військові чини не визнано імперською владою. Найважливіше, що в поемі категорично заперечується концепція Малоросії як частини єдиної і однорідної Російської імперії. Персоніфікована Малоросія прямо говорить Великоросії, що вона присягала на вірність не Росії, а цареві. Автор навіть стверджує, що насправді Малоросія та Великоросія є окремими країнами, які пов'язує лише спільний монарх, і що Малоросія має власні права, ґарантовані всіма царями.

Григорій Полетика у своїх творах наголошував, що Малоросія завжди мала певні права, ґарантовані московським царем. Він написав трактат під назвою «Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Поль-

---

[38] Див.: *Н. Петров*. «Разговор Великороссии с Малороссией»: (Литературный памятник второй половины XVIII века) // КС. – 1882. – № 2. – С. 313–365; Дополнения «Разговора Великороссии с Малороссией» // КС. – 1882. – № 7. – С. 137. Дещо скорочену версію опубліковано у вид.: Хрестоматія давньої української літератури / Відп. ред. О. І. Білецький. – К., 1967. – С. 165–183.

скою, и на каких договорах отдалась Российским Г[осу]д-[а]рям, и патриотическое рассуждение, каким бы образом оную ныне учредить, чтоб она полезна могла быть Российскому Государству без нарушения ея прав и вольностей»[39]. Полетика прирівнював права малоросійської шляхти до «золотих свобод» польської шляхти і прагнув відродити адміністративну, судову та соціяльну систему, що існувала в Україні, коли вона входила до складу Речі Посполитої перед Хмельниччиною[40]. На той час, за Полетикою, реґулярні шляхетські сейми виконували законодавчу функцію, консультуючись із важливих питань з іншими суспільними станами, а шляхетські суди та міські маґістрати розглядали цивільні справи. Полетика вважав, що занепад України було спричинено тим, що після Хмельниччини козацтво узурпувало ці шляхетські функції.

Можливо, уявлення Полетики про шляхетську демократію були надто радикальними, однак його ідеї стосовно української автономії та відносин України з Росією відбивають позицію тогочасної української шляхти. Такі погляди було висловлено на Глухівській раді старшин 1763 року, в якій брало участь сто делегатів від усіх реґіонів Малоросії. Мало того, накази до Законодавчої комісії 1767 року, підписані понад 950 представниками української шляхти, засвідчують, що ця концепція Малоросії серед них була дуже поширена[41].

Наприкінці XVIII століття концепція Малоросії охоплювала історичну свідомість і політичну лояльність до Малоросії та її особливих конституційних й адміністративних прав. Водно-

---

39 Український археографічний збірник. – 1926. – № 1. – С. 147–161.

40 Див.: Возражения депутата Григория Полетики на наставления Малороссийской коллегии господину же депутату Дмитрию Натальину // ЧОИДР. – 1858. – № 3. – С. 72; Прошение Малороссийских депутатов во время составления Уложения // Наказы Малороссийским депутатам 1767 г. и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. – К., 1890. – С. 178; Историческое известие... – С. 154–161. Про політичні погляди Полетики див. мою статтю «Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25–1784)» (с. 102–116 цього видання).

41 Про старшинську раду 1763 року та участь української еліти в Законодавчій комісії див. мою книжку «Російський централізм...» (С. 82–89, 114–170).

час українська шляхта вважала, що Малоросія через спільного царя пов'язана з більшою Російською державою або імперією. Таке формулювання відмінностей між Україною та Росією дозволяло українській шляхті зберігати політичний і соціяльний устрій Малоросії, підтверджувати лояльність до царя й імперії та, за бажанням, брати участь в імперському політичному та громадському житті.

5. Україна й еволюція Російської імперії

Коли українці в XVII столітті вперше зіткнулися з Московією, це була могутня, але віддалена країна на краю Европи. Наприкінці XVIII століття Росія стала багатонаціональною імперією, великою европейською державою. Перетворення Московії на Російську імперію тягнуло за собою не лише територіяльну експансію, а й докорінні адміністративні, військові та культурні реформи. Українці відіграли в цих реформах важливу роль, і водночас ці реформи дуже позначилися на них самих.

Українське духівництво почало приїжджати до Московії за пожертвами та допомогою у книговиданні задовго до Переяславської угоди 1654 року. Стосунки з московитами через ізольованість московського православ'я були дуже складними. Власне, Московська Церква не визнавала православного населення Речі Посполитої істинно православним. Українському православ'ю вона відводила місце поруч із римо-католиками, протестантами й уніятами, вимагаючи, аби українські православні, які хотіли, щоб їх прийняли до Московської Православної Церкви, наново охрещувалися. Таке ставлення погіршилося, коли літургійні реформи митрополита Петра Могили в 1630-х роках іще більше віддалили Українську Церкву від московських церковних практик.

Офіційно ставлення Московії змінилося за часів Переяславської угоди. Оскільки головною підставою прийняття України під зверхність царя був захист православ'я (згідно з ухвалою Земського собору 1653 року), важко було твердити, що українці не є справжніми православними. Експансія Московії в Україну також розпалила бажання патріярха Нікона утворити єдину Східну Православну Церкву, підпорядковану йому самому. Крім того, Московська Церква не могла не зважати на

виклик Заходу. Польський король-католик був поважним суперником у боротьбі за царський престол, і внаслідок коаліційної політики Московія стала союзницею протестантських держав. Якщо Московська Церква мала стати на чолі східного православ'я, вона також мала перебрати на себе, принаймні почасти, місію українського православного духівництва, тобто створити Православну церкву, здатну протистояти католицизмові та протестантизмові. Патріярхові Нікону реформа Московської церкви була потрібна не заради зближення із Заходом, а радше задля консолідації проти нього православних сил. Цього можна було досягти, лише поєднавши традиції грецького, київського та московського православ'я, а українське духівництво особливо надавалося для реалізації такого завдання[42] .

Але, незважаючи на політичні амбіції патріярха Нікона, Московська Церква не була готова поєднати різні православні традиції. Московське православ'я було впевнене, що лише воно є єдиною істинною вірою в усій повноті, в єдиному православному, тобто істинно християнському, світі. Церковні діячі наголошували значення простоти як головного способу догодити Богові, а тому категорично не сприймали українські впливи, знання латини та «вивчення філософії». Отже, в Московії існувала розвинена автаркічна культурна традиція, з погляду якої присутність українців могла трактуватися лише як ворожа.

Українське духівництво змогло проникнути в російське церковне й культурне життя та впливати на нього, бо мало підтримку царя і двору. Коли Московія розпочала експансію на Захід, українське духівництво було важливим посередником у засвоєнні західних ідей і знань. Хоча Києво-Могилянська академія та її російська копія, Слов'яно-греко-латинська академія, навряд чи йшли в ногу з останніми досягненнями західної науки, вони, однак, були добре закорінені в західну інтелектуальну традицію. Риторика, логіка, неосхоластика, латина й грецька мова, що їх викладало київське духівництво, стали інтелек-

---

42 Див.: *Тетяна Опаріна.* Сприйняття унії в Росії XVII століття // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті: Матеріали Других «Берестейських читань» / Ред. Борис Ґудзяк. – Л., 1996. – С. 131–163.

туальним підґрунтям для перейнятих із інших джерел натурфілософії та політичних теорій. Що найважливіше, українські еліти дали багато освічених кадрів, без яких розвиток імперії навряд чи був можливий.

Отже, починаючи з середини XVII століття до Московії вирушило кілька хвиль українського духівництва, яке, відтак, відіграло значну роль у релігійному, освітньому, культурному й інтелектуальному житті Московії. Серед українців, які домінували у високій культурі тогочасної Московії, були Арсеній Сатановський, Єпіфаній Славинецький, Димитрій Туптало, Стефан Яворський, Лазар Баранович, Теофан Прокопович. Білорус Симеон Полоцький також відіграв помітну роль[43]. З огляду на різні світогляди московського й українського духівництва не дивно, що між ними розпочалися запеклі конфлікти щодо вчення про перетворення святих дарів і непорочного зачаття діви Марії[44]. В теорії київські богослови схилилися перед авторитетом московських традицій, але на практиці українці приносили в Московію західну та київську іконографію, літературу, музику й інтелектуальні течії.

Ця спроба українізувати московське православ'я почасти спровокувала виникнення в Росії старообрядницької схизми. Спроби патріярха Нікона реформувати московське православ'я за взірцем Української та Грецької Православних Церков (ця друга протягом XVI і XVII століття також зазнала західних впливів від грецьких учених, що здобули освіту в італійських університетах) призвели до розколу, який дотепер розділяє Російську православну церкву.

Попри розкол (проти якого Московська Церква спрямувала працю українських богословів і проповідників), присутність українців у Московії інтелектуально зблизила українське духівництво та деяких представників російського (молодше по-

---

[43] Впливу цих українців на церковне життя Московії присвячено монографію К. Харламповича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» (Казань, 1914).

[44] Про суперечку між київськими та московськими церковними діячами щодо перетворення святих дарів див.: *Григорий Миркович.* О времени пресуществления св. даров, спор, бывшей в Москве, во второй половине XVII-го века. – Вильна, 1886. – С. 31– 82. – Прил. I–XXVI.

коління якого отримало освіту в українських еміґрантів). Українські духовні діячі намагалися поєднати дві традиції та створити насправді єдину Slavia Orthodoxa. Їхня візія пов'язувала «просвічене» православ'я із царем, давньою Руссю і слов'янською мовою та культурою. Власне, вони обстоювали єдину «славенороську» високу культуру, що спиралася на сформовану єзуїтськими школами післямогилянську версію українського православ'я та український варіянт церковнослов'янської мови.

Вплив українського духівництва на російське культурне й інтелектуальне життя став предметом наукових дискусій. Традиційна історіографія зображувала український вплив як визначальний у трансформації культури Московії. Деякі вчені, приміром Ґеорґій Флоровський, розглядають цю трансформацію як трагедію, псування православ'я та російської культури латинськими, католицькими й протестантськими елементами[45]. Інші, скажімо, князь Ніколай Трубєцкой і Дмітрій Ліхачов, схвалюють наплив українців як плідну «українізацію» московської культури, що значно збагатила Росію[46]. Більшість науковців визнає, що український гуманізм підготував пєтровську «революцію» та допоміг Московії перетворитися на модерну Росію[47].

---

[45] Див., зокрема: *George Florowski*. Ways of Russian Theology. – Belmont, MA: Nordland, 1979. – Vol. 1. – P. 59–60, 65, 85, 121, 131–132. Наукову критику поглядів Флоровського див. у публ.: *Frank E. Sysyn*. Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works: Divergent Views on Seventeenth Century Ukrainian Culture // HUS. – 1984. – Vol. 8. – № 1/2 (June): The Kiev-Mohyla Academy. – P. 160–170; *Francis J. Thomson*. Peter Mogila's Ecclesiastical Reforms and the Ukrainian Contribution to Russian Culture: A Critique of Georges Florowski's Theory of the Pseudomorphosis of Orthodoxy // Slavica Gandensia. – 1993. – Vol. 20: Belgian Contributions to the 11th International Congress of Slavists (Bratislava, 30 Aug. – 8 Sept. 1993). – P. 67–119.

[46] *Nikolai Sergeevich Trubetzkoy*. The Legacy of Genghis Khan and Other Essays on Russia's Identity / Ed. and with a postscript by Anatoly Liberman; Preface by Viacheslav V. Ivanov. – Ann Arbor, MI: Slavic Publications, 1991. – P. 245–268; *Dmitrii S. Likhachev*. Reflections on Russia / Trans. by Christina Sever; Ed. by Nikolai N. Petrov. – Boulder, CO: Westview Press, 1991. – P. 74–75. (Ліхачов стверджує, що Росія й Україна протягом століть «утворили не тільки політичну, але також культурну дуалістичну єдність».)

[47] Див.: *Marc Raeff*. The Enlightment in Russia and Russian Thought in

Не так давно Макс Океніфас висловив ревізіоністську думку про те, що великий наплив українців мав мінімальне значення для російської культури. Ретельно опрацювавши бібліотечні та рукописні зібрання в Росії, він дійшов висновку, що поєднання православ'я з гуманізмом визнавали лише українці й інші іноземці. Океніфас доводить, що і московська світська еліта, і більшість духівництва дотримувалися культурної автаркії. Він стверджує, що «українсько-литовсько-білоруська громада була малою, ізольованою і чужою», а «зростання світської гуманістичної вчености відбувалося не внаслідок органічного розвитку московського соціюму, а стало результатом боротьби киян – боротьби українських гуманістів за те, щоб опанувати ситуацію, спричинену лавиною псалтирів та іншої літургійної літератури»[48]. Найбільше, чого досягли українські гуманісти, це утворення касти «російських левітів»; пропонована ними освіта була чужа для дворянства, для більшости середніх суспільних верств і селянства[49].

Але попри опір, з яким зіткнулася в Московії гуманістична славеноросська культура, створена українським духівництвом, її пізніше розглядали як доказ єдности Росії й України та важливий крок у розвитку модерної російської культури. Поза тим, українське духівництво підштовхнуло Московію до перетворення на Російську імперію. Невдовзі завдяки іншим ідеям і течіям цей процес став більш европейським і, що парадоксально, також більш російським. Камералізм та концепція регулярної поліцейської держави, запозичені з німецьких країн, створили інтелектуальні підвалини для обґрунтування нової політики державного активізму. Камералісти мали політичну мету максимально збільшити виробничий потенціял суспільства за допомогою держави, яка перебирала на себе функції управління та розвитку суспільства. Із часів Пєтра I Російська імперія

---

the Enlightment // The Eighteenth Century in Russia / Ed. by John G. Garrard. – Oxford, 1973. – P. 25; *Donald W. Treagold.* The West in Russia and China. – Cambridge, 1973. – Vol. 1: Russia. 1472–1917. – P. 115.

48 *Max J. Okenfuss.* The Rise and Fall of Latin Humanism in Early Modern Russia: Pagan Authors, Ukrainians, and the Resiliency of Muscovy. – Leiden: E. J. Brill, 1995. – P. 70–75.

49 Ibid. – P. 109.

намагалася збільшити силу та багатство держави, не лише завойовуючи і приєднуючи землі, а також намагаючись раціоналізувати управління, збільшити доходи державної скарбниці й підвищити економічну продуктивність[50].

Внаслідок політики активізму, вестернізації та запровадження реформ у Російській імперії почала формуватися більш світська, космополітична й водночас більш російська імперська культура, яка попервах доповнювала, а згодом почала витісняти славеноросьску культуру. Провідну роль у цьому процесі відігравав розвиток сучасної російської мови та світської російської літератури. Російська держава запровадила гражданську абетку, що збільшило різницю між церковною та світською мовами; видавала граматики та словники, а також літературу, що охоплювала всі сфери світського життя, від практичних посібників до перекладів іноземних творів[51]. У російській мові почав утворюватися «середній стиль», що поєднував елементи «високого» славеноросього та «низького» стилю розмовної російської. На початок XIX століття нова російська літературна мова стала головним засобом спілкування еліт цілої імперії. Водночас імперські еліти опановували німецьку, а з кінця XVIII століття – французьку мови. Хоча елементи славеноросьської культури існували і в XIX столітті, їхнє функціонування поступово обмежилося православними церковними обрядами та духовною літературою.

Для українських еліт розвиток Російської імперії означав водночас можливості й небезпеку. Сильна православна держава, оперта на славеноросьській культурі та протиставлена Речі Посполитій і татаро-османському світові, без сумніву, відповідала сподіванням принаймні частини української церковної еліти. Розвиток концепції Малоросії дозволяв церковній і світській елітам засвідчувати лояльність до царя та великої Росії і водночас наполягати на особливих «малоросійських правах і

[50] Див.: *В. И. Сыромятников.* «Регулярное государство» Петра I и его идеология. – М., 1943; *Marc Raeff.* The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia. 1600–1800. – New Haven, 1983.

[51] *В. В. Виноградов.* Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв. – Лейден, 1949. – С. 72 – 84.

вольностях». Камералістська концепція поліцейської держави не була ворожою до такої реґіональної автономії та корпоративних традицій. Насправді камералізм полягав радше у підпорядкуванні корпоративних органів новим державним цілям, а не в їхньому обмеженні або скасуванні. Нова російська імперська культура також не становила загрози для української еліти, яка і далі визнавала своєю імперську високу культуру – чи то славеноросьску, чи то мішану імперську та славеноросьску. Українська еліта кінця XVIII століття легко сприймала те, що в неї з Росією спільний монарх, деякі моменти історії та висока культура. Проте ця еліта продовжувала обстоювати специфічний правовий і соціяльний устрій, а також окремий історичний розвиток України (тобто Лівобережжя, Гетьманщини).

Концепція Малоросії забезпечувала достатній інтелектуальний простір для участи української еліти в житті Російської імперії, і водночас еліта могла зберігати свою окремішність; однак ця концепція мала й низку суттєвих вад. По-перше, вона суперечила панівній концепції царської влади. З моменту укладення Переяславської угоди, коли царські посли відмовилися присягати від імені царя, бо це було немислиме зазіхання на самодержавну владу, збереження українських «прав і вольностей» залежало від волі, ба навіть примхи царя. Щоправда, у XVII столітті цар видавав грамоти щоразу після обрання нового гетьмана, підтверджуючи традиційні «права і вольності». Крім того, кожен розрив із Московією/Росією (гетьмани Виговський, Дорошенко та Мазепа) пояснювали тим, що цар порушив власні урочисті зобов'язання щодо України[52]. Але зобов'язання стосовно підданців суперечили і традиційному самодержавству, і новітньому абсолютизмові XVIII століття. Зрештою, коли її «права» порушували, українська еліта не мала жодної правової або моральної підстави для опозиції; вона могла лише апелювати до традицій і царського почуття справедливости.

Концепція Малоросії також суперечила ідеям Просвітництва, які утвердилися в Росії у середині XVIII століття. Каме-

---

[52] *А. Яковлів*. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934.

ралізм визнавав реґіональні, історичні та культурні відмінності; Просвітництво наголошувало підставову природну й суспільну єдність. Для «просвіченої думки» важило встановити ці підставові правила та закономірності, а не зосереджуватися на зовнішніх відмінностях. Щоб добре керувати, уряд мав встановити закони управління та застосовувати їх. Українській еліті, яка захищала історичні та правові традиції своєї «вітчизни», було дуже складно опонувати імперській владі, переконаній, що впровадження «найкращого з усіх законів», мовляв, сприятиме розвиткові та проґресу.

Запровадження Єкатєріною II того, що вона вважала «найкращим з усіх законів»[53], призвело до адміністративної однорідности імперії, зокрема й України. Гетьманщину було поділено на три губернії; українські адміністративні, військові та фіскальні інституції розформовано і встановлено нову імперську губернську та повітову адміністрацію. Православна Церква в Україні також зазнала реорганізації на імперський кшталт. На початок XIX століття небагато залишилося від правових інституцій, історичної спадщини й корпоративних «прав і вольностей», які в очах українців відрізняли їх від росіян.

6. Рештки окремішности: концепція Малоросії в XIX столітті

Скасування інституцій Гетьманщини й запровадження імперської адміністрації призвело до поступового злиття української та російської соціяльних структур. Проте, попри поглинення української еліти російською імперською системою, малоросійська ідентичність існувала й надалі як частина загальноросійської або імперської ідентичности. Малоросійська ідентичність продовжувала існувати з кількох причин: 1) панівне становище української шляхти в імперській адміністрації Малоросії; 2) збереження українського звичаєвого права; 3) епізодичне відновлення деяких традиційних малоро-

[53] Цей вираз Єкатєріна вжила у 1765 році у настановах новопризначеному генерал-губернаторові та президентові Малоросійської колеґії графу Пєтру Рум'янцеву. Настанови див.: СИРИО. – 1871. – Т. 7. – С. 376–391.

сійських правових і військових інституцій; 4) зацікавлення історією та фольклором України, що допомагало зберігати ідею малоросійської батьківщини.

Провідну роль шляхти в місцевих владних інституціях зумовлювало те, що її було допущено до панівного класу імперії. У 1785 році Єкатєріна II надала малоросійській шляхті права імперського дворянства[54]. Доти малоросійська шляхта намагалася претендувати на права шляхти польсько-литовських часів[55]. Зрозуміло, Єкатєріна не могла із цим погодитися, бо привілеї польської шляхти значно перевищували права російського дворянства. Однак скасування українських інституцій і запровадження 1775 року губернського реґламенту, нарешті, змусило владу Російської імперії визнати українську шляхту дворянами[56]. А що дворянство мало відігравати головну роль у новій губернській адміністрації, то влада мусила відмовитися від тези, ніби «в Малоросії дворян немає», і створити зі старої української шляхти малоросійське дворянство. Інтеґрація української еліти в російське дворянство, разом з остаточним закріпаченням українського селянства 1783 року, надала українській шляхті безпрецедентні можливості робити в імперії кар'єру та здобувати величезні маєтності [57]. Відтак шляхетська верства цілковито домінувала в місцевій адміністрації Малоросії.

---

[54] Положення грамоти Єкатєріни II докладно розглянуто у праці: *Robert E. Jones.* The Emancipation of the Russian Nobility, 1762–1785. – Princeton, NJ, 1973. – P. 272–299.

[55] Вимоги української шляхти вказано в чорновому варіянті грамоти. Про це див.: *Д. Миллер.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение малорусской старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 2. – С. 194–196. Детальний перелік можна знайти у кодексі законів 1786 року: Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на девятнадцать частей // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов, 1902. – Т. 2. / Ред. Н. Василенко. – С. 216–231.

[56] «Учреждение для управления губерний» див.: ПСЗ. – Т. 20. – С. 229–304. – № 14392 (7 листопада 1775 року).

[57] Указ Єкатєріни II, що забороняє переселення українських селян і поширює на Україну подушний податок, див.: ПСЗ. – Т. 21. – С. 908. – №15724 (3 травня 1783 року).

Другим чинником, що підтримував концепцію Малоросії, було збереження українського звичаєвого права. 1801 року українські суди на території Малоросії було скасовано й замінено на російські імперські суди[58]. Однак у цих судах українське звичаєве право доповнювало російський кодекс законів, а отже, правова система в Малоросії дещо відрізнялася від решти судів Російської імперії[59]. Ці правові особливості зберігалися аж до революції 1917 року, лишаючись єдиним слідом колишнього автономного статусу Гетьманщини.

Третім чинником збереження малоросійської ідентичности було епізодичне відновлення деяких раніше скасованих правових і військових інституцій. Наприклад, українські традиціоналісти змогли переконати імперську владу почасти відновити один із найважливіших елементів козацької України – козацьке військо. Під час наполеонівської навали було створено п'ятнадцять козацьких полків, розформованих після перемоги[60]. Під час польського повстання 1830 року цар Ніколай схвалив відновлення восьми козацьких полків, по 1200 осіб у кожному [61]. Та після придушення повстання потреба в козацьких частинах знову

---

[58] Про ці події див.: *В. Модзалевский.* Сулима Аким Семенович // Русский биографический словарь. – СПб., 1912. – Т. Суворова–Ткачев. – С. 141–142.

[59] М. Василенко наводить деякі місцеві правові практики, котрі не було заборонено навіть після запровадження імперського кодексу, у праці «Як скасовано Литовського статута» (Записки соціяльно-економічного відділу ВУАН. – 1924–1925. – Т. 2/3. – С. 288–316).

[60] Організацію, діяльність і розформування козацьких частин у 1812–1816 роках досліджено у багатьох наукових працях. Найважливіші з них: *И. Павловский.* Малороссийское козачье ополчение в 1812 году // КС. – 1906. – № 9. – С. 1–20; № 10. – С. 137–154; *Н. Стороженко.* К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // КС. – 1897. – № 6. – С. 472–483; *П. Клепацький.* Дворянське земське ополчення («козаки») 1812 р. на Полтащині // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 6–21; *В. И. Стрельский.* Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 года. – К., 1953; *Б. С. Абалихин.* Украинское ополчение 1812 г. // Исторические записки. – М., 1962. – № 72.

[61] Докладний аналіз козацького проекту 1831 року див.: *Н. Стороженко.* К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века. Ч. 5 // КС. – 1897. – № 10. – С. 115–131.

зникла, і їх ліквідували. Будь-яка спроба відновити козацтво як вільне воїнство старої України зазнавала поразки через спротив імперії та економічний занепад самого козацтва. До 1837 року козаки були підпорядковані Міністерству державних маєтностей – установі, покликаній контролювати державних селян[62]. Утім, козаки зберегли деякі привілеї, що стосувалися землеволодіння, податків та військової служби.

Четвертим чинником, що сприяв збереженню концепції Малоросії, була безпрецедентна кількість літератури, присвяченої історії та ностальгії за малоросійською батьківщиною. Найвпливовішою була анонімна «Історія Русів»[63]. У цьому творі початку XIX століття подано довгу, докладну та великою мірою вигадану історію України від часів Київської Русі аж до турецької війни 1760 року. Мабуть, найцікавішою її частиною є твердження, що період Київської Русі належав українцям і був без жодних на те підстав включений у російську історію. «Історія Русів» була надзвичайно популярна серед дворянства колишньої Гетьманщини й широко циркулювала в рукописах. Визнаючи українську історію особливим відгалуженням більшої «загальноросійської» спільноти, цей твір, що наголошував на окремішності України, був промовистою апологією Гетьманщини та козацьких прав і вольностей. Часом помітно антиросійська за тональністю, «Історія Русів» наголошувала на тому, що Україна має певні невід'ємні права, яких необхідно дотримувати. Однак право царя володарювати Малоросією не викликало сумніву. Насправді автор сподівався, що цар збереже рештки української автономії, ба навіть відновить традиційні права української еліти.

Утім, про жодне відновлення годі було й думати. Навпаки, імперська влада продовжувала політику адміністративної уніфікації. Втрата решток політичної окремішности переконала деяких найнебайдужіших представників українського дворянства, що вони є епігонами країни та нації, яка перестала існувати[64].

---

[62] Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837–1887. – СПб., 1888. – С. 18.

[63] Див.: История Русов или Малой России: Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорускаго. – М., 1846.

[64] *Дмитро Дорошенко.* Огляд української історіографії. – К., 1996.

Здавалося, що півторастолітнє балансування української еліти між утвердженням російсько-української єдности й обстоюванням політичної окремішности України нарешті добігло кінця. Росіяни й українці поділяли ідею всеросійського царя, всеросійську православну віру і церкву, імперію та російську високу імперську культуру. В Росії та в Україні була однакова адміністрація, й обидві вони належали до імперської соціяльної структури. Єдине, що вирізняло українську еліту, походило з минулого України. Українська еліта усвідомлювала, що українці говорять «вульгарною» мовою, відмінною від російської, мають інакші народні пісні та звичаї, але в доромантичну добу цим відмінностям у народній культурі не надавали значення. Для української еліти Малоросія вже давно померла. Залишилася тільки ностальгія за власним окремим минулим.

7. Концепції російсько-української єдности й української окремішности: епілог і висновки

Упродовж майже цілої ранньомодерної доби українці належали до складу двох великих держав: Речі Посполитої та Московії/Росії. В обох випадках українці переймали певні форми єдности, наголошуючи водночас на збереженні суттєвих відмінностей. За часів Польсько-Литовської держави українці долучалися до політичної цілости як частина шляхетської нації, але обстоювали свої релігійні та культурні відмінності. Коли спроби досягти згоди з Річчю Посполитою зазнали невдачі, деякі українці почали шукати допомоги Московії. Українці промосковської орієнтації заявляли про релігійну, династичну висококультурну та навіть етнічну єдність із Московією. Проте вони наполягали на збереженні окремішности в політичних, соціяльних та, вряди-годи, церковних структурах. Вимоги окремішности виявилися настільки потужними, що залишилися навіть після скасування українських політичних і правових інституцій.

Не дивно, що українці водночас заявляли і про єдність із Московією, і про свою окремішність. До епохи націоналізму співіснування різних ідентичностей і лояльностей було нор-

мою, а надто у великих багатонаціональних державах. Отже, можна було водночас лишатися поляком у політичному розумінні, ревним православним і захисником руської культури. Можна було висловлювати лояльність до царя, православ'я та Російської імперії і водночас лишатися відданим захисником Малоросії. Насправді вся концепція Малоросії була інтелектуальним виправданням численних лояльностей та ідентичностей.

Із першої чверті XIX століття українці почали відкривати інші сфери своєї окремішности від росіян. Під впливом Гердера та романтизму нове покоління відкрило український народ і народну мову. До заборон у 1860–1870-х роках література, писана народною українською мовою, поступово розвивалася як звичайний локальний варіянт більшої, загальноросійської літератури. У цьому розумінні українці все ще послуговувалися старою концепцією Малоросії, але застосовували її в царині народної мови та літератури. Наприкінці XIX століття українські інтелектуали звільнилися від зв'язку з Росією, твердячи, що Україна відрізняється від неї у всіх аспектах: у мові, літературі, культурі, історії та політиці. Це було ознакою народження модерного українського націоналізму, який уже не припускав співіснування різних ідентичностей. Визнавши себе українцями, націоналісти вже не мали можливости бути росіянами.

У той самий час росіяни почали ототожнювати Російську імперію переважно з великоросійським народом і його культурою. Це означало відмову від загальноросійської національности, яка могла б включати окремі та повноправні малоросійський і великоросійський складники. Імперську й навіть славеноруську культуру відтоді розглядали як суто російські. Таким чином, те, що колись належало українцям, білорусам, молдаванам і росіянам, було привласнене російською чи то великоросійською нацією. Через ототожнення всієї Slavia Orthodoxa з Росією та росіянами молдавсько-український церковний діяч Петро Могила, який ніколи не бував у Росії й до смерти залишався патріотом польсько-литовської Речі Посполитої, став для декого захисником «російської» релігії, культури та цінностей. Такий погляд також санкціонував заборону україн-

ської мови на тій підставі, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може».

Наприкінці XIX століття українці та росіяни витлумачували власну історію на підставі двох діяметрально протилежних парадигм. Говорячи про ранньомодерну добу, українці насамперед наголошували на тих сферах, у яких проявлялася їхня окремішність від Росії, і розглядали їх як докази автохтонного розвитку України. Росіяни наголошували на тому, що було спільним для українців і росіян, убачаючи тут доказ того, що Україна була й завжди буде російською. Ці два протилежні погляди донині позначаються на дискусіях про російсько-українську єдність та українську окремішність ранньомодерної доби.

Студії з історіографії та історичної пам'яті

Династичне
чи етнодинастичне царство? Дві ранньомодерні концепції Росії

1669 року Фьодор Акімовіч Ґрібоєдов (бл. 1620–1673) склав для царя Алєксєя Міхайловіча Романова коротку «Историю о царях и великих князьях земли русской» – компендіюм основних політичних та історичних ідей, що панували при царському дворі. Найімовірніше, цей твір мав стати підручником для царських дітей[1]. 1674 року чернець Києво-Печерської лаври спробував привернути увагу того ж таки Алєксєя Романова, видавши «Синопсис, или Краткое собраніе от различных летописцев о начале славено-российскаго народа и первоначальных князех богоспасаемого града Кіева, о житіи святого благоверного великого князя киевскаго и всея России первейшего самодержца Владимира и о наследниках благочестивыя державы его Российския, даже до пресветлого и благочестивого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великия, и Малыя, и Белыя России самодержца»[2]. Ці твори з'явились майже одночасно, однак вони пропонують дві різні візії ранньомодерної Росії. Це роздвоєння збережеться аж до Нового часу.

Для Ґрібоєдова історія Росії – це історія правління династії, і його головним завданням було встановити її династичну леґі-

---

[1] *Федор Грибоедов.* История о царях и великих князьях земли русской. – СПб., 1896. – С. XV.

[2] Sinopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von Hans Rothe. – Cologne: Bohlau, 1983.

тимність і тяглість від Володимира до Алєксєя Романова. Ґрібоєдов уважає Володимира Великого засновником царської влади, називає його «боговенчанный великий и равноапостольный князь» і твердить, що «царскоимянитый самодержец владыческое и царское звание имея»[3]. Відтак Ґрібоєдов повертається до часів Рюрика, засновника династії Рюриковичів, «первовладычествующаго в Великом Новеграде и по всей Руской земле». Далі він пов'язує Рюрика з римським імператором Авґустом, таким чином ототожнивши Володимира зі всесвітньою Римською монархією[4]. Зв'язок з імперською монархією підкріплюється тим, що наступник Володимира, Володимир Мономах, нібито отримав царські реґалії та визнання царського титулу від імператора Константина Мономаха[5]. Звертаючись до часу після смерти Володимира Мономаха, Ґрібоєдов докладно розповідає про те, як царський престол було перенесено на північ, спочатку до Владіміро-Суздальського князівства, а згодом до Москви: «Русское царствие начать разделятися на многие начала, и первоначальство же Киевское и с честию начинашеся преходити инамо»[6]. Відповідно, Ґрібоєдов називає Юрія Долгорукого «истинный же наследник отечеству Руского царствія», хоча він правив не в Києві, а в Суздалі та Ростові. Ґрібоєдов усіляко намагається довести тезу, що Москва та московська династія обрані Богом. Наприклад, він докладно розповідає про четвертого сина Алєксандра Нєвського, Даніїла, нащадки якого правили в Москві, й показує, що з Рюриком і Володимиром пов'язаний лише Даніїл. «Понеже убо тогда честь и слава великого княженія восхождаше на боголюбивый град Москву, в нем же хотяше Бог сугубо прославити святое Свое Имя и первосвятителство и боговенчанное царство утвердити». Даніїла Ґрібоєдов ще наполегливіше зображуює обранцем Бога; Бог любить і прославляє його нащадків та утверджує їхню владу в наступних поколіннях. Саме тому син Даніїла, Іван Калита, схарактеризований як «благоверный и Бо-

3 *Федор Грибоедов*. История... – С. 6.
4 Там само.
5 Там само. – С. 13–14.
6 Там само. – С. 14.

гом избранный преемник и благословенный наследник благочестивыя державы боголюбиваго царствія Рускіе земли»[7].

Згадавши про смерть царя Фьодора та кінець династії Рюриковичів, Ґрібоєдов подає генеалогію Романових. Однак він мусив якось пояснити, чому між Рюриковичами та Романовими було ще двоє правителів. А це особливо складно у викладі, що наполягає на безперервному успадкуванні «царського скіпетра» від Володимира до тодішнього володаря Московії. Боріса Ґодунова зображено як звичайнісінького узурпатора, не гідного царської корони, але про обрання царем Васілія Шуйського Ґрібоєдов пише значно стриманіше: «Излюблен бысть на Московское государство царска сигклита боярин князь Василей Иванович Шуйской»[8]. Попри це, Ґрібоєдов згадує про непопулярність нового царя, що спричинила «многое неустроение и мятеж». Ґрібоєдов переконаний, що справжнім спадкоємцем може бути лише Міхаіл Фьодоровіч Романов, і вельми докладно описує, як його обирали на царство.

Ґрібоєдов прагне довести леґітимність і вихваляє правління Романових. Він робить це принаймні у три способи. По-перше і найголовніше, він намагається ототожнити Романових із Рюриковичами. Саме тому й згадує про першу дружину Івана IV, Анастасію Захар'єву-Юр'єву, яка нібито була тіткою Міхаіла Фьодоровіча (насправді, вона була тіткою Міхаілового батька). Пізніше Ґрібоєдов виправляє свій «недогляд», прямо називаючи Міхаіла Фьодоровіча небожем померлого Фьодора Івановіча. Він непрямо підкріплює свою тезу про тісний зв'язок Міхаіла з Рюриковичами через біографію його батька, московського патріярха Філарєта, якого Ґрібоєдов називає родичем царя Івана Васільєвіча та його сина Фьодора Івановіча[9]. Алєксєй Міхайловіч уже дістає титул «великий государь царь и великий князь всея Великия и Малыя и Белыя России самодержец и многим государствам и землям восточным и западным и северным отчич и дедич»[10]. Відповідно, у тексті зга-

---

[7] Там само. – С. 19.
[8] Там само. – С. 30.
[9] Там само. – С. 39–40.
[10] Там само. – С. 58–59.

дується «предок» Алєксєя, Святий Володимир[11]. Нарешті, наприкінці «Історії» наведено звернення «народу» до царя Алєксєя Міхайловіча, в якому нову династію (Романових) прямо й однозначно пов'язано зі старою (Рюриковичів): двох останніх царів із Рюриковичів, Івана та Фьодора, просто названо відповідно прадідом і дідом Алєксєя. Раніше поданий Ґрібоєдовим факт, що останній цар із династії Рюриковичів, Фьодор Івановіч, помер бездітним, було забуто[12].

Династія Романових отримує ще більшу леґітимність унаслідок обраности і Богом, і народом. Отже, Ґрібоєдов наголошує на божественному обранні нового царя, «благоверного и благородного, Богом избранного и Богом освященного от чрева матерня»[13]. Коли Міхаіл начебто відмовляється від корони, архієпископ рязанський Фєодоріт і «старец» Аврамій Паліцин, звертаючись до Міхаіла та його матері, наполягають: «Сотворите повеленное вам от Бога, воистину богоизбрани есте и не прогневайте всех Владыку и Бога». За Ґрібоєдовим, народ, що стояв на площі біля Кремля, «яко от единых уст вси возопиша: «Михаил Федорович да будет царь и государь Московскому государству и всеа Российския державы!»[14]. Всі спроби Міхаіла та його матері відмовитися від царської корони наражаються на «вопль и рыдание» архієпископа та боярина Шерємєтєва, а «у всенародного множества от мала до велика крепко и единомысленно совет положен... на том, что мимо его великого государя Михаила Феодоровича на Московское государство государем царем иного никого не хотеть и ни о ком не мыслить»[15]. Таким чином Ґрібоєдов прагне показати, що обрання Міхаіла було не тільки бажане Богом, але й підтримане всім народом.

Установивши верховенство царської династії, чи згадує Ґрібоєдов, якою територією або народом править ця династія? Територією, безперечно, є певна «Русь». Концепція Руської землі вперше постає у назві твору, що займає цілих дві сторінки оригінального тексту. Назва починається зі згадки про Володи-

[11] Там само. – С. 59.
[12] Там само. – С. 26, 65–66.
[13] Там само. – С. 37.
[14] Там само. – С. 40, 43.
[15] Там само. – С. 44.

мира Святославича, що просвітив «землю Русскую», запровадивши християнство, далі згадуються Міхаіл Фьодоровіч (самодержець «всея Руси») й Алєксєй Міхайловіч, «всея Великия и Малыя и Белыя России самодержец», насамкінець знаходимо такі поняття, як «великое Российское царствие» та «Великая Россия»[16]. Отже, для автора «Россия» та «Российское царствие» є продовженням «Руської землі», що її вперше згадано у зв'язку з Володимиром, – тобто в апоґеї її розвитку.

Ґрібоєдов ніколи не дає географічного означення «Руської землі», але у зв'язку з Володимиром згадує Київ, Великий Новгород, Полоцьк, Турів, Ростов, Муром, Деревлянську землю, Тмуторокань, Смоленськ і Псков. Згодом замість згадувати про територію Руської землі він починає наголошувати назви – «Российская держава» або «Российское царствие». Ґрібоєдов також зазначає, що після правління Володимира Мономаха «Русское царствие начать разделятися на многие начала», «первоначальство же Киевское» переходить до Суздаля, Ростова, відтак до Владіміра і, нарешті, до Москви[17]. Відтоді Ґрібоєдов розглядає Руську землю та Російське царство як територію, якою володіють московські царі. «Смутное время» приходить у «Московское государство», в «города и веси Московского государства», в «Россию» і «всю Россию». Після того як чужинців вигнано, царя обирають «на Владимирском и на Московском и на всех великих государствах Российские державы» і над «всеа России и над прочими государствы Российские державы» тощо[18]. Приклади територіяльної експансії за Алєксєя Міхайловіча, на зразок приєднання України, відбито в зміні титулу правителя Московії: «Великий государь царь и великий князь всея Великия и Малыя и Белыя России самодержец и многим государствам и землям восточным и западным и северным отчич и дедич»[19].

Ґрібоєдов розглядає Росію як династичне православне Руське царство, що бере початок у Києві від Святого Володими-

---

[16] Там само. – С. 1.
[17] Там само. – С. 12–14, 16–17.
[18] Там само. – С. 37, 39, 40–46.
[19] Там само. – С. 57.

ра і досягає вершини розвитку за Алєксєя Міхайловіча Романова в Москві. Він не виявляє інтересу до руського народу чи його етнічних властивостей. Також «Історії» Ґрібоєдова цілком чужа ідея возз'єднання раніше втрачених руських земель у Московській Руській державі. Після захоплення України «Малая Россия» просто додається до царського титулу, без жодної згадки про те, що ці терени були частиною «Русской земли» Володимира. Отже, тяглість династії від Володимира до Алєксєя полягає в передачі скіпетра Руського царства чи навіть у перенесенні центру Руської держави до Москви, проте необов'язково йдеться про володіння самою територією. Чарльз Гальперін описує цей феномен у давніший період, згадуючи про два образи Києва в ранній політичній думці Московії: «історичного» та «сучасного» Києва.

Якщо єдиною ідеологічною функцією історичного Києва було передати ідеологічну спадщину Москві, то, здійснивши це, історичний Київ не мав жодного ідеологічного raison d'etre. Він логічно припинив своє існування. Саме через це історичний Київ застиг у часі, тобто залишився поза часом і змінами, як будь-яка частина історії, що належить до класичного минулого або золотого віку. Місто Київ, що існувало в XIV і XV століттях, не мало права на київську спадщину, яка відтепер перебувала не в Києві, а в Москві. Внаслідок цього Велике князівство Литовське, захопивши владу в «сучасному» Києві, не здобуло леґітимности, що її мали київські князі, і претензії литовців на зверхність серед східних слов'ян на підставі володіння Києвом не мають жодного сенсу. У ранній московській думці «сучасний» Київ не міг існувати й не існував. Отже, між історичним і «сучасним» Києвом не було жодних невідповідностей, адже це просто різні міста, і ставлення до них також різне. Москва імпліцитно стала Новим Києвом, хоча московські джерела й не вживають цієї назви, а Київ на Дніпрі, так само невідомий Старий Київ, залишився в далекій минувшині[20].

Попри байдужість до «давнього» Старого Києва, московська дипломатія час од часу експлуатувала у своїх цілях тему

---

[20] *Charles J. Halperin*. Kiev and Moscow: An Aspect of Early Muscovite Thought // Russian History/Histoire russe. – 1980. – Vol. 7. – Pt. 3. – P. 320.

«збирання Руських земель». Із кінця 1480-х до 1530-х років відбулося п'ять воєн між Московією та Польсько-Литовською державою. Відтак Московія приєднала деякі землі Старої Русі: Брянськ, Чернігів, Гомель, Новгород-Сіверський, Стародуб і Смоленськ[21]. Упродовж цих воєн московський двір висунув ідеологічні претензії на всі руські землі, які на той час не входили до складу Московії. Між 1487 і 1493 роками московити почали вживати слова «самодержец всея Руси» як складник царського титулу – нововведення, потрібне насамперед для переговорів із «литвинами». (Іван III долучив до свого титулу слова «всея Руси» ще 1481 року, але попервах це не стосувалося Руських земель під владою Литви.) Мирний договір 1494 року зобов'язав «литвинів» визнати це поняття як частину титулу правителя Московії. Під час дипломатичних переговорів між Польсько-Литовською державою та Угорщиною в 1503–1504 роках московити пішли ще далі, просто стверджуючи від царського імені, що «не лише ті міста й землі, що тепер нам належать, – це наша спадщина, [але] вся Руська земля, Божою волею, це наша спадщина, передана нам нашими предками від давніх часів». Цю заяву оприлюднено вкупі з першими відвертими претензіями на такі «русские города», як Київ і Смоленськ[22].

Ці претензії, висловлювані переважно в дипломатичному листуванні Московії з Польсько-Литовською державою, лише

---

[21] Див.: *К. В. Базилевич*. Внешняя политика Русского централизованного государства. – М., 1952.

[22] *Jaroslaw Pelenski*. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – Boulder: East European Monographs, 1988. – P. 43. Питання претензій Московії на київську спадщину є предметом тривалої дискусії. Окрім монографії Пеленського, існують такі найважливіші праці: *Charles J. Halperin*. Kiev and Moscow; The Russian Land and the Russian Tsar: The Emergence of the Muscovite Ideology. 1380–1408 // Forschungen zur osteuropдischen Geschichte. – 1976. – Band 23. – P. 7–104; *Edward L. Keenan*. 1) Muscovite Perception of Other Slavs Before 1654 – An Agenda for Historians // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. by Peter Potichnyj et al. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. – P. 20–38; 2) On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors // The Legacy of History in Russia and New States of Eurasia / Ed. by S. Frederick Starr. – Armonk: M. E. Sharpe, 1994. – P. 19–40.

зрідка зустрічаються в історичних творах того часу. Варто порівняти претензії Московії на східнослов'янські землі з її ж тодішнім ідеологічним обґрунтуванням завоювання мусульманської Казані. Як зазначив Ярослав Пеленський, у московських джерелах Казанське ханство згадується як «споконвічна частина російських земель» і спадщина царської династії. З цього погляду офіційна «Казанская история» виявляє безпрецедентну увагу до київського минулого, майже цілком переповідаючи «Сказание о князьях Володимерских», і вперше проголошує Москву «другим Києвом». Ба більше, тут стверджується, що Казанську землю спочатку населяв автохтонний «мирний» руський народ, який згодом витіснили булгари – модерний етнічний арґумент, незвичний для того часу[23]. Але цей арґумент зазвичай не вживали стосовно православних східних слов'ян або руських земель Польсько-литовської держави. Навіть слова «цар Малыя России» Алєксєй Романов додає до царського титулу в 1654 році не через претензії на якусь іздавна втрачену спадщину Рюриковичів, а просто внаслідок Переяславської угоди з українським козацтвом (хоча невдовзі московська влада «згадає» і про спадкові претензії)[24]. Ці приклади підводять до думки про те, що прагматичні потреби зовнішньої політики Московії визначали історичні погляди, а не навпаки.

Оскільки «История царей» Ґрібоєдова була компіляцією, то не знаходимо тут ориґінальних ідей; всі її засадничі концепції наявні у джерелах, що постали задовго до того, як її було видано. Приміром, «Сказание о князьях Володимерских» (1520-ті або 1530-ті роки) вже містить мітичну генеалогію руських князів, виводячи їхній родовід від римського імператора Августа через брата його Пруса, який правив Прусією й нібито був пред-

---

[23] *Jaroslaw Pelenski.* Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s). – The Hague: Mouton, 1974. – P. 104–135.

[24] *Edward L. Keenan.* Muscovite Perception of Other Slavs Before 1654 – An Agenda for Historians. – P. 28–38; *Serhii Plokhy.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – P. 321–327. Про претензії на спадщину свідчить те, що до царського титулу час од часу додаються слова «князь Киевский». Див., напр.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. 3. – С. 506.

ком Рюрика та наступних київських князів. «Сказание» також стверджує, що київський князь Володимир Мономах в XI столітті отримав дари, царські реґалії та імператорську корону від візантійського імператора Константина IX Мономаха. За леґендою, корону, відому як «шапка Мономаха», було передано московським царям, і цю нібито Мономахову шапку почали використовувати в церемонії вінчання на царство[25].

Ці концепції було ще ґрунтовніше розроблено в «Степенной книге царского родословия», складеній у 1580-х роках. Виклад минулих подій у ній розбито на «царства», а ті, своєю чергою, на розділи, кожен із яких присвячено певній темі[26]. У вступі до твору сказано, що сімнадцять «степеней» династії Рюриковичів утворюють «на небо восходную лестницу непоколебиму», і простежено шляхетне походження династії від імператора Августа через його брата Пруса. Незважаючи на цю згадку про предків-поган, «Степенная книга» наголошує, що князівська влада бере початок із часів прийняття християнства: тут немає окремого розділу про засновника династії Рюрика або ж про його наступників-поган Ігоря та Святослава. Розповідь починається з агіографії «великая княгини» Ольги, першої християнки серед київських князів. Але навіть це становило не першу «степень», а лише свого роду додаткову передмову.

Прикметно, що зміст подано лише після розповіді про Ольгу. Першу «степень» відведено її онукові Володимиру, якого автор називає «блаженный и достохвалный и равноапостольный царь и великий князь» або «самодержавнейший царь и великий князь». Отже, князівський родовід починається з Рюрика, який, своєю чергою, пов'язаний із римськими імператорами, але справжня «імперська» влада й леґітимність починаються від першого християнського «царя». «Степенная книга» завершує оповідь Іваном IV, «иже бысть отъ семени сего блаженнаго Владимира седьмый на десять степень»[27].

---

25 *Р. П. Дмитриева.* Сказание о князьях Володимерских. – М., 1955.

26 *David B. Miller.* The «Velikie Chetii» and the «Stepennaia Kniga» of Metropolitan Makarii and the Origins of Russian National Consciousness // Forschungen zur osteuropдischen Geschichte. – 1979. – Band 26. – P. 263–382.

27 «Степенную книгу» опубліковано у вид.: ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т. 21.

Ґрібоєдов тримається у своєму викладі саме такої послідовности, аж до того, що вказує «степень» кожного правителя. Він доповнює оповідь, додаючи всіх царів-наступників Івана IV. Основний внесок Ґрібоєдова полягає в тому, що він усіляко намагається пов'язати династію Романових із Володимиром. Не дивно, що Сєрґєй Соловйов відкидає Ґрібоєдова, адже він просто «долучив нову династію до династичної лінії московських правителів». А що праця Ґрібоєдова з'явилася лише за кілька років до першого видання київського Синопсису, то С. Ф. Платонов називає її «останнім словом старого заповіту, історичним поглядом, що застарів і зник одразу ж після того, як з'явився»[28].

Що ж то був за «новий заповіт», який, на думку Платонова, так фундаментально змінив бачення історії в Росії? Цей текст було створено в Україні, у Києво-Печерській лаврі. Згідно з традиційним поглядом, автором «Синопсису» був архімандрит монастиря Інокентій Гізель; у будь-якому разі, книга починається з Гізелевого благословення. Вперше надрукована в Києві 1674 року, ця праця була істотно розширена для третього видання 1681 року. Здається, що автор найбільше намагався відстояти автономію Печерської лаври від Київської митрополії та Московського патріярхату. Як пише Ганс Роте, на таку настанову імпліцитно вказує авторський добір та коригування джерел, у яких наголошено історичний ставропігійний статус Печерського монастиря, що підлягав лише Константинопольському патріярхові[29]. Другим складником авторового задуму була спроба заручитися підтримкою московського царя як покровителя монастиря. Тому автор наголошує на першості Москви серед слов'янських народів і «справедливих» претензіях царя на київську спадщину. Стверджуючи наявність зв'язку між Києвом і Москвою через віру, династію, землю та навіть народ, «Синопсис» намагається довести існу-

---

[28] *Федор Грибоедов*. История... – С. XV.

[29] Sinopsis. – S. 72–85. Роте також висвітлює перебіг дискусії про авторство «Синопсису» (S. 42–64). Стосовно «Синопсису» й української та російської культури ранньомодерного часу в цілому я повторюю положення моєї статті «Питання російсько-української єдности та української окремішности в українській думці і культурі ранньомодерного часу» (див. с. 133–168 цього збірника).

вання унікальних історичних відносин між Печерською лаврою та царем.

На відміну від Ґрібоєдова, що починає виклад подій зі Святого Володимира, «Синопсис» відкривається оповіддю про біблійне походження слов'ян, русів та інших близьких народів і лише потім переходить до Володимира та хрещення Русі. Відповідно до московської практики «Синопсис» пов'язує Володимира з Авґустом через Рюрика. Після цього автор перелічує київських князів аж до татарської навали. Далі подано дві паралельні історії: розповідь про зруйнування Батиєм Києво-Печерської лаври та спустошення Київської землі в XIII столітті, а далі вміщено оповідь про боротьбу великого князя московського Дмітрія Івановіча з татарським ханом Мамаєм у XIV столітті. Таке «подвоєння» є одним зі способів показати зв'язок Києво-Печерської лаври з великим князем, а через нього – з царем Московії. Далі автор повертається до долі Києва після зруйнування його Батиєм і докладно розповідає про те, як було поділено Київську митрополію. У виданні 1680–1681 років також згадано про встановлення Московського патріярхату. Відтак автор знову повертається до України, подаючи перелік усіх київських князів і воєвод аж до Адама Киселя (1649–1653). Кульмінацією твору є справедливе «повернення» Києва під владу царя Алєксєя Міхайловіча.

Автор змішує нечіткі, а часом суперечливі концепції народу, династії та держави. Він починає зі згадок про «славеноросійський народ» докиївських часів (маючи на увазі православних східних слов'ян), яким згодом правили «варязькі князі», починаючи з Ігоря Рюриковича. Для наступних періодів – щоб означити народ, який населяв історичні землі на північ від Чорного моря між Волго-Донською та Дунайсько-Дністро-Дніпровською річковими системами, – автор використовує назви «россы», «русы» й «россияне». Хоча північний кордон не окреслено, Великий Новгород також належить до цих земель[30].

[30] Sinopsis. – S. 149–151. Автор продовжує вживати назви «русские» і «Россия» стосовно Владіміро-Московських земель і України з XIII до XV століття (S. 328, 335, 349, 351, 354), а його «православно-російський народ» означає і українців, і росіян за правління Алєксєя Міхайловіча (P. 278, 364–365).

Автор стверджує, що князівська династія Рюриковичів заснувала «государство Российское», яке розквітає після хрещення Русі Володимиром та обіймає як Московію, так і землі Польсько-Литовської держави[31]. Як і праця Ґрібоєдова, історія «государства Российского» – це, по суті, історія Рюриковичів, що дозволяє авторові включити в хроніку різні фрагменти російської й української історії (зокрема, розлогий епізод про Дмітрія Донського), поєднуючи різні території, часові рамки та центри влади. Скажімо, коли князівський престол Русі переходить із Києва до Владіміра-на-Клязьмі, а звідти до Москви, це відбувається з князівської волі[32]. Утворення двох митрополій (у Києві та Москві) пояснюється тим, що частина Русі (Київ) підпадає під владу іноземця, литовського князя Вітовта[33]. І найважливіше, встановлення царської влади над Києвом уславлюється, бо «первородный из всех городов Российских, царственный град Киев» переходить під владу православного самодержця[34]. Православ'я також ототожнено з царем, землею та народом. Таким чином, війни, що їх ведуть запорозькі козаки проти турків, точаться задля «православного російського народу». Русь названо православною землею, а царя – православним самодержцем[35].

Попри велику плутанину в історичних та етнографічних фактах, у «Синопсисі» поєднано багато ідей, властивих українському духовенству другої половини XVII століття: 1) Русь, або, як вона почала зватися в 1670–1680-х роках, «Малоросію», завдяки її історичним зв'язкам із династією Рюриковичів і православній вірі, було включено до ширшого загальноросійського контексту; 2) попри етнічні відмінності, існував також великий «православний російський народ», який населяв підвладну Рюриковичам територію; 3) «Росією», яка обіймала Московію й Малоросію, та «всім російським народом»

[31] Перше використання терміну «государство Русское» див.: Sinopsis. – S. 167. Автор називає Володимира «Великий Самодержец Российский» (S. 216).

[32] Ibid. – S. 208.

[33] Ibid. – S. 353.

[34] Ibid. – S. 360.

[35] Ibid. – S. 364.

мав правити православний самодержець, предки якого походили з Рюриковичів; 4) московський цар уособлював тяглість династії Рюриковичів (те, що царі вже не були Рюриковичами, було залишено поза увагою).

Виклавши всі, які тільки можна, аргументи на обґрунтування царського покровительства над Печерською лаврою, «Синопсис», либонь, несвідомо, створює альтернативну візію Росії. До усталеної московської традиції розглядати Московську Русь як православну династичну державу з неперервною тяглістю «Синопсис» додав ідею протосхіднослов'янської царської спадщини. Цю ідею було породжено українським історичним досвідом[36].

До 1836 року «Синопсис» витримав дев'ятнадцять перевидань. До другої половини XVIII століття це була єдина друкована «історія» «Росії». Як уважає Алєксандр Самарін, «Синопсис» був однією з найпоширеніших і найпопулярніших книжок у XVIII столітті, єдиним твором, що справді проник у нижчі верстви суспільства[37]. Такої слави він набув тому, що вписував експансійну династичну імперію в ширші історичні рамки. Але попри широке розповсюдження «Синопсису», чи справді подана там візія Росії як православної східнослов'янської династичної держави просто замінила собою стару московську концепцію православної династичної держави? Чи призвело загальне поширення «Синопсису» до засадничого переосмислення східноевропейської та східнослов'янської історії? Як було створено «новий» історичний «заповіт»?

Хоча вплив «Синопсису» на розвиток російської історичної та політичної думки ще потрібно дослідити, побіжний погляд виявляє, що, цікавлячись «Синопсисом», більшість авторів кінця XVII–XVIII століття замало уваги звертали на православну східнослов'янську спадщину, простежуючи походження православної династичної держави згідно з московською

---

[36] Про те, як ця ідея постала в Україні, див. мою статтю «Питання російсько-української єдности та української окремішности в українській думці і культурі ранньомодерного часу» (с. 133–168 в цьому виданні).

[37] *А. Ю. Самарин.* Распространение и читатель первых печатных книг по истории России (конец XVII–XVIII в.). – М., 1998. – С. 20–76.

традицією. Наприклад, «Мазуринский летописец» Ісідора Снязіна, що, ймовірно, з'явився наприкінці 1660-х – на початку 1670–1690-х, містить цілі уривки з «Синопсису», зокрема про походження слов'ян[38]. Втім, у Снязіна немає концепції православного «славенороського народа» (він не вживає такої термінології). Для Снязіна, як і для Ґрібоєдова, історія Рюриковичів-Романових тотожна історії Московії-Росії, а історія Московії-Росії – історії Рюриковичів-Романових. Йому, як і Ґрібоєдову, не до вподоби обрані царі. Тому такі означення, як «богодарованный», не вживаються щодо Боріса Ґодунова або Васілія Шуйського. На думку Снязіна, ані Боріс, ані його син не мали законного права володарювати Московією. Проте нова династія Романових, хоч і почалася з обраного царя, вважається особливою через її зв'язок із Рюриковичами та богообраність[39].

Попри те, що в Снязіна з'являється концепція руської спадщини, схоже, в нього немає жодних згадок про те, що до неї належать усі руські землі київських часів, не кажучи вже про весь руський (східнослов'янський) народ. Щоправда, Снязін пише, ніби «Дмитрий Иванович... призвав же первие большого сына своего князя Василия, и старийшинства путь поручи ему и великое княжение предаст в руце его, еже есть настолование отца его и деда и прадеда, со всеми пошлинами дарова ему отчество свое, Рускую землю»[40]. Але, здається, ця Руська земля означає тут лише Московію. Єдиною згадкою про втрачені руські землі є фрагмент, у якому Снязін пише, що литовський князь Вітовт захопив Смоленськ «неправедным своим похищением»[41].

Назва «Україна» зустрічається в праці Снязіна чотири рази. Як територія або земля, вона не має жодного зв'язку з Московією, доки правителі Московії не захоплюють її силоміць[42].

---

38 ПСРЛ. – М., 1968. – Т. 31: Мазуринский летописец / Ред. В. И. Буганов; Изд. подг. Ф. А. Грекулий и В. И. Корецкий. – С. 1–179. Джерела, використані Снязіним, включно з усіма фрагментами із «Синопсису», дослідив А. П. Богданов у праці «Летописец и историк конца XVII века» (М., 1994. – С. 26–36).

39 ПСРЛ. – Т. 31. – С. 156–157.

40 Там само. – С. 91.

41 Там само. – С. 98.

42 Там само. – С. 119, 150.

Снязін вживає назву «Малая Россия» лише стосовно нового титулу царя, прийнятого після того, як цар узяв Україну під своє покровительство[43]. Немає і натяку на те, що українські землі, здобуті царем, є саме тими землями, що були осердям Русі за Володимира.

У XVIII столітті історики почали приділяти увагу питанням етногенезу (намагаючись охарактеризувати слов'ян, росіян, сарматів, скитів, чудь тощо), біблійним родоводам народів і дослідженням різноманітних мітичних постатей та історій. Єдина велика дискусія про етнічну належність, що відбулася в другій половині XVIII століття, стосувалася національности варязьких князів, започаткувавши обговорення норманської проблеми[44]. Попри численні екскурси в ранню слов'янську історію, ідею безперервного царського правління «православним славеноросьским народом» не було прийнято, і династична держава залишалася основою, на яку спиралися такі провідні історики, як Болтін, Татіщев, Ломоносов і Щербатов[45]. Цю ідею

---

43 Там само. – С. 164.

44 Дещо застарілий радянський огляд питання див.: *М. А. Алпатов.* Варяжский вопрос в русской дореволюционной историографии // Вопросы истории. – 1982. – № 5. – С. 31–45.

45 *С. Л. Пештич.* Русская историография XVIII века. – Лг., 1965. – Ч. 2; *Rudolph L. Daniels.* V. N. Tatishchew: Guardian of the Petrine Revolution. – Philadelphia: Franklin Publishing Company, 1973; *В. Фурсенко.* Щербатов Михаил Михайлович // Русский биографический словарь. – СПб., 1912. – Т. Щапов-Юшневский. – С. 105–124; *Л. М. Гаврилова, А. Л. Шапиро.* М. В. Ломоносов в русской историографии XVIII века // История СССР. – 1986. – № 6. – С. 87–95; *В. Иконников.* Болтин Иван Никитич // Русский биографический словарь. – СПб., 1908. – Т. Бетанкур-Бякстер. – С. 185–204; *А. Г. Каменский.* Г. Ф. Миллер и наследие В. Н. Татищева // Вопросы истории. – 1987. – № 12. – С. 154–158; *М. В. Ломоносов.* Полное собрание сочинений. – М.; Лг., 1952. – Т. 6; Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии. 1747–1765. – М.; Лг., 1952. – Т. 6; *Hans Rogger.* National Consciousness in Eighteen-Century Russia. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969; *Д. Н. Шанский.* Из истории русской политической мысли: И. Н. Болтин. – М., 1983; Сочинения князя М. М. Щербатова. – СПб., 1901. – Т. 1–2: История Российская от древнейших времен; *С. М. Соловьев.* Писатели русской истории XVIII века // Собрание сочинений Сергея Михайло-

було глибше розвинуто у творі, який вважається першою модерною, повною та науковою історією Росії, – «Истории государства Российского» (1816–1824) Ніколая Карамзіна. Іґноруючи династичний, релігійний та етнічний зв'язки в «Синопсисі», Карамзін іде за московською традицією ототожнення династії володарів із Російською державою. Таким чином, він простежує розвиток самодержавства та державности від первісного ладу до високорозвинутої монархії[46]. Наслідуючи «Степенную книгу», Карамзін розпочинає свою історію «Київським періодом», але пояснює, що у XII столітті князь Андрій Боголюбський пішов із Південної Русі (українські землі), охопленої міжусобицями, і вирішив осісти на північному сході (російські землі), де народ «не изъявлял мятежного духа». Він також пише, що Південна Русь із кінця XII століття дедалі більше занепадала, тоді як північ ставала щораз сильнішою та впливовішою завдяки самодержавству[47]. Таким чином, політичний центр «російської» держави, спочатку розташований у Києві, перемістився до Владіміро-Суздальської землі, відтак до Москви й нарешті до Санкт-Петербурґа. На думку Карамзіна, «російськість» полягає в самодержавстві та державності, а не в наявності якоїсь певної території. Внаслідок цього Росія в його працях постає там, де найкраще проявляються російське самодержавство та державність. Отже, тяглість між Києвом і Москвою не територіяльна, культурна, релігійна чи етнічна, а політична.

Династично-державне бачення Росії непорушно панувало аж до 1830-х років. На той час Росія була занепокоєна «польсь-

---

вича Соловьева. – СПб., 1901. – С. 137–188; В. Н. Татищев. История Российская. – М.; Лг., 1962. – Т. 1; *Edward C. Thaden*. V. N. Tatishchew, German Historians, and The St. Petersburg Academy of Science // Russian History. – 1986. – № 13 (4). – P. 3.

46 *Н. М. Карамзин*. История государства российского / 5-е изд.: В 12 т. СПб., 1842–1843. Про Карамзіна див.: *J. L. Black*. Nicholas Karamzin and Russian Society in the Nineteenth Century: A Study in Russian Political and Historical Thought. – Toronto: University of Toronto Press, 1975. Про Карамзіна й Устрялова див. у моїй статті «Розвиток української національної історіографії в Російській імперії» (с. 187–217 цього видання).

47 *Н. М. Карамзин*. История государства Российского. – Т. 3. – С. 160, 165.

кою проблемою». Після польського повстання 1830 року імперська влада прагнула довести «російськість» українських і білоруських земель на противагу претензіям поляків. Саме цей конфлікт призвів до переосмислення російськими істориками східноевропейської історії. Згідно з концепцією Карамзіна, російська історія починається в Київській Русі у IX–X століттях. У XIII столітті Україна випадає з російської історії і знову повертається до неї в XVII та XVIII століттях. Але як можна стверджувати «російськість» земель, що не належать до Російської держави? Як могла «колиска Росії» існувати за межами Росії понад п'ять століть? «Синопсис» намагався зняти цей парадокс, знаходячи династичні, територіяльні та протоетнічні зв'язки. Історик Ніколай Устрялов використав концепції XVII століття, додавши до них ідеї модерного російського етнічного націоналізму. Він видав перший офіційно визнаний підручник російської історії, створений з метою продемонструвати «єдність польської, литовської та російської історії» та «російськість» південно-західної частини імперії (тобто України)[48]. Мета цієї історії була відверто політичною: довести безпідставність польських претензій на українські та білоруські землі[49].

За Устряловим, «Росія» як політична нація з однією мовою та вірою в самодержавство існувала вже за часів Київської Русі. Устрялов виступив проти усталеної практики виводити початок Росії від Владіміро-Суздальського князівства та Московії (після 1157 року), стверджуючи, що Велике князівство Литовське також було «російською» державою. Таким чином, дві частини Росії було розділено внаслідок установлення польського панування в Україні та Білорусі, а головним напрямком російської історії було «збирання російських земель у межах часів правління Ярослава [Мудрого]»[50]. Саме в контексті цього «збирання Росії» Устрялов включив, либонь, уперше в

---

[48] *David B. Saunders.* Historians and Concepts of Nationality in Early Nineteenth-Century Russia // Slavonic and East European Review. – 1982. – Vol. 60. – № 1. – P. 44–62.

[49] *Н. Устрялов.* О системе прагматической русской истории. – СПб., 1836. – С. 37–38.

[50] *Н. Г. Устрялов.* Русская история. – СПб., 1839. – Т. 1. – С. 16.

історіографії Російської імперії, великі періоди історії України XVI і XVII століть до загального огляду «російської» історії.

Саме в праці Устрялова було повною мірою застосовано модель східнослов'янської спадщини. Стверджуючи засадничу етнічну та політичну єдність Росії, Устрялов зміг подати українську історію як постійну боротьбу за об'єднання з Московією/Росією. Праця Устрялова стала головним взірцем для подальших загальних історій Росії, що розглядали минуле українських, білоруських, литовських і навіть деяких польських етнічних територій як частину «російської історії»[51].

З останньої чверти XVII століття паралельно існували дві концепції Росії: перша, що випливає з політичних та історичних традицій Московії, розглядала Росію як православне династичне царство з безперервною тяглістю; друга, висловлена деякими представниками українського духівництва, трактувала Росію як православне протосхіднослов'янське династичне царство. І лише у XIX столітті етнодинастичну концепцію Росії, пристосовану до потреб модерної російської свідомости, нарешті долучили до головного напрямку російської політичної та історичної думки.

---

[51] *Stephen Velychenko.* National History as Cultural Process. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. – P. XIX–XX.

Розвиток української національної історіографії в Російській імперії

Модерна українська національна історіографія виникла на початку XX століття[1]. Її поява була одним із результатів українського культурного і національного відродження у XIX столітті. А отже, розвиток української національної історіографії є частиною еволюції модерної української ідентичности. Перш ніж створити окрему національну історіографію, українським історикам слід було показати, що Україна має власну історію з прадавнім корінням і що ця історія є окремою та безперервною. Довести прадавність коріння означало пов'язати українську історію з Київською Руссю, державою, утвореною в IX столітті в Центральній Україні, яка охоплювала також територію Білорусі і деякі частини Росії. Щоб арґументувати історичну тяглість, необхідно було показати, що український історичний процес тривав із IX до XIX століття безперервно, незважаючи на ті тривалі періоди, коли частини України входили до складу Польсько-Литовської держави, Російської і Австро-Угорської імперій.

---

[1] Найкращі доступні нариси української історіографії: *Дмитро Дорошенко.* Огляд української історіографії. – К., 1996; *Olexander Ohloblyn.* Ukrainian Historiography. 1917–1956 // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. – New York, 1957. – Vol. 6/7; *Stephen Velychenko.* National History as Cultural Process: A Survey of Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992.

Складність полягала у визначенні того, наскільки окремими були українська історія та український історичний процес. На початку XIX століття українську і російську історію розглядали як течії єдиного потоку, а українські історики вважали російську історію та культуру своєю. У першій чверті XIX століття українські історики гадали, що, досліджуючи історію України, вони тим самим збагачують загальноросійську історіографію. Однак стрімкий розвиток і української, і російської історіографії невдовзі поставив питання про походження українців і росіян, а також про відмінності між ними. Як правило, українська історіографія була на крок позаду російської імперської історіографії і, відповідно, розвивалася як реакція на неї. Відтак українська історіографія мала або пристосуватися, або змагатися з російською і польською історіографіями.

Заперечення окремого українського історичного минулого: імперська російська і польська історіографії

Слова Платона, що тим, хто розповідає історії, належить влада, стосовно України дуже доречні. Як бездержавний народ, чию культуру придушували, українці мали небагато можливостей розповісти свою «історію». Історіописання в Україні і в Російській імперії репрезентувало, головним чином, погляди держави або пристосовувалося до них; у випадку поляків це були погляди панівної культури. Найпоширенішою історичною схемою в Росії XIX століття була «традиційна схема російської історії», великий наратив про походження і розвиток Російської імперії. Імперський «великий наратив» поєднував династичну, церковну, імперську і російську національну історію з метою показати практично безперервну тисячолітню історію «Росії» і «російського народу».

Хоча багато елементів російського «великого наративу» можна знайти вже у претензіях царської династії на Київ, що бачимо у середньовічних московських літописах, уперше Московію та Україну було поєднано через династію, релігію і навіть етнос саме в українському історичному творі XVII століття. «Синопсис», який часто називають першою історією східних слов'ян,

з'явився у Києві між 1670 і 1674 роками. Його створення приписують Інокентію Гізелю, архімандриту Києво-Печерської Лаври[2]. Аби заручитися протекцією і підтримкою московського царя, автор спробував показати зв'язок Києва та Московії через кілька чинників: 1) через спільну династію Рюриковичів і спільну православну віру; 2) через православний «російський» народ, який населяв територію, підвладну Рюриковичам; 3) через єдину територію під назвою «Росія», що включала Московію і Україну і була законною вотчиною Рюриковичів; 4) через московського царя – нащадка Рюриковичів (те, що царі вже не належали до династії Рюриковичів, було проіґноровано).

До 1836 року «Синопсис» витримав 19 видань. Він здобув таку велику популярність, оскільки забезпечував династичній імперії, що зростала, ширший історичний контекст. Коли Московія перетворилася на Російську імперію, «Синопсис» став трампліном для розвитку російської імперської історіографії. Перший повний науковий виклад «традиційної схеми» російської історії здійснив Ніколай Карамзін. Його «История государства Российского» (1816–1824) починається у IX столітті в Центральній Україні «Київським періодом», у XIII столітті переміщується до Владіміро-Суздальського князівства, у XV столітті до Москви і, нарешті, у XVIII столітті завершується в Санкт-Петербурзі. В цілому російську історію ототожнено з історією династії та держави або послідовної зміни держав[3].

---

[2] Огляд наукової літератури про «Синопсис» див. у передмові до видання: Sinopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von Hans Rothe. – Cologne: Bohlau, 1983. Особливо слід відзначити такі праці: *С. И. Маслов.* К истории изданий киевского Синопсиса // Статьи по славянской филологии и русской словесности: Собрание статей в честь академика А. И. Соболевского. – Лг., 1928. – С. 341–348; *И. П. Еремин.* К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // ТОДРЛ. – Лг., 1954. – Т. 10. – С. 212–222; *С. Л. Пештич.* «Синопсис» как историческое произведение»// ТОДРЛ. – Лг., 1958. – Т. 15. – С. 284–298. Цікава також нещодавня стаття Джанфранко Джираудо «Русское» настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля» (Medievalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. 1. – С. 92–103).

[3] *Н. М. Карамзин.* История государства российского: В 12 т. / 5-е изд. – СПб., 1842–1843. Про Карамзіна див.: *J. L. Black.* Nicholas Karamzin and

У схемі Карамзіна «російська» історія починається в Україні, а згодом переміщується до Росії. Але який статус мала Україна тоді, коли вона не була пов'язана з російською державою? Чи в той час Україна також належала до російської історії? Цю очевидну прогалину в opus magnum Карамзіна заповнив Ніколай Устрялов. У першому офіційно схваленому підручнику російської історії Устрялов доводить, що «Росія» як політична нація з однією мовою та спільною вірою в самодержавство існувала вже за часів Київської Русі. Він виступив проти усталеної практики зосереджуватися після 1157 року лише на історії Владіміро-Суздальського князівства та Московії, стверджуючи, що Велике князівство Литовське також було «російською» державою. Таким чином, Росія була розділена внаслідок монгольської навали і пізнішого встановлення польського правління в Україні та Білорусі. На думку Устрялова, головним напрямком російської історії було «збирання російських земель»[4]. Саме в контексті цього «збирання Росії» Устрялов подав – можливо, вперше в історіографії Російської імперії – детальний виклад історії України XVI і XVII століття як частину загального нарису «російської» історії.

Оскільки відповідно до традиційної імперської схеми перша Російська держава розташовувалася на території України, то важко було пояснити існування українців. У 1856 році Міхаіл Поґодін висунув тезу про те, що давній Київ населяли росіяни, однак монгольська навала спричинила масову міграцію населення на територію Росії. Нові племена з Карпат заселили Україну у XIV і XV століттях, створивши український етнічний субстрат[5]. Хоча теорія Поґодіна зажила певної популярности, фактично неможливо було довести, що ця зміна населення справді відбулася. Більшість пізніших російських істориків пояснювали істотні відмінності між росіянами та українцями в мові, звичаях і ментальності псуванням питомо російського етносу внаслідок польського впливу. Однак відлуння теорії По-

---

Russian Society the Nineteenth Century: A Study in Russian Politica and Historical Thought. – Toronto: University of Toronto Press, 1975.

4 *Н. Г. Устрялов*. Русская история. – СПб., 1839. – С. 16.

5 Про концепцію Поґодіна див. том 7 його праці «Исследования, замечания и лекции о русской истории» (М., 1856), особливо с. 425–428.

ґодіна можна помітити у працях деяких провідних російських істориків другої половини XIX і навіть XX століття[6].

Імперський великий наратив набув майже канонічного статусу, коли його застосували у своїх працях два найвидатніші російські історики XIX століття – С. М. Соловйов і В. О. Ключевський. Монументальна «История России с древнейших времен» Сєрґєя Соловйова, написана протягом 1850-х – 1860-х років, визначала Україну лише як «західноросійські землі», що були ополячені та покатоличені зусиллями Польщі, але боролися за збереження своєї «російської ідентичности» і були приречені об'єднатися з Великою Росією[7]. Його учень і наступник на катедрі російської історії Московського університету Васілій Ключевський також виводив історію російського народу від часів Київської Русі. Його «Курс русской истории» (1904–1912) приділяв менше уваги ролі держави, зосереджуючись натомість на національному й соціяльно-економічному розвитку Росії, зокрема територіяльній експансії та колонізації[8].

В цілому імперський «великий наратив» або «традиційна схема» російської історії розглядали Київську Русь, що виникла в IX столітті на території Центральної України, як першу Російську державу, а її східнослов'янське населення – як росіян. Ця держава, незважаючи на «монголо-татарське іго», збереглася у північно-східних руських землях, спочатку як Владіміро-Суздальське князівство, згодом під владою Москви як Велике князівство Московське і, нарешті, як Російська імперія зі столицею у Санкт-Петербурзі. Таким чином, незва-

---

[6] Див.: *Lubomyr R. Wynar.* Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. – New York: Ukrainian Historical Association, 1988. – P. 14.

[7] *С. М. Соловьев.* История России с древнейших времен: В 15 т. – М., 1959–1966. Про погляди Соловйова на історію неросійських народностей імперії див.: *Carl W. Reddel.* S. M. Solov'ev and Multi-National History // Russian History/Histoire Russe. – 1986. – Vol. 13. – № 4. – P. 355–366.

[8] *В. О. Ключевский.* Сочинения: В 8 т. – М.: Госполитиздат, 1956–1959. Дуже цінним дослідженням поглядів Ключевського є публ.: *Robert Byrnes.* Kliuchevskii on the Multi-National Russian State // Russian History/Histoire Russe. – 1986. – Vol. 13. – № 4. – P. 313–330.

жаючи на територіяльні зміни, російська держава розвивалася від Київської Русі до Російської імперії XIX століття, хоча південно-східні частини «Росії» (Україна та Білорусь) відійшли до інших держав, спочатку до Литви, а згодом – до Польщі. З такої позиції історія України виглядала лише локальним відгалуженням російської національної історії, а українці та білоруси – неслухняними дітьми російської національної родини.

Подібно до російської традиційної схеми, польський «великий наратив» також марґіналізував українське історичне минуле. Для польської історіографії XIX століття пріоритетними питаннями були втрата Польщею державности, несправедливість до неї сусідніх держав, котрі розділили між собою польські території, і славне минуле Польщі як великої европейської держави. Оскільки українські землі входили до складу Речі Посполитої, значну частину українського минулого зображувано в рамках польської національної історії. Навіть період Київської Русі, з його візантійською православною і церковнослов'янською культурою, вважали польським. Польські автори ранньомодерного часу розглядали династичні шлюби польських правителів із Рюриковичами і те, що деякі Рюриковичі підлягали польським королям, а також підпорядкування Києва Польщі як підтвердження претензій поляків на спадщину Київської Русі[9]. Такі видатні польські історики XIX століття, як Лелевель і Морачевський, стверджували, що Україна-Русь, яка ввійшла до Речі Посполитої спочатку через Велике князівство Литовське, а згодом через Люблінську унію, стала частиною Польщі і залишилася б у складі Речі Посполитої назавжди, якби не козацькі повстання XVII століття[10]. Для польської історіографії доба правління Яґелонів (1385–1572) була ідеалом релігійної і національної толерантности, де всі частини Речі

---

[9] Ґрунтовне дослідження про трактування одинадцяти питань історії України в польській історіографії див.: *Stephen Velychenko.* National History as Cultural Proces. – P. 4–75.

[10] *Joachim Lelewel.* Polska: Dzieje i rzeczy jej: W 20 t. – Poznań, 1858–1868 (див., напр.: T. 3. – S. 255, 364–369); *Jędrzej Moraczewski.* Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej: W 9 t. – Poznań, 1843–1848.

Посполитої, поміж них і Україна, посідали свої почесні місця.

Як вважали поляки, цей ідеал було знищено внаслідок низки козацьких повстань, які відірвали від Речі Посполитої частину українських земель, що відчутно послабило державу і, врешті-решт, призвело до поділів Польщі у XVIII столітті. Деякі польські історики, наприклад Шуйський, Бобжинський і Левицький, були готові визнати об'єктивні причини, внаслідок яких вибухнуло повстання (зловживання польської шляхти і римо-католицького духовенства). Однак вони все ж вірили в «місію» Польщі та виправдовували її присутність в Україні метою включити українські землі у сферу західної католицької цивілізації[11]. Інші, консервативніші польські історики – Морачевська, Врублевський, Бартошевич і Равіта-Ґавронський – зображували козацькі повстання як невиправданий вибух насильства з боку варварів, котрі не визнавали справжнього християнства і культури[12]. Відлуння цих поглядів у видозміненій формі можна знайти навіть в Алєксандра Яблоновського, історика, відомого своєю симпатією до українців[13]. Таким чином, польська історіографія, хоча й визнавала певну окремішність українців, особливо у XIX і на початку XX століття, показувала їх як дикунів, яких мали прилучити до цивілізації польська релігія і культура. Мало того, наполягаючи на відновленні Польщі в її «історичних» кордонах, польські історіографи стверджували, що принаймні Правобережна, коли не вся, Україна має бути частиною майбутньої Польської держави.

---

[11] *Michał Bobrzyński.* Dzieje Polski w zarysie / Wyd. 2-e. – Warszawa, 1880–1881; *Anatol Lewicki.* Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połaczonych / Wyd. 2-e. – Kraków, 1887; *Józef Szujski.* Dzieje Polski // Dzieła. – Seria 2. – Kraków, 1885–1896 (особливо т. 1–3).

[12] *Bibiana Moraczewska.* Co się działo w Polsce... do pierwszego rozbioru kraju. – Poznań, 1852; *Julian Bartoszewicz.* Szkice dziejów kosciołа ruskiego w Polsce. – Kraków, 1880; *Franciszek Rawita-Gawroński.* Historia ruchów hajdamackich: W 2 t. – Lwów, 1899; *W. Koronowicz* [Walerian Wróblewski]. Słowo dziejów polskich: W 2 t. – Lipsk, 1858.

[13] *A.Jablonowski.* Piśma: W 7 t. – Warszawa, 1910–1911. Передовсім див. «Kresy Ukrainne» (T. 2. – S. 102–104).

Традиції українського історіописання

Реагуючи на російський і польський «великі наративи», українці могли спиратися на власні традиції. Одна традиція, яку репрезентував «Синопсис», намагалася довести спорідненість України з Московією/Росією через релігію, династію, вищу культуру і навіть етнос. Інша традиція, не заперечуючи цієї споріднености, наполягала на окремішності політичного і соціяльного устрою України. Прибічниками політичної та соціяльної окремішности України були, головним чином, представники світської політичної еліти, козацької старшини й козацької адміністрації, які de facto керували автономною Україною на підставі Переяславської угоди 1654 року, укладеної з російським царем. Ця еліта створила новий жанр історіописання: козацькі літописи. Найвпливовішими зразками цього жанру були літописи Григорія Грабянки (1710) і Самійла Величка (1720)[14].

На відміну від «Синопсису», ці та інші козацькі літописи не пропонували жодної загальної схеми історії Східної Европи, не намагалися виправдати втручання царя в українські справи його династичними правами і навіть не шукали етнічних або релігійних зв'язків України з Росією. Автори козацьких літописів прагнули подати історію України з погляду українського козацтва. Для них період історії Київської Русі був темними часами; головний інтерес становили козацька Україна під владою Польщі, великий визволитель гетьман Богдан Хмельницький, а також українські й козацькі права та вольності як за польських королів, так і за російських царів. Вони намагалися показати, що існували дві руські спільноти – Росія та Україна (або Малоросія,

---

[14] Працю Грабянки було опубліковано під назвою «Действия презелной и от начала поляков небувалой брани Богдана Хмелницкого...Року 1710» (К., 1854); працю Величка – «Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке: составил Самоил Величко бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720» (К., 1848–1885. – Т. 1–4). Я користувався факсимільним виданням літопису Грабянки та літописом Величка у перекладі Валерія Шевчука: *Hryhorii Hrabianka*. The Great War of Bohdan Xmel'nickyj. – Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute, 1990. – (The Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. –Vol. 9); *Самійло Величко*. Літопис: У 2 т. – К., 1991.

як її називали у середині XVIII століття), і довести, що Малоросія добровільно укладала політичні угоди спочатку з польським королем, а потім із московським царем[15].

Козацькі літописи та історична література XVIII століття віднайшли коріння та історичне обґрунтування Малоросії як автономного регіону Російської імперії. В останній чверті XVIII століття автономію України було скасовано, що зумовило новий напрям історіописання. Найважливішим твором початку XIX століття був анонімний антиросійський політичний трактат «Історія Русів». Його основна теза полягає в тому, що Україна має природне, моральне та історичне право на власний політичний розвиток. Ба більше, руський (український) народ існував як політичний організм від часу Київської Русі: «Бо відомо, що перше ми були те, що тепер московці: правління, первенство і сама назва Руси перейшла до них від нас»[16]. Руський народ був незалежним за правління власних князів, доки татари не змусили його вступити в контрактні відносини з Литвою і Польщею, «як рівний з рівним і вільний з вільним»[17]. Ту саму контрактну теорію було застосовувано і до Переяславської угоди з російським царем від 1654 року, і до існування автономної Малоросії в Російській імперії[18]. Таким чином, Україну ніколи не було завойовано, і вона входила у всі у своїй історії союзи як вільний і рівний партнер.

Козацькі літописи, історичні твори, а особливо «Історія Русів» мали величезний вплив на розвиток української історіографії[19].

---

15 За Величком, у 1654 році царські посли в Переяславі від царського імені присягли, що всі українські права будуть збережені навічно. Див.: *Самійло Величко.* Літопис. – Т. 1. – С. 137. Насправді царські посли відмовилися скласти таку присягу.

16 История Русов или Малой России. – М., 1846. – С. 204. В «Історії Русів» сказано, що її автором є архієпископ Георгій Кониський. Дослідники довели, що він не писав цього твору.

17 Там само. – С. 6–7, 209.

18 Там само. – С. 209, 229.

19 Див.: *Frank Sysyn.* 1) Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing. 1620–1990 // HUS. – 1984. – Vol. 10. – № 3/4 (December). – P. 393–423; 2) The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // HUS. – 1990. – Vol. 14. – № 3/4 (December). – P. 593–607.

Перед загрозою поширення поглядів, які заперечували окреме українське історичне минуле, ці історичні твори ранньомодерного часу зображували Україну як суб'єкт історичного процесу незалежно від того, входила вона до складу Польщі чи Росії. Вони писали, що Україна має особливі «права і вольності». Мало того, «Історія Русів» настійно підкреслювала, що росіяни привласнили українську історію, і що колись Україна відігравала важливу роль як европейська держава – провіщаючи майбутню відмову Грушевського від імперського наративу, а також розвиток «державницької школи» в українській історіографії.

Пояснюючи різницю між росіянами та українцями існуванням рабства в Росії і любов'ю українців до свободи, «Історія Русів» висуває аргумент, який згодом буде розвинуто в народницькій історіографії другої половини XIX століття.

Розширення російського імперського наративу: Бантиш-Каменський і Маркевич

З огляду на такі історичні традиції не дивно, що українське дворянство було невдоволене появою великого наративу Карамзіна. Воно переважно поділяло ідею загальноросійського царя, всеросійської православної віри і Церкви та всеросійської імперії. Для українського дворянства Малоросія як політичний організм була давно вже мертва. Залишилася тільки ностальгія за окремішністю минулого і бажання, аби Малоросія посідала почесне місце в ширшій загальноросійській історичній схемі. Однак у своїй історії Карамзін майже не згадував Малоросію. У відповідь на скарги українського дворянства генерал-губернатор Малоросії Микола Рєпнін доручив одному зі своїх підлеглих, Дмитру Бантиш-Каменському (1788–1850), написати історію України. У підсумку постала чотиритомна «История Малой России» (1822).

Найціннішим у цій праці була її систематичність і використання різноманітних джерел. Її дух та інтерпретація були дуже лояльні: друге видання своєї історії автор присвятив цареві Ніколаю І. Бантиш-Каменський наслідував Карамзіна, брав матеріял з його твору і намагався писати у тому ж стилі. Як і праця Карамзіна, «Історія» Бантиш-Каменського описує лише

політичні події та життя правителів. В інтерпретації немає і сліду критики царського централізму, характерної для історичних творів кінця XVIII століття або «Історії Русів». Бантиш-Каменському у своїй праці вдалося знайти місце для України в імперській схемі, зробивши знання про Україну доступнішим. Проте в цілому історія Бантиш-Каменського була не більше як докладною історією однієї з численних провінцій Росії[20].

За іронією, найточніше на ці недоліки праці Бантиш-Каменського вказав російський журналіст та історик Ніколай Полєвой. Протослов'янофіл і протонародник Полєвой не був у захваті від цього «переказу подій рік за роком», що не визнавав жодної різниці між Україною та Росією. Прочитавши книжку Бантиш-Каменського, стверджував Полєвой, можна подумати, що «Малоросія» відрізнялася від Московської губернії не більше, ніж Ярославська або Владимирська губернії. На думку Полєвого, малороси відрізнялися від великоросів фізично, культурно і духовно; вони «наші, але не ми»[21].

Двома десятиліттями пізніше Микола Маркевич (1804–1860) створив працю, в якій Україна була зображена як «наша» (тобто частина Російської імперії), але «не ми» (тобто не росіяни). Друг Пушкіна, Ґлінки і Рилєєва, Маркевич був знаний як поет, музикант, композитор, етнограф та історик. Упродовж тривалого часу він збирав рукописи, що стосувалися української історії, і нарешті опублікував у 1842–1843 роках у Москві п'ятитомову «Историю Малороссии».

Перебуваючи під великим впливом тоді ще не опублікованої «Історії Русів», Маркевич подає історію України як незалежний і безперервний процес із найдавніших часів до кінця XVIII століття. Хоча Маркевич дотримувався поглядів імпер-

---

[20] *Д. Н. Бантыш-Каменский.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства: В 3 т. / 4-е изд. – СПб., 1903. Досі немає спеціяльної монографії про погляди Бантиш-Каменського. Про нього див.: *В. В. Кравченко.* 1) Д. М. Бантиш-Каменський // УІЖ. – 1990. – № 4. – С. 88–94; № 5. – С. 72–80; 2) Нариси з української історіографії епохи національного відродження. – Х., 1996. – С. 158–191.

[21] Цитую за: *David B. Saunders.* The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1985. – P. 186–187.

ського великого наративу щодо давньої українсько-російської єдности, він уважав, що росіяни були молодшими братами українців, що Південна Русь «відділилася від своїх молодших братів, населення Півночі, звільнилася від татарського ярма, взяла собі ім'я Малоросії, приєдналася до Литви, а згодом до Польщі, але нею правили власні удільні князі, нащадки Рюрика, та воєводи, визнані Литвою і польським королем»[22]. Він підкреслює відмінності між українцями і росіянами та їхні різні державні традиції, стверджуючи, що українці боялися росіян і водночас зневажали їх. Він характеризує Переяславську угоду як союз «рівного з рівним і вільного з вільним» (фразу взято з Люблінської унії 1569 року між Литвою і Польщею)[23]. Маркевич ігнорує більшість загальноросійських подій, які докладно описує Бантиш-Каменський. Однак він залишається лояльним до Російської імперії в інтерпретації таких подій української історії XVIII століття, як поділи Польщі, котрим він дає позитивну оцінку, оскільки вони уможливили об'єднання українських земель в імперії.

Історія Маркевича була апогеєм української патріотичної дворянської історіографії. На противагу лінійному розвиткові російської історії у Карамзіна, Маркевич підкреслював наявність двох ліній, української та російської, причому перша з них була давнішою. Як і Карамзін, Маркевич головну роль надавав російській монархії та Російській державі. По суті, Маркевич та інші історики початку XIX століття хотіли, щоб Україна посіла належне місце в історії Російської монархії та держави. Історія Маркевича дала фактичний матеріял та ідеї українським романтикам, зокрема другові Маркевича Тарасові Шевченку, і, таким чином, зробила свій внесок у формування української модерної ідентичности[24]. У розвитку української історіографії Маркевич став містком між дворянською історіографією початку XIX століття та українським романтичним народництвом.

---

22 *Н. Маркевич.* История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – С. 4.

23 Там само. – С. 227–228, 256–259. Див. також: *Stephen Velychenko.* National History as Cultural Process. – P. 166.

24 Про вплив Маркевича на Шевченка: *Е. М. Косачевская.* Н. А. Маркевич. 1804–1860. – Лг., 1987. – С. 166. У цій книжці російської совєтської дослідниці розвиткові українського національного руху приділено мало уваги.

Спроба подолання великого імперського наративу: українське романтичне народництво

Невдовзі після видання історії Маркевича у підході до української історії відбулися глибинні зміни. Під впливом романтизму українські дослідники звернулися до історії та життя простого народу. Сам термін «народництво» відсилає до «народу». Улюбленою цариною досліджень народників була етнографія, що відчутно вплинуло на розвиток історіографії. Для істориків-народників не держава, а народ був головною рушійною силою історичного розвитку. Отже, народництво стало зручною теоретичною позицією для критики державницької «традиційної схеми» російської історії. Воно також дозволяло історикам протиставляти (український) народ (російській) абсолютистській державі і, таким чином, опосередковано наголошувати окремішність української історії від російської. Водночас народники були слов'янофілами, вірили у фундаментальну єдність східних слов'ян і підтримували ідею про федерацію у складі Російської імперії.

Одним із перших романтичних народників був Михайло Максимович (1804–1873), людина з дуже широкими науковими зацікавленнями – від ботаніки до історії. Приятель Пушкіна, Гоголя та Шевченка, він викладав у Московському університеті, а згодом у Київському, ставши його першим ректором. Максимович був добре знаний як фольклорист і видавець українських народних пісень. Він написав численні дослідження з української історії, присвячені Київській Русі, козацько-гетьманській добі та козацькій історіографії. Максимович обстоював думку про органічний зв'язок між Київською Руссю і козацькою добою в історії України. У своїй статті «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыя» і відкритих листах до Поґодіна він довів помилковість теорії Поґодіна. Максимович також полемізував із Поґодіним щодо незалежного статусу української мови[25].

---

[25] Більшість наукових праць Максимовича було написано у формі листів, рецензій і відповідей. Їх опубліковано в його тритомовому «Собрании сочинений» (К., 1876–1880).

У свою чергу, Максимович підтримував Пантелеймона Куліша (1819–1897) і справив на нього величезний вплив, особливо на ранніх етапах Кулішевої кар'єри. Видатний письменник, перекладач і організатор українського культурного життя, Куліш написав свої головні синтетичні історичні праці наприкінці життя, вже тоді, як його політичний світогляд радикально змінився. «История воссоединения Руси» (3 томи, 1874– 1877) була сприйнята українськими патріотами з осудом, оскільки підтримувала імперський великий наратив. Як український романтичний народник, Куліш виступає переважно в ранніх творах. Найпоказовіші тут його етнографічні дослідження 1840-х, поема «Україна» (1843), а також історичні романи та наукові статті часів «Основи»[26]. «Україна» – це наслідування слов'янського епосу, де в дусі козацьких літописів зображено події 1648 року. Куліш ототожнював козацтво з українським народом. У «Повести об украинском народе» (1846), імовірно, написаній для школярів, він намагається показати розвиток «народного духу» впродовж історичної боротьби за свободу. Ця книжка доводить континуїтет української історії на етнічному та лінґвістичному матеріялі. «Повесть» містить багато сміливих думок про унікальність українського народу та його історії. Вже сама поява поняття українського «народу» або навіть «нації» була величезним кроком уперед у розвитку української історичної думки. Куліш твердив, що первісною метою Хмельницького було знову зробити Україну вільною країною, як було за руських князів-вікінґів[27]. Його ставлення до гетьмана Івана Мазепи є досить двозначним. Кулішеві погляди на українську історію були головною причиною, з якої йому на засланні в Тулі (1847–1850) заборонили писати[28].

---

[26] Український щомісячник «Основа» виходив у Санкт-Петербурзі в 1861–1862 роках.

[27] *П. Кулиш*. Повесть об украинском народе. – СПб., 1846. – С. 13, 27, 33, 51.

[28] Див.: *G. S. N. Luckyj*. Kulish Panteleimon// Encyclopedia of Ukraine. – Toronto: University of Toronto Press, 1988. – Vol. 2. – P. 709. Однак у Тулі Куліш написав багато праць (див.: *George S. N. Luckyj*. Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times. – Boulder: East European Monographs, 1983. – P. 45–72).

Серед інших творів Куліша, які істотно вплинули на розвиток української історичної думки й національної ідентичности, згадаємо «Записки о Южной Руси» (1856–1857) та історичні романи про козацьку добу. Зокрема, роман «Чорна рада» (1845–1857) здобув йому славу українського Вальтера Скотта.

Однак найбільш знаменитим, впливовим і показовим представником українського романтичного народництва був приятель і товариш Куліша по нелегальному Кирило-Мефодіївському братству Микола Костомаров (1817–1885). Він закінчив Харківський університет і впродовж нетривалого часу викладав у Київському (1846–1847) і Санкт-Петербурзькому (1859–1862) університетах, більшу частину свого життя присвятив написанню наукових, літературних і публіцистичних праць. Костомаров почав збирати народні пісні і писати художні твори українською мовою ще під час навчання у Харкові. Призначений професором російської історії Київського університету, він став одним із засновників Кирило-Мефодіївського братства, діяльність якого було спрямовано на досягнення свободи і рівности, слов'янського братерства та відродження України. Костомаров написав маніфест братства «Книги буття українського народу». Створені під впливом твору Міцкевича «Ksiзgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego» («Книги польського народу і польської прощі»), «Книги» подають історію України з позиції республіканської демократії, панславізму та українського месіянізму. Автор твердить, що кожна нація врештірешт опинилася під деспотичним монархічним правлінням або іноземним пануванням. Лише українці створили справжнє демократичне християнське суспільство, Військо Запорозьке, ідеалізоване в трактаті Костомарова. У «Книзі буття» йдеться також про утворення союзу автономних слов'янських держав на чолі з «воскреслою» українською нацією.

Заарештований, ув'язнений, відправлений на заслання і позбавлений академічних посад, Костомаров, однак, став плідним істориком. Свої основні погляди він висловив у двох статтях, опублікованих у 1860-х роках, – «Мысли о федеративном начале в древней Руси» і «Две русские народности». В «Мыслях» він розвиває думку про те, що населення Давньої Русі складалося з шести народностей: українців, сіверян, росіян, білорусів,

псковичів і новгородців. Вони були об'єднані у федерацію – природний політичний устрій східних слов'ян, але цю ідеальну державу було зруйновано в XIII столітті внаслідок монгольської навали і заміщено самодержавним правлінням Москви[29]. У статті «Две русские народности» Костомаров здійснив спробу показати відмінності між українцями та росіянами. На його думку, українці визначаються індивідуалізмом, а великороси – колективізмом, українці прагнули федерації, а великороси – самодержавства і сильної монархії[30]. Ще більше значення для формування української національної історіографії мала стаття Костомарова «Украина», яка з'явилася анонімно, поза царською цензурою, в лондонському часописі Ґерцена «Колокол». Волелюбний дух українського народу тут знову було показано як рушійну силу української історії. Українська державність XVII століття занепала, оскільки вищі класи українського суспільства були заражені «польськими ідеями», ворожими цьому духові. Костомаров наголошував, що «ні росіяни, ні поляки не можуть називати землю, де живе наш народ, своєю», і вважав, що потрібно створити українську державу – учасницю слов'янського союзу – на території, де люди говорять українською мовою[31].

Костомаров розглядав загальноросійську історію насамперед як боротьбу двох принципів – федеративного і самодержавного. Українська історія переважно представляла у цій боротьбі «кращу сторону» – федералізм, у той час як історія московитів була втіленням самодержавства. Костомаров присвятив свої дослідження, головним чином, політичній історії козацької доби, написавши фундаментальні монографії про часи Хмельниччини (1648–1657), Руїну (1657–1687) і правління гетьмана Мазепи (1687–1709). Він також створив багато праць

---

29 *Н. И. Костомаров.* Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – 1861. – № 1. – С. 12–58.

30 *Н. И. Костомаров.* Две русские народности // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33–80.

31 Цю статтю вперше було опубліковано як анонімний лист до видавців під назвою «Украина» (Колокол. – 1861. – № 61). Публікацію українською мовою див.: *М. Костомаров.* Письмо до видавців «Колокола» З передмовою М. Драгоманова. – Л., 1902.

із російської історії та став одним із найпопулярніших істориків Російської імперії[32].

Якщо Костомарова можна вважати вершиною розвитку українського романтичного народництва, то Олександр Лазаревський (1834–1902) репрезентував останній його етап. Лазаревський належав до наступного покоління істориків і може вважатися перехідною фігурою між романтичним народництвом Костомарова та позитивістським народництвом, яке щойно почав розвивати сучасник Лазаревського, Володимир Антонович. Юрист за фахом, Лазаревський був активним членом Історичного товариства Нестора-літописця у Києві й став одним із засновників і активних співробітників журналу «Киевская старина». Цей науковий російськомовний щомісячник, присвячений українським студіям, видавала в Києві (1882–1906) група патріотично налаштованих українських інтелектуалів. Протягом майже двадцяти п'яти років це було єдине друковане видання з україністики в Російській імперії, яке зробило величезний внесок у формування національної історіографії.

Більшість праць Лазаревського було опубліковано в «Киевской старине», а також, до 1880-х років, у «Записках Черниговского статистического комитета». Він досліджував насамперед соціяльно-економічну історію Лівобережної України XVII–XVIII століть і писав про селянство, козацьку старшину, шляхту, землеволодіння і колонізацію, а також про адміністративну і судову систему Гетьманщини. У статті «Малороссийские посполитые крестьяне. 1648–1783» і тритомовій праці «Описание старой Малороссии» Лазаревський змальовував експлуатацію селян козацькою старшиною, несхвально оцінюючи – Гетьманщину. Такий підхід був характерним для української народницької історіографії 1870–1890-х, що протиставляла український «народ» усім державним утворенням, навіть українським. Пізніше Грушевський змінює цей підхід, показавши, що українська козацька старшина не була незалежною си-

---

32 Дві недавні монографії про Костомарова: *Ю. А. Пінчук.* Микола Іванович Костомаров. 1817–1885. – К., 1992; *Thomas M. Prymak.* Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto: University of Toronto Press, 1996.

лою, що на російський уряд з його політикою також падає провина за злиденне становище селянства, що представники козацької старшини іноді були патріотами, які діяли в інтересах своєї «Малоросії».

Не відкидаючи російського великого наративу, українські романтичні народники підривали його. Вони охоче погоджувалися, що Київська Русь була політичним організмом, звідки вийшли всі східні слов'яни, що Російську імперію можна вважати її наступницею. Однак вони надавали державним структурам невеликого значення. Народники вважали, що «народ» у різних частинах Русі витворив особливі риси, і саме вони, власне, і мають бути об'єктом історичного дослідження, а не династії або державні структури. Романтичні народники розглядали український народ як індивідуалістичний, демократичний і федералістичний, а російський – як общинний, самодержавний і централістичний. Мало того, романтичні народники приписували українцям унікальну, справді месіянську роль в історії – збереження ідей свободи і демократії.

Попри наголошення української окремішности і розвінчання імперської держави, українські романтичні народники все ще оперували поняттями метаросійського світогляду. Більшість їх вірила, що українці – це народність у складі більшої російської нації. Ця віра була характерна для етапу розвитку української ідентичности від середини до кінця XIX століття. Українські інтелектуали прагнули визнання малоросійської чи то української народности всередині всеросійської держави й нації, так само як валійці, шотландці й англійці були визнані частинами Британської держави й нації.

Ні російська історіографія, ні імперський уряд, ні ліберальна опозиція не бажали приймати українських умов належности до загальноросійської нації. Для росіян українці були лише зіпсутими співвітчизниками, які можуть і повинні досягти цілковитої «російськости», відмовившись від своїх «малоросійських» звичок. В історіографії і далі панував імперський наратив. Водночас імперський уряд удався до політики придушення української культури та інтелектуального життя, що включала заборону друкувати книжки українською мовою (Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року).

Спростування польського міту та закладення підвалин української національної історіографії: Володимир Антонович і документальна школа

Неспроможність романтичних народників трансформувати російський великий наратив або хоча б внести до нього корективи, а також страх переслідувань з боку уряду призвели до того, що наступне покоління істориків здебільшого уникало загального синтезу і зосереджувалося на вузьких темах і документальних дослідженнях. Базу для нової документальної школи української історіографії створив, сам того не бажаючи, імперський уряд. Після польського повстання 1830–1831 років імперська влада прагнула на основі історичних джерел довести, що Правобережна Україна була споконвічно російською. У 1843 році уряд створив Тимчасову комісію для дослідження давніх актів і призначив Миколу Іванишева (1811–1874) головним редактором її публікацій[33]. Іванишев мав необхідний для цього вишкіл, бо навчався в Берліні, зокрема, методології збирання, редаґування та публікації документів. Комісія почала величезну працю зі збирання і видання документів. Під її прикриттям мали змогу проводити дослідження і публікуватися багато українських істориків, серед них Максимович і Куліш. Крім того, Іванишев зміг професійно підготувати і дати роботу молодому історикові Володимиру Антоновичу (1834–1908), який 1864 року змінив Іванишева на посаді головного редактора Комісії і займав цю посаду аж до 1880 року.

Будучи польським шляхтичем за походженням, Антонович до 1860-х років брав активну участь у діяльності польських студентських організацій. Однак під впливом народницьких ідей він зрікся свого класу і вирішив працювати для «народу» (тобто українського селянства). Антонович став палким українським патріотом і протягом півстоліття відігравав провідну роль в українському громадському і політичному житті. Він

---

[33] Див.: *О. І. Журба.* Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії і діяльності. – К., 1993.

тридцять один рік (1870–1901) займав посаду професора російської історії Київського університету і заклав основи модерної української національної історіографії.

Як істинний народник, Антонович звертався до історії, що ґрунтувалася на минулому народу. У своїй інавгураційній лекції в Київському університеті він стверджував: «В історії держави ми бачимо лише поверхневу частину [історії]; ми бачимо лише акторів на сцені і не знаємо, що відбувається за лаштунками. Отже, історія має вивчати життя власне народу, який і складає народність»[34]. У той самий час Антонович звертається до методології позитивізму з її суворими вимогами до історичних джерел і солідної документальної бази. У своїх наукових працях Антонович уникав узагальнювальних теорій і зосереджувався на дослідженні джерел. Він зібрав, відредаґував, написав передмови до дев'яти томів «Архива Юго-Западной России», а також видав численні збірки історичних документів, мемуарів, літописів, мап та історичних пісень. Ці величезні за обсягом матеріяли, а також власні праці Антоновича стосувалися переважно політичної історії Литовсько-Руської держави та соціяльно-економічної історії Правобережної України XVI–XVIII століть[35].

Під впливом поглядів Костомарова на соціяльну систему Давньої Русі Антонович розглядав козацтво як нову форму старого вічевого соціяльного устрою. Цю позицію він чітко виклав у передмові до першого тому «Архива Юго-Западной России» (1863)[36]. Однак лише в 1890-х роках Антонович здійснив спробу створити оглядовий курс української історії, починаючи з часів козацтва. Він зробив це у формі лекцій, прочитаних для приватного кола слухачів у 1895–1896 роках і опублікованих 1897 року в Чернівцях (на той час у складі Австро-

---

[34] *Олександр Киян.* Кафедральне «вірую» Володимира Антоновича: З неопублікованої спадщини // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 68.

[35] Див.: *В. М. Ричка, В. А. Смолій.* В. Б. Антонович як історик українського козацтва // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 109–115. Найповніший однотомовий збірник статей дослідника: *В. Б. Антонович.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1996.

[36] *В. Антонович.* Содержание актов о козаках (1500–1648) // Архив Юго-Западной России. – Серия 3. – К., 1863. – Т. 1. – С. CXX.

Угорської імперії) під назвою «Бесіди про часи козацькі на Україні». На думку Антоновича, в козацькі часи «основна ідея, що виражала волю народу, була найкраще виявлена». Центральною ідеєю великоруського народу була могутність держави, яку росіяни ставили так високо, що заради неї зреклися особистих вольностей. Великоруський абсолютизм уможливив створення могутньої держави і підкорення інших народів. Поляки, за Антоновичем, вибрали шлях аристократичної демократії. Натомість центральною ідеєю українського народу був «принцип віча, принцип загальної демократії і визнання рівних політичних прав кожного індивіда в суспільстві»[37]. У своїх працях, особливо в статті «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие», Антонович пов'язує історію Київської Русі з подальшою історією українських земель. Аби підкреслити цей зв'язок, Антонович першим серед українських науковців вжив термін «Україна-Русь», що пізніше з'явився у назві opus magnum Грушевського[38].

Головним внеском Антоновича як історика було фактичне розвінчання польського міту. Він здійснив це не шляхом теоретичних узагальнень, а опублікувавши документи й монографії з вузьких питань. Наприклад, польська націоналістична історіографія вважала повстання гайдамаків за доказ того, що українці були, по суті, звичайними розбійниками. Антонович опублікував історичні документи про повстання гайдамаків і біографію одного з ватажків повстання, Івана Гонти. Ці публікації доводили, що гайдамацькі повстання були наслідком соціяльного і релігійного гноблення, що у деяких лідерів були ідеалістичні цілі[39]. Отже, праці Антоновича з історії Правобережної України крок за кроком спростовували претензії поляків на Правобережжя. В цьому Антоновича підтримував імперський уряд, який через Тимчасову комісію фінансував збирання і публікацію історичних документів. Після польського повстан-

---

[37] *В. Антонович.* Бесіди про часи козацькі на Україні. – Чернівці, 1897. – С. 6–7.

[38] *О. І. Киян.* Життєвий і творчий шлях В. Б. Антоновича // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 74–75.

[39] Див.: *В. Б. Антонович.* 1) Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768 гг. – К., 1876; 2) Уманский сотник Иван Гонта // *В. Б. Антонович.* Моя сповідь. – С. 197–218.

ня 1863 року імперська влада ще заповзятіше, ніж у 1840-ві роки, намагалася довести, що Правобережжя було не польським, а російським. Однак Антонович показав, що Правобережжя належало саме до українського історичного процесу.

Можливо, найбільшим досягненням Антоновича була організація історичної наукової діяльности. Він тісно співпрацював із чотирма провідними центрами українських історичних досліджень: Київським університетом, Київською археографічною комісією, Історичним товариством Нестора-літописця та гуртком, який видавав журнал «Киевская старина». І, що найважливіше, Антонович був учителем наступного покоління українських істориків, були його студентами у Київському університеті: Д. Багалій, І. Линниченко, М. Довнар-Запольський, М. Дашкевич, П. Голубовський, В. Ляскоронський, М. Грушевський, О. Грушевський, В. Данилевич, О. Андріяшев, П. Іванов, Н. Молчановський та інші[40].

Відмова від російського імперського наративу та формування українського погляду на історію: Михайло Грушевський

Упродовж останнього десятиліття XIX століття третє покоління професійних істориків, переважно учні Антоновича, викладали в університетах по всій Україні. Більшість періодів історії України та її реґіонів було охоплено в наукових статтях і монографіях. Відтак виникла потреба в новому синтезі. Двома поколіннями раніше романтичні народники піддали сумніву офіційний російський великий наратив, а отже, він не міг багато дати українським історикам початку XX століття. Проте створенню нового синтезу заважали перепони політичного та інтелектуального характеру. Відкритий розрив із «традиційною схемою» російської історії був небезпечний для професійного історика, який посідав офіційну посаду в російській Україні (це могло щонайменше призвести до втрати посади).

---

[40] *Lubomyr R. Wynar*. Mykhailo Hrushevsky. – P. 6–7. Про наукову діяльність Антоновича та його учнів див.: *Дмитро Дорошенко*. Огляд української історіографії.

Українська історична думка далеко просунулася в деконструюванні окремих аспектів імперської схеми, однак ніхто не наважувався прийняти інтелектуальний виклик і не лише створити «національну» історію, але й здійснити нову інтерпретацію всієї історії східних слов'ян.

Це завдання поставив перед собою Михайло Грушевський, історик, який народився і здобув освіту в Російській імперії, але посів катедру історії Львівського університету. Не ризикуючи зазнати царських репресій і цензури, він зміг розробити першу повну теоретичну схему історії українського народу. Найвизначніший учень Володимира Антоновича, Михайло Грушевський (1866–1934) закінчив Київський університет 1890 року. Будучи професором української історії Львівського університету в 1894–1913 роках, Грушевський став видатним організатором українського наукового життя і в Галичині, і в російській Україні. 1917 року він очолив Центральну Раду – став на чолі незалежної Української держави. Після краху української незалежности Грушевський був змушений еміґрувати. 1924 року він повернувся в Україну, був обраний членом Української, а згодом Всесоюзної академії наук і до кінця свого життя залишався центральною постаттю української історичної науки.

Хоча Грушевський опублікував понад дві тисячі наукових праць (книжок, статей, рецензій і наукових збірників), серед них монументальну «Історію України-Руси» (10 томів, 1898–1937), найвиразніше і найточніше новий синтез було викладено в його короткій україномовній статті, надрукованій у першому томі «Сборника статей по славяноведению». Стаття мала назву «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Суть концептуальної революції Грушевського полягала в деконструюванні «традиційної схеми» російської історії, відокремленні української історії від російської та новій періодизації української і східноевропейської історії. Грушевський писав: «Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII в., потім Литовсько-Польський XIV–XVI в. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скоріше прирівняти, напри-

клад, до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преємства двох періодів у політичнім і культурнім житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі не можна включати Київську державу в історію великоруської народности. Етнографічна й історична близькість народности української до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань, – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами»[41].

Грушевський зауважив, що, оскільки Київський період традиційно зараховували до російської історії, справжній початок історії російського народу залишається невизначеним. Грушевський також виступав проти включення Великого князівства Литовського до історії «Росії». На його думку, двома слов'янськими народностями у Великому князівстві Литовському були українсько-руська і білоруська. В цілому він критикував те, що в «російській історії» (насправді історії східних слов'ян) надмірно акцентовано роль держави, і закликав звернутися до історії народу та суспільства. Його народницьке розуміння російської історії чітко висловлено у висновку: «Зрештою «общерусской» історії й не може бути, як нема «общерусской» народности. Може бути історія всіх «русских народностей», кому охота їх так називати, або історія східного слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «руської історії»... Найбільш раціональним мені здається представлення історії кожної народности зокрема, в її генетичнім преємстві від початків аж донині»[42].

Це були основні засади підходу Грушевського до історії українського народу. Перший том його монументальної «Історії України-Руси», опублікований у Львові 1898 року, охоплював історію України з доісторичних часів до початку XI століття.

---

[41] *М. Грушевський.* Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *Любомир Винар.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – Б. м., 1985. – С. 102–103.

[42] Там само. – С. 41– 42.

Десятий том, що охоплював козацький період до 1658 року, було опубліковано вже після смерти Грушевського у Києві 1937 року. Отже, Грушевський не зміг довести свій opus magnum до сучасности, але він написав декілька однотомових нарисів української історії. Перший – «Очерк истории украинского народа» (1904), написаний російською мовою, оскільки в той час видавати наукові книжки українською мовою в Російській імперії було заборонено[43]. Ця книжка, що ґрунтується на результатах попередніх досліджень Грушевського, подає українську історію як безперервний процес із найдавніших часів до кінця XVIII століття. Пізніше Грушевський мав змогу опублікувати україномовний нарис, написаний популярніше, із сотнями ілюстрацій, що охоплював події до початку XX століття, – «Ілюстровану історію України» (1911)[44]. 1914 року Грушевський видав також «Историю украинского народа», в якій розвиток України було тісніше пов'язано з явищами европейської історії, такими як Реформація або міжнародна торгівля зерном[45].

Хоча дуже мало російських істориків погодилися з історичною схемою Грушевського, більшість українських істориків негайно її прийняли, причому навіть ті, хто не поділяв його народницьких поглядів. Таку популярність слід пояснити тим, що Грушевський зміг розв'язати фундаментальну проблему, пов'язану зі становленням української національної історіографії. У своїх науково-критичних дослідженнях він заперечив панівну імперську методологію і створив нову історичну структуру. Грушевський замінив парадиґму, в якій українці не відігравали практично жодної історичної ролі, навіть на власній території, новою, в якій вони мали давнє минуле. Він забезпечив інструментарій для остаточного відокремлення української історіографії від російської.

---

[43] *М. Грушевский*. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904.

[44] *М. Грушевський*. Ілюстрована історія України. – К., 1911.

[45] *М. Грушевский*. История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова. – СПб., 1914. – Т. 1.

Бунт проти народництва: українська державницька школа

Незадовго до Першої світової війни, коли деякі українські мислителі тільки почали звертатися до питання про майбутню незалежну Україну, в українській історіографії виникла нова, державницька школа. Історики-державники звинувачували своїх попередників-народників у тому, що вони забагато уваги приділяли «народу» й ігнорували державу, зокрема українські державні структури. Поштовх для цієї другої революції в українській історичній думці надійшов з-поза меж традиційної української історіографії – від Вячеслава Липинського (1882–1931), польського шляхтича з Правобережної України, який здобув соціологічну освіту в Кракові та Женеві.

Як представник польської шляхти, що жила в Україні, Липинський зіткнувся з тією ж проблемою, що й Антонович за три десятиліття до цього, – визначення відносин між нечисленним вищим класом польських землевласників та українськими селянськими масами. Антонович вирішив цю соціологічну і – для нього – моральну проблему, зрікшись свого класу і, принаймні символічно, ототожнивши себе з українськими селянами та намагаючись виразити їхні прагнення. Липинський вирішив інакше. Він не облишив свого становища, яке він посідав серед польської шляхти, а намагався схилити своїх товаришів-шляхтичів на проукраїнську позицію. Він уявляв майбутню українську націю такою нацією, яка включатиме в себе осіб різного етнічного походження, віровизнання й соціяльного статусу. Отже, польська шляхта може залишатися в Україні елітою, але це має бути еліта української нації, а не польської чи російської. На думку Липинського, така нація може сформуватися лише в Українській державі. Розвиток територіяльного патріотизму, який поєднував усі соціяльні прошарки, був першим кроком до створення нації, а українська державність була водночас і рушійною силою, і необхідною передумовою для формування повноцінної української нації.

Липинський застосовував ці політичні ідеї в підході до історії, зосередившись на добі Хмельниччини. 1912 року він опублікував велику працю «Z dziejów Ukrainy» («З історії Ук-

раїни»), а 1920-го – монографію «Україна на переломі 1657–1659»[46]. Ці праці цілковито суперечили народницьким поглядам. Там, де народники бачили лише народне повстання, передовсім проти соціяльного гноблення, Липинський помічав українське державо- і навіть націєтворення. Для нього Хмельницький був не просто ватажком народних мас, а державним діячем. Липинський доводив, що дрібна православна, і навіть католицька, шляхта брала активну участь у створенні українських державних структур під час Хмельниччини. Його особливо цікавив процес поступового перетворення військової (коли не напівкочової) організації козацтва на адміністративну територіяльну структуру. Велику увагу Липинський приділяв монархічній тенденції в Козацькій державі, створеній Хмельницьким.

Липинський розглядав Переяславську угоду як військовий союз України з Московією. На його думку, він був не наслідком несприятливих обставин, а частиною плану Хмельницького встановити в Україні «незалежну і суверенну державність»[47]. Як Липинський показав у своєму блискучому дослідженні про одного з полковників Хмельницького, Михайла Кричевського, українська шляхта під час Хмельниччини відігравала визначну роль, особливо у сфері дипломатії та адміністрації. Однак після смерти гетьмана шляхта не змогла зберегти Української держави і віддала перевагу власним інтересам, а не суспільному благу.

Історичні дослідження Липинського обмежувалися добою Хмельниччини. Він не створив загального нарису української історії. Взагалі, Липинський був радше політичним теоретиком і соціологом, аніж істориком. Проте він розпочав революцію в українській історіографії, запровадивши, або, точніше, відновивши в українській історії територіяльну концепцію і дослідження державних інституцій та еліт. Народників цікавила в першу чергу етнічність, український «народ». Липинський

---

46 Z dziejów Ukrainy / Red. W. Lipiński. – Kraków, 1912; *В. Липинський.* Україна на переломі. 1657–1659. – Відень, 1920.

47 *W. Lipiński.* Stanisław Michał Kryczewski // Z dziejów Ukrainy. – S. 394, 546.

позитивно ставився до українських і неукраїнських еліт; народники їх зневажали.

Як і Грушевський, Липинський брав активну участь в українському громадському і політичному житті. Він був дипломатом на службі монархічного уряду гетьмана Скоропадського (1918) і навіть залишився представником Директорії Української Народної Республіки, коли 1919 року вона скинула гетьманський уряд. До самої смерти Липинський був дуже активним публіцистом і головним ідеологом українського монархічного консерватизму.

У той самий час, коли Липинський почав свої дослідження з історії Хмельниччини, найздібніший учень Грушевського у Львівському університеті, Степан Томашівський, відчував дедалі більше незадоволення народництвом свого вчителя. У своїх статтях про добу Мазепи та в книжці «Причинки до історії Мазепинщини» (1910) Томашівський ішов до того, щоб показати гетьмана Мазепу як державного лідера, а козацький політикум як Українську державу. У 1919 році в першому томі праці «Українська історія: Старинні і середні віки» Томашівський повною мірою застосував державницький підхід у зображенні Київської Русі. В цій праці він указав на Галицько-Волинське князівство, державу – спадкоємицю Київської Русі, як першу Українську державу[48].

На початок 1920-х державницька школа охопила деякі періоди української історії – Київську Русь, Галицько-Волинське князівство й Козацьку державу, але не створила систематичної історії України. Спробу написати повний загальний огляд історії України з позицій української державности, еліт та української національної ідеї здійснив Дмитро Дорошенко, нащадок козацького гетьманського роду. Подібно до інших істориків-державників, Дорошенко брав активну участь у політиці. Він зіграв важливу роль в українській революції, ставши міністром закордонних справ у консервативному уряді гетьмана Скоро-

---

[48] *Степан Томашівський.* 1) Причинки до історії Мазепинщини. – Л., 1910; 2) Українська історія. – Мюнхен, 1948. – Т. 1: Старинні і середні віки. На жаль, дослідження про те, чи Липинський і Томашівський впливали один на одного, немає.

падського у 1918 році. Лише після краху української державности, на еміґрації, Дорошенко зміг повернутися до наукових занять і викладання.

Дорошенко залишив величезну наукову і літературну спадщину (близько тисячі праць з історіографії, Козацької доби, Української революції 1917–1921 років і з церковної історії України). Його двотомний підручник, опублікований у Варшаві в 1932–1933 роках, став найбільш авторитетним і загальноприйнятим викладом історії України за межами Совєтського Союзу[49]. В цій праці Дорошенко займає поміркованиу державницьку позицію. Він подає Київську Русь, Галицько-Волинське князівство і навіть Литовську Русь як безперервний ряд протоукраїнських держав. Водночас він приділяє велику увагу етнографії, економіці, культурі, літературі, освіті та релігії – цей підхід був перейнятий у Грушевського. Таким чином, Дорошенко заповнив прогалину між XIV століттям і створенням Козацької держави у XVII. Як і народники, Дорошенко та інші державники потребували «народу» для того, щоб показати безперервність українського історичного процесу від IX до XX століття. Однак Дорошенко, на відміну від народників, розглядав народ не як монолітний селянський клас, а як соціяльно різнорідну спільноту. Як істинний державник, Дорошенко вірив у творчу силу еліти та часом деструктивний вплив народних мас. Він особливо добре ставився до козацької старшини, нащадком якої був сам і яка, на його погляд, забезпечувала Україну елітою з XVII до кінця XVIII століття[50].

Державницька школа мала значний вплив на українську історичну думку з 1920-х і до встановлення совєтського політичного контролю над науковим життям на початку 1930-х років. Вона і надалі існувала в Західній Україні (під владою Польщі) і в українській діяспорі. Багато з ідей цієї школи взяли на озброєння посткомуністичні історики в сучасній Україні.

---

[49] *Д. Дорошенко.* Нарис історії України: У 2 т. – Варшава, 1932–1933.

[50] *Oleh W. Gerus.* Dmytro Doroshenko (1882–1951): A Biographical Sketch // *D. Doroshenko.* A Survey of Ukrainian Historiography. – Winnipeg: Humeniuk Publication Foundation, 1975. – P. 11–12b.

Підсумок і висновки

На початок XX століття модерна українська наука сформувала власну історіографію з окремим предметом і загальноприйнятою історичною схемою. Це було блискуче досягнення, зважаючи на те, що дві історіографічні традиції, котрі домінували в Україні, – російська імперська і польська, – іґнорували Україну як окремий суб'єкт історії. Російський великий наратив розглядав українців як етнічних росіян, а українську історію як історію російської провінції. Більшість польських істориків розглядали українців як звичайних бунтівних селян і висували претензії на Правобережну Україну на підставі історичної леґітимности.

Формування національної історіографії відбувалося паралельно і було частиною процесу розвитку модерної української ідентичности. Спочатку українські історики-дворяни намагалися лише дещо змінити імперський великий наратив, визначити всередині традиційної російської схеми почесне і зручне місце для України та української історії. Романтичне народництво 1860-х виступило проти російського великого наративу більш відкрито, заперечуючи роль імперської держави і показуючи окремий розвиток та ідентичність українського народу. Водночас українські історики спромоглися поступово спростувати польський міт.

Попри те, що українську окремішність підкреслювали все частіше, українські історики та інші інтелектуали не могли повністю розірвати зв'язки з Росією. Вони мали на меті розвинути окрему українську націю та історіографію всередині всеросійської нації та держави. Лише наприкінці XIX століття деякі українські інтелектуали почали висувати думку, що Україна в усьому відрізнялася від Росії: в мові, літературі, культурі, історії та політиці.

Історіописання відігравало визначальну роль у цій революції української національної ідентичности. Праці Михайла Грушевського ознаменували повний розрив із російським великим наративом, створення альтернативної схеми східноєвропейської історії і, фактично, створення української національної історіографії. Слідом за Грушевським невдовзі пішла

державницька школа, яка звернулася до прикладів української державности в минулому, а тому українська історіографія ще більше відійшла від будь-яких всеросійських концепцій.

У першій чверті XX століття українська національна історіографія, що часто поєднувала наукові підходи Грушевського і державницької школи, стала панівною в Західній Україні (під владою Польщі), в українській діяспорі і в Совєтській Україні. У 1930-ті роки в Совєтській Україні національну історіографію було придушено й замінено на офіційну совєтську історіографію, яка наслідувала видозмінений російський великий наратив. Отже, офіційна совєтська історіографія твердила про спільне походження українців і росіян, нещасливе розділення двох народів унаслідок монгольської навали, литовської і польської «аґресії» та довгоочікуване «возз'єднання» в Російській державі. Однак совєтська історіографія припускала, принаймні теоретично, існування і навіть розквіт української нації і культури. З розпадом Совєтського Союзу в Україні було відроджено українську національну історіографію. У той самий час російський великий наратив, модифікований чи в його первісній формі XIX століття, панує в Росії дотепер.

Історія
як поле битви.
Російсько-українські відносини
та історична свідомість
у сучасній Україні

У той час, коли в заголовках публікацій переважають проблеми майбутнього Співдружности Незалежних Держав, економічної інтеґрації, ядерного роззброєння, долі Чорноморського флоту, суперечки з приводу кордонів тощо, дещо дивним може видатися звернення до такої, на перший погляд, заплутаної проблеми в українсько-російських відносинах, як сприйняття історії. Проте я переконаний, що сучасні дискусії є проявом комплексу значно глибших проблем. Найбільшою з них є питання «деімперіялізації» – пристосування схем та інтелектуальних концепцій до факту розпаду імперії. Коли йдеться про російсько-українські взаємини, то проблема є значно глибшою, ніж те, що Президент України Леонід Кравчук назвав «імперською хворобою Росії» або «імперським мисленням». Зрештою, навіть деякі найзапекліші російські націоналісти, скажімо, Алєксандр Солженіцин, готові відпустити більшість колишніх совєтських республік заради оновленої Росії. Однак їхня «Росія» включає в себе також Україну[1]. Отже, незалежність України не лише тягне за собою

[1] Див.: *Александр Солженицын.* Как нам обустроить Россию // Комсомольская правда. – 1990. – 18 сент. Того ж дня цю статтю опублікувала «Литературная газета», а 21 вересня передрукувало видання російських еміґрантів «Русская мысль» (Париж). У підрозділі «Слово к украинцам и белорусам» Солженіцин дотримується традиційної та все ще популярної російської історичної схеми, стверджуючи,

проблему деконструкції імперії, але й висуває такі фундаментальні питання, як: «Що таке Росія?», «Що таке Україна?», «Які історичні взаємини між ними склалися?». Ці питання стосуються формування та зміни ідентичностей, а сприйняття історії було й залишається головним полем битви в боротьбі за ідентичність.

У модерну добу в Росії панувала думка, що Україна є частиною Росії в історичному, мовному, культурному і навіть духовному розумінні. Витоки такого погляду можна простежити ще у московських книжників, однак його сучасний образ сформулювала класична російська історіографія від кінця XVII і до початку XX століття. Ніколай Карамзін, Сєрґєй Соловйов і Васілій Ключевський розглядали Київську Русь, що постала в X столітті на території Центральної України, як першу Російську державу, а її східнослов'янське населення як росіян. У XIII столітті Київську Русь частково спустошили й підкорили монголи. Проте, згідно з російським імперським поглядом, ця держава, незважаючи на «монголо-татарське іго», збереглася у північно-східних руських землях, спочатку як Владіміро-Суздальське князівство, згодом під владою Москви як Велике князівство Московське і, нарешті, як Російська імперія зі столицею у Санкт-Петербурзі. Таким чином, зазнавши територіяльних змін, Російська держава існувала безперервно від Київської Русі аж до Російської імперії XIX століття, хоча південно-східні частини «Росії» (Україна та Білорусь) відійшли до інших держав, спочатку до Литви, а потім – до Польщі. З цього випливало, що давню єдність Російської держави слід відновити шляхом «збирання» всіх російських земель, включно з Україною та Білоруссю[2].

що «наші народи розділилися на три гілки лише після грізного лиха – монгольської навали й польської колонізації».

[2] «История государства Российского» Н. М. Карамзіна у 12 томах була опублікована у Санкт-Петербурзі у 1816–1829 роках. У цій праці він виклав так звану офіційну схему російської історії, яку російські історики та історики-русофіли поділяють дотепер. Докладніше про цю схему і про те, в чому вона суперечить українській схемі, див.: *Lubomyr R. Wynar.* Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. – New York: Ukrainian Historical Association, 1988.

Стверджуючи, що перша Російська держава існувала на території України, в рамках традиційної імперської схеми важко було пояснити існування українців. У 1856 році Міхаіл Погодін висунув тезу, що давній Київ населяли росіяни, але монгольська навала призвела до масової міграції на територію Росії. Нові племена з Карпат заселили Україну в XIV і XV століттях, створивши український етнічний субстрат[3]. Хоча теорія Погодіна мала певну популярність, довести, що ця зміна населення дійсно відбулася, було неможливо. Більшість російських істориків пояснювали істотні відмінності між росіянами та українцями в мові, звичаях і ментальності псуванням первісно російського етносу внаслідок польського впливу.

Традиційна – або російська імперська – схема не була лише предметом роздумів кількох науковців. Розповсюджена через освітню систему та пресу, вона була панівною концепцією в Російській імперії аж до революції 1917–1921 років. Російські історики-емігранти перенесли її в Европу та Північну Америку, де вона набула майже канонічного статусу[4]. Цю схему використовували в політичних концепціях, зокрема, для виправдання поділів Польщі або анексії Галичини Російською імперією під час Першої світової війни. Ця схема була підґрунтям для заборони публічного вжитку української мови (1863 і 1876 роки) і для політики її позиції, котру дуже стисло сформулював російський міністр внутрішніх справ граф Пьотр Валуєв 8 червня 1863 року: «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может»[5].

---

[3] Про погляди Погодіна див. у його праці «Исследования, замечания и лекции о русской истории» (М., 1856. – Т. 7), особливо с. 425–428.

[4] Більшість північноамериканських підручників дотримуються російської імперської схеми. Напр., див.: *Nikolas V. Riazanovsky.* A History of Russia. – 4th ed. – New York: Oxford University Press, 1984; *Michael T. Florinsky.* Russia: A Short History. – New York, 1964; *G. Vernadsky, M. Karpovich.* A History of Russia: 4 vols. – New Haven: Yale University Press, 1946–1959; *John M. Thompson.* Russia and the Soviet Union: An Historical Introduction. – New York: Scribner, 1986.

[5] Цит. за: *Михайло Грушевський.* Історія України. – Вінніпег, 1920. – С. 500. Про передумови появи мовних обмежень в Російській імперії в 1863 і 1876 роках див.: *Іван Лисяк-Рудницький.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 180–183; *Федір Савченко.* Заборона українства

Поєднуючи історію династії, імперії та російського народу, російська імперська схема змогла знайти виправдання для Російської імперії, прирівнюючи її до практично безперервної тисячолітньої історії «Росії» та «російського народу». У цій схемі залишалося дуже мало місця для історії українців і білорусів, яких розглядали лише як відгалуження російської національної родини. Коли українці досягли певного рівня національної свідомости й організували національний рух, вони вже не могли миритися з тим, що їхнє минуле – лише додаток до російської національної історії. За іронією долі, уряд Російської імперії сам заохотив дослідження української історії, аби довести, що землі, котрі належали Польщі, з незапам'ятних часів були істинно «російськими». Історики XIX століття мали змогу провести численні дослідження з історії України, зокрема козацького періоду. Під впливом романтизму історики-народники зосереджувалися не так на державних структурах, як на історії «народу» або «простолюду». У процесі досліджень вони знаходили дедалі більше й більше доказів того, що українці відрізняються не тільки від поляків, але й від росіян. Не замінивши російську імперську схему якоюсь іншою, українська народницька історіографія засвідчила, що в різні часи Україна розвивалася власним, окремим історичним шляхом[6].

Концептуальний прорив здійснив найвидатніший український історик Михайло Грушевський. У своїй десятитомній «Історії України-Руси», інших монографіях і сотнях статтей та джерельних публікацій він спростував традиційну російську імперську схему й запропонував альтернативний погляд. Грушевський стисло підсумував свою концепцію 1904 року в статті «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Грушевський вказує, що російська імперська схема, прирівнюючи історію династії до історії російської держави й навіть російської нації, нелогічна. Він рішуче відкидає концепцію зміни географічних центрів і

1876 р. – Х.; К., 1930. З російської історіографії варто зазначити вид.: *А. И. Миллер.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000.

6 Про народницьку історіографію див.: *Дмитро Дорошенко.* Огляд української історіографії. – К., 1996.

механічного пов'язування різних історичних періодів, щоб показати прямий лінійний розвиток російської нації від Київської Русі. За Грушевським, російська імперська схема не лише іґнорує українців і білорусів, але також неспроможна пояснити походження російської нації[7].

Спростовуючи російську імперську схему, Грушевський висуває власну тезу, що українці, білоруси та росіяни мають окремі й відмінні історії. Він стверджує, що Давньоруська держава не перемістилася на північний схід, а радше продовжувала існувати на українській території як Галицько-Волинська держава, а пізніше як Литовська Русь. Хоча згодом деякі правові, урядові та релігійні структури було пересаджено на російську територію, Росія розвивалася sui generis і не була органічно пов'язана з Київською Руссю. Отже, історія російської нації починається на північно-східних землях, а історія українців – у Київській Русі. Відтак кожен народ розвивався окремо, попри те, що іноді долі цих народів перепліталися[8].

З української перспективи вплив Грушевського був колосальним. Використовуючи наукову критику, він спромігся виступити проти панівної імперської мітології та створити нову історичну схему. Грушевський замінив парадигму, в якій українці майже не відігравали жодної ролі навіть на власній території, іншою, в якій вони мали давнє минуле. Він створив інтелектуальний простір, в якому могли розвиватися дослідження з української історії. Відтак більшість українських істориків, які перебували поза російсько-совєтським контролем, прийняли погляди Грушевського, а більшість російських істориків – відкинули. Це свідчення того, якою мірою працю історика (незалежно від його власних інтенцій) використовують у Східній Европі для леґітимізації національних мітів і чому саме історія є полем битви в боротьбі конкурентних ідентичностей.

На початку XX століття під впливом національного руху та короткого періоду незалежности України народницький підхід

---

[7] *М. Грушевський.* Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статьи по славяноведению. – СПб., 1904. – Вып. 1. – С. 298–304.

[8] Там само. Див. також його десятитомну «Історію України-Руси».

було відкинуто на користь нового «державницького» напрямку. Історики державницької школи вдивлялися в минуле і знаходили періоди, коли Україна була фактично незалежною державою. Вони зосереджувалися на таких ознаках державности, як міжнародні відносини, внутрішня адміністрація, система судочинства. Вони розглядали Київську Русь, Галицько-Волинське князівство і навіть Велике князівство Литовське як втілення української державности. Як і народники, історики державницької школи приділяли особливу увагу різним українським напівнезалежним козацьким утворенням, проте розглядали їх не як лише засіб соціяльної боротьби, а радше як суб'єкти політичної та національної боротьби[9].

Незважаючи на поразку українських визвольних змагань 1917–1921 років, державницька школа стала панівною у совєтській Україні, в Західній Україні під владою Польщі та на еміґрації. В совєтській Україні проти неї виступили історики-марксисти, але цей конфлікт між різними інтерпретаціями невдовзі було придушено накинутою в 1930-ті роки офіційною совєтською схемою. Знищена в совєтській Україні, державницька школа продовжувала існувати в Західній Україні (аж до її включення в СССР у 1944–1945 роках) та на еміґрації.

Офіційна совєтська схема, по суті, була переробленою російською імперською схемою з доданням марксистських елементів і термінології. Вона також стверджувала єдність східних слов'ян у період Київської Русі. Східні слов'яни виступали як «давньоруський народ», що складався з предків росіян, українців і білорусів. Так само, як імперська схема, совєтська висувала тезу про порушення єдности «давньоруського народу» внаслідок монгольської навали, що спричинило розвиток ок-

---

[9] Зразками праць представників «державницької школи», які звертаються саме до цієї тематики, є: *Natalia Polons'ka-Vasylenko.* Two conceptions of the History of Ukraine and Russia. – London, 1968; *Nicholas D. Chubaty.* The Meaning of «Russia» and «Ukraine» // Readings in Russian History / Ed. by Sidney Harcave. – New York: Cromwell, 1962. Див. також: *Дмитро Дорошенко.* Огляд української історіографії; *Olexander Ohloblyn.* Ukrainian Historiography. 1917–1956 // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. – New York, 1957. – Vols. 6/7. – № 4. – P. 307–435.

ремого українського та білоруського народів. Хоча українців уважали частиною «давньоруського народу», деякі совєтські вчені часто ототожнювали «давньоруський народ» з росіянами. Зверхність росіян розвинулася згодом у концепцію «старшого брата», яка полягала в тому, що російський народ був старшим і розвинутішим, ніж його український «молодший брат»[10].

Визнаючи існування окремого українського народу із XIV–XV століть, совєтська наука, однак, стверджувала, що українці не прагнули нічого іншого, як «возз'єднатися» зі своїми російськими братами. Отже, тему єдности з Росією поширювано на всі періоди, навіть на ті, коли українці не належали до російських політичних структур. У цій схемі Переяславська угода 1654 року, за якою український гетьман Богдан Хмельницький на певних умовах визнав сюзеренітет московського царя, розглядалася як центральна подія, що символізувала «возз'єднання» двох країн і народів на віки вічні. Ця теза була канонізована указом Центрального комітету Комуністичної партії Совєтського Союзу у 1954 році й залишалася обов'язковою аж до розпаду СССР[11].

Совєтська схема передбачала також цілковиту російсько-українську солідарність і спільність інтересів. Українці не повинні були перейматися статусом власної нації, а мали пишатися російськими досягненнями і прославляти їх. Ніколи у

---

[10] Див.: *Lowell Tillet.* The Great Friendship: Soviet Historians and the Non-Russian Nationalities. – Chapel Hill, 1969; *Yaroslaw Bilinsky.* The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1964 (розділ «Soviet Interpretation of Ukrainian History»). Новіший погляд на цю тему див.: *Roman Szporluk.* The Ukraine and Russia // The Last Empire: Nationality and the Soviet Empire / Ed. by Robert Conquest. – Stanford, Hoover Institution Press, 1986. – P. 151–182.

[11] Совєтський офіційний погляд на Переяславську угоду проаналізовано у вид.: *John Basarab.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, University of Alberta, 1982. Тези, про які йдеться в тексті, були схвалені Центральним комітетом Комуністичної партії Совєтського Союзу й опубліковані; див.: Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1648–1654 рр.) – К., 1954. Проти совєтської інтерпретації виступив дисидент Михайло Брайчевський у праці «Приєднання чи возз'єднання» (Торонто, 1972).

своїй історії українці не мали жодних законних інтересів, що не збігалися б із російськими. Так само українці як окрема нація не мали майбутнього, оскільки совєтська національна політика вимагала, щоб вони влилися у великий совєтський народ. Таким чином, українці виникли у XV столітті тільки для того, щоб возз'єднатися з росіянами, а згодом остаточно розчинитися в совєтському народі[12].

У путах цієї концепції совєтські українські історики намагалися досліджувати різні аспекти історії та культури України. Панівна догма вимагала або відкинути значну частину історичних джерел, або маніпулювати ними заради підтвердження міту. Проте і в цих вузьких офіційних рамках можна було зробити добру роботу, і протягом усього совєтського періоду історики намагалися випробувати на міцність офіційні бар'єри[13]. Однак лише з початком політики «гласности» історики змогли реально вийти за межі встановлених догм.

Не викликає подиву, що, зі зникненням суворих рамок на зламі 1980–1990-х років, предметом першої великої історичної дискусії стали праці й постать Михайла Грушевського. Він був заборонений совєтським режимом із двох причин: по-перше, Грушевський-історик розробив історичну схему, що заперечувала і російську імперську, і совєтську схеми; по-друге, Грушевський-політик очолював уряд Центральної Ради в незалежній Україні та протистояв більшовикам. На початку 1988 року деякі історики здійснили спробу повернути наукову спадщину

---

[12] Про це див.: *Roman Solchanyk*. 1) Molding «The Soviet People»: The Role of Ukraine and Belorussia // Journal of Ukrainian Studies. – 1983. – Vol. 34.– № 1 (Summer). – P. 3–18; 2) Russian Language and Soviet Politics // Soviet Studies. – 1982. – Vol. 34. – № 1 (January). – P. 23–42. Український дисидент Юрій Бадзьо висловив протест проти совєтської історичної схеми і неможливости для українців розвивати власну ідентичність. Див. його «Відкритиї лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального комітету КПРС» (Нью-Йорк, 1981).

[13] Див., наприклад: *О. К. Касименко*. За нові успіхи українських істориків // УІЖ. – 1963. – № 2; *Ф. П. Шевченко*. Чому М. Грушевський повернувся на Радянську Україну // Там само. – 1966. – № 11. – С. 13–30; *О. Апанович*. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1960.

Грушевського, проте зустріли рішучий спротив з боку наукового істеблішменту совєтської України[14]. Незважаючи на це, 1989 року кілька українських журналів почали публікувати праці Грушевського і статті, в яких його політичну діяльність зображувано позитивно. Спроби реабілітації досягли певного успіху, коли Петро Толочко, провідний український фахівець з історії Київської Русі, підтвердив історичну схему Грушевського[15].

У міру наближення України до суверенітету і, нарешті, незалежности, опозиція до Грушевського поступово зникала. В серпні 1991 року у Львові відбулася міжнародна конференція, присвячена Грушевському. Багато доповідачів визнавали правильність його історичної схеми[16]. Того ж року спільними зусиллями Археографічної комісії Академії наук України, Гарвардського інституту українських студій і Канадського інституту українських студій було перевидано перший том знаменитої «Історії України-Руси»[17]. Навіть в Акті проголошення незалежности України згадано «тисячолітню традицію державотворення України», що було непрямим свідченням сприйняття історичної періодизації Грушевського. 1992 року було перевидано політичні статті Грушевського з передмовою президента Леоніда Кравчука[18]. Стало зрозуміло, що схема Грушевського буде основою нової національної історії України й використовуватиметься для історичного обґрунтування української державности.

---

[14] Про офіційне совєтське ставлення до Михайла Грушевського і дискусію, яку викликала гласність, див.: *Bohdan W. Klid.* The Struggle over Mykhailo Hrushevs'ky: Recent Soviet Polemics // Canadian Slavonic Papers. – 1991. – Vol. 33. – № 1 (March). – P. 32–45.

[15] *П. Толочко.* Історія України – нове висвітлення // Україна. – 1989. – № 41. – С. 4–6. (Петро Толочко пізніше відкинув ці погляди та повернувся до більш панслов'янських поглядів на Київську Русь, піддавши критиці концепцію Грушевського. Див.: *П. Толочко.* Київська Русь. – К., 1996. – С. 5–7.)

[16] Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Л., 1994.

[17] *М. Грушевський.* Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1.

[18] Великий українець. – К., 1992.

Боротьба проти російської імперської схеми яскраво проявилася в релігійному та церковному житті України. Історія знову стала основним полем битви й спричинила релігійне бродіння та зміни в церковній політиці[19]. Російська Православна Церква обстоювала і далі обстоює традиційний російський імперський погляд. Церква виводить свій початок від хрещення Русі 988 року в Києві, оплакує пізніше розділення Церкви на українську та російську гілки і прославляє їхнє «возз'єднання» 1686 року, коли Київський митрополит перейшов під юрисдикцію Московського патріярха. Прийнявши імперську історичну схему, Російська Православна Церква підтримує концепцію єдности східних слов'ян у певній великій «російській» спільноті, для якої вона є єдиною леґітимною православною церквою[20]. Російська Церква de facto схвалила заборону й допомагала знищувати своїх суперників: незалежні Українські Православні Церкви та Українську Греко-католицьку (Уніятську) Церкву[21].

Українська Православна і Католицька церкви мають дуже відмінні погляди на історію. Вони також виводять свій початок від хрещення Русі 988 року, але розглядають цю подію як насамперед українську[22]. Вони вважають, що християнізація

---

[19] Кілька абзаців про церковну політику подано лише як яскравий приклад того, що історія була і залишається в Україні полем битви.

[20] Основні погляди Російської Православної Церкви залишаються незмінними; класичний виклад цих поглядів див.: *Макарий (Булгаков).* История Русской церкви: В 12 т. – СПб., 1882–1884; сучасні праці: The Russian Orthodox Church, 10th to 20th Centuries. – Moscow, 1988; *Archbishop Makary.* The Eastern Orthodox Church in Ukraine. – Kiev, 1980.

[21] Див.: *Bohdan Bociurkiw.* The Uniate Church in the Soviet Ukraine: A Case Study in Soviet Church Policy // Canadian Slavonic Papers. – 1965. – Vol. 7. – P. 89–113. Також див. пізніші праці: The Ukrainian Catholic Church and the Soviet State (1939–1950). – Edmonton, 1996; *Frank Sysyn.* The Ukrainian Orthodox Question in the USSR. – Cambridge, MA, 1987. – P. 9–20.

[22] Стислий виклад українських поглядів на християнство див.: *М. Чубатий.* Історія християнства на Руси-Україні: В 2 т. – Рим; Нью-Йорк, 1965–1976; *Іван Власовський.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. – New York; South Bound Brook, N.Y., 1955–1966; *О. Лотоцький.* Автокефалія: В 2 т. – Варшава, 1935–1938.

Росії відбулася значно пізніше, завдяки українським місіонерам[23]. На відміну від Російської Православної Церкви, що наголошує на єдності східних слов'ян у давні й пізніші часи, і Українська Православна, і Греко-католицька Церква зосереджуються на Україні, зокрема, на боротьбі Української Церкви за збереження східного й православного духу перед наступом римо-католицької Польщі[24]. Для греко-католиків проблему вирішила Берестейська унія 1596 року, за якою частина церкви визнала примат Папи, але зберегла православний обряд[25] . Українська Православна Церква розглядала цю унію не як розв'язання проблеми, а як зраду. Вона підкреслювала розквіт відновленої Православної Церкви у XVII столітті й засуджувала її пізніше об'єднання з Російським православ'ям[26].

У Російській імперії ні Українська Православна, ні Греко-католицька церква не збереглися; їх було приєднано до Російської Православної Церкви. Українська Греко-католицька церква збереглася в Галичині, яка була спочатку під владою Австро-Угорщини, а після Першої світової війни відійшла до Польщі. У недовгий період незалежности України постала незалежна Українська Автокефальна Церква, але в 1930-х її було приєднано до Російської Православної Церкви. Така сама доля спіткала 1946 року Українську Греко-католицьку Церкву після того, як Галичину було приєднано до Української ССР[27]. Отже,

---

[23] Див., наприклад: *Ihor Kutash.* The Soviet Union Celebrates 1000 Years of Christianity // Christian History. – 1988. – Vol. 7. – № 2. – P. 12–13.

[24] *Василь Іванишин.* Українська церква і процес національного відродження // Українське відродження і національна церква. – К., 1990. – С. 30–31.

[25] Там само. – С. 34–35.

[26] Див.: *Frank Sysyn.* The Russian Sobor and the Rejection of Ukrainian Orthodox Autocephaly // Ukrainian Weekly. – 1990. – № 30. – 1990. – P. 8–9. Також див.: Третє відродження УАПЦ // Українські вісті. – Детройт, 1991. – 7 жовт.

[27] *Frank Sysyn.* The Ukrainian Orthodox Question in the USSR. – P. 12–13; *Bohdan Bociurkiw.* 1) The Rise of the Ukrainian Autocephalos Orthodox Church. 1919–22 // Church, Nation and State in Russia and Ukraine / Ed. by Geoffrey A. Mosking. – New York: St. Martin's Press, 1990. – P. 228–249; 2) The Uniate Church in the Soviet Ukraine. – P. 89–113.

альтернативні до Російської Православної Церкви погляди могли існувати лише на еміґрації або в Українській Греко-католицькій церкві в підпіллі.

Відмінність історичних перспектив відкрито проявилася 1988 року під час святкування тисячоліття хрещення Русі. Після певних вагань офіційно атеїстичний совєтський уряд організував масштабні святкування цієї події, що отримала назву тисячоліття «російського християнства» або тисячоліття «Російської Православної Церкви». Попри те, що хрещення відбулося у Києві, більшість урочистостей мали місце в Москві, якої 988 року ще навіть не існувало. З погляду совєтського уряду та Російської Православної Церкви святкування стало нагодою зміцнити концепцію прадавньої єдности росіян, українців і білорусів. Однак, перетворивши святкування на передовсім «російську» подію, офіційні церемонії також підкреслювали вищість Росії, російської історії, мови та культури[28].

Українці в діяспорі також святкували тисячоліття хрещення Русі. Головні ювілейні урочистості відбулися в Римі, Вашинґтоні, Савт Баунд Бруку (Нью-Джерсі) і Торонто. Було опубліковано наукові та ювілейні видання, а Гарвардський інститут українських студій розпочав велику серію публікацій давньої української літератури[29]. Проводячи відповідні заходи, українська діяспора намагалася заперечити твердження, що ця дата була тисячоліттям Російської Православної Церкви і «Святої Росії», а також підкреслювала тяглість українського християнства й української культури від часу хрещення 988 року. Водночас українська діяспора порушила питання об'єднання Української Православної Церкви з Російською Православною Церквою та заборони переслідувань Української Греко-католицької Церкви в підпіллі[30].

---

[28] The Russian Orthodox Church: Its Role in History and the Modern World // Commission of the Ukrainian SSR for UNESCO Bulletin. – 1988. – Vol. 1. – P. 1–5.

[29] Докладніше про ці публікації див. у покажчику: Harvard Ukrainian Institute Publications. – Cambridge, MA, 1992.

[30] Див., наприклад: *Ihor Kutash*. Soviet Union Celebrates 1000 Years of Christianity. – P. 14–15; The Millenium of Christianity in Rus'-Ukraine: The Harvard Project (988–1988). – Cambridge, MA, [1988].

Припинення релігійних переслідувань у СССР наприкінці 1980-х років привело до відновлення Української Автокефальної Православної Церкви й Української Греко-католицької Церкви. У жорсткій тристоронній боротьбі за парафії і вірних ці дві церкви майже витіснили Російську Православну Церкву з найбільш національно свідомих і традиційно католицьких реґіонів Галичини[31]. Однак у Східній Україні Російська Православна Церква зберегла своє панівне становище. 1990 року перед загрозою втратити свої позиції на користь Української Автокефальної Церкви Російська Православна Церква в Україні проголосила автономію від Москви і стала Українською Православною Церквою[32]. Після декларації про незалежність України Українська Православна Церква попросила Московського патріярха надати їй автокефалію, тобто незалежність. Москва відкинула це прохання. У відповідь частина Української Православної Церкви об'єдналася з Українською Автокефальною Православною Церквою[33]. Це об'єднання не було тривалим. Із часом виникли три окремі православні церкви: Українська Православна Церква Київського патріярхату; Українська Автокефальна Церква та Українська Православна Церква Московського патріярхату[34].

Ускладнена політичними й персональними амбіціями, різноманітними скандалами, проблемами канонічного права, нинішня церковна ситуація в Україні визначалася й надалі визна-

---

[31] 1991: A Look Back // Ukrainian Weekly. – 1991. – № 52. – P. 7.

[32] Слово Митрополита Київського і всієї України Філарета на відкритті Собору Української православної церкви // Собор Української православної церкви. – К., 1992. – С. 5.

[33] Звернення Собору Української Православної Церкви до святійшого Патріарха Московського і всієї Русі Алєксія II і єпископату Руської Православної Церкви // Собор Української Православної Церкви. – С. 32–33; *Frank Sysyn*. The Russian Sobor and the Rejection of Ukrainian Orthodox Autocephaly. – P. 8–9. Також див.: *Serhii Plokhy*. Ukrainian Autocephaly and Metropolitan Filaret // Ukrainian Weekly. – 1992. – № 31. – P. 5, 12.

[34] *Khristina Lew*. Church Split Continues to Plague Orthodox Faithful in Ukraine // Ukrainian Weekly. – 1993. – № 12. – P. 3; *Serhii Plokhy*. Kyiv vs. Moscow: The Autocephalous Movement in Independent Ukraine // The Harriman Review. – 1996. – Vol. 9. – № 1/2 (Spring). – P. 32–37.

чається фундаментально відмінними візіями історії церкви. І Українська Православна, і Українська Греко-католицька Церкви вважають, що в Україні від часу хрещення 988 року розвинулася окрема багата духовна традиція, яку потрібно відновити. З погляду українських православних це можна здійснити через поєднання всіх православних в Україні в одну українську православну церкву; з погляду греко-католиків – через окрему українську Церкву у єдності з Римом. Інший погляд – спільної східнослов'янської духовної спадщини – розвиває Православна Церква, підпорядкована Москві. Ці суперечливі історичні позиції впливають на релігійну боротьбу всередині України та ускладнюють російсько-українські взаємини.

Завдяки суверенітету й незалежності на передній план вийшли нові історичні теми: розвиток української нації, державности, а також безліч інших, раніше заборонених тем. Однак українські історики й журналісти виявилися не готовими розглядати нові історичні теми, нові інтерпретації та нові дослідження. Переважно вони зверталися до вже доступного історичного матеріялу, зокрема до праць істориків, чию спадщину раніше замовчували або забороняли. Було видано та перевидано твори Дмитра Багалія, Дмитра Яворницького, Миколи Костомарова, Володимира Антоновича – попередника Грушевського, а також праці про цих учених[35]. Ці дослідники завдячують своїм визнанням тому факту, що були національно свідомими та зверталися до української історії всупереч царським і совєтським заборонам. Наукові й популярні часописи почали перевидавати статті, вперше опубліковані у XIX столітті в Україні або у XX столітті за кордоном[36].

---

[35] Зокрема, див.: *Дмитро Багалій.* Автобіографія // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 18–95; *Олександр Киян.* Кафедральне «вірую» Володимира Антоновича: З неопублікованої спадщини // Там само. – № 3. – С. 63–69. Серед нових праць про Костомарова – книжка Ю. А. Пінчука «Микола Іванович Костомаров» (К., 1992) і стаття Петра Толочка «Видатний історик України і Росії» («Київська старовина» – 1992. – № 5. – С. 7–14). Свідченням інтересу до Д. Яворницького є нещодавно опубліковані мемуари знавця його спадщини Івана Шаповала (див.: Там само. – 1992. – № 3. – С. 94–100).

[36] Подібні публікації регулярно з'являються в журналі «Київська старовина»і трохи рідше в журналі «Україна».

Білі плями в історичній науці частково заповнювали західні вчені. Новий підручник історії України Ореста Субтельного, опублікований у Торонто, було дуже швидко перекладено українською і величезним накладом видано в Україні. Частини книжки опублікував «Український історичний журнал»; підручник увійшов до програми навчальних курсів для офіцерів української армії[37]. В Україні також було опубліковано твори таких західних вчених, як Омелян Пріцак, Роман Шпорлюк, Тарас Гунчак, Томас Примак[38].

Центральною темою у перебігу відродження окремої української історичної свідомости було козацтво. Цікаво, що в Росії також відбулося козацьке відродження. Проте ці два відродження мають протилежні цілі: російське ґрунтувалося на імперських прагненнях[39], тоді як відродження українського козацтва зміцнювало українську національну свідомість та територіяльну цілісність України.

Козацтво змогло об'єднати навколо себе українську громадську думку, бо воно зачіпає почуття українців майже кожного реґіону України, аж до вкрай зрусифікованих Півдня і Сходу, де збереглося небагато українських традицій. Тому Народний Рух, щоб мати вплив і частково дерусифікувати ці території, організував низку урочистостей з нагоди п'ятисотої річниці Запорозького козацтва. Проводячи ці святкування, Рух мав на меті показати, що ці землі пов'язані із Запорозьким козацтвом та з Україною. Це суперечить російському імперському баченню Південно-Східної України, яку пов'язувано насамперед із

---

[37] Дуже позитивно сприйняту працю О. Субтельного «Ukraine: A History» (Toronto: University of Toronto Press, 1988) було перекладено українською і видано під назвою «Україна: Історія» (К., 1991), а також частинами в «УІЖ» (1991. – №№ 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12).

[38] Зокрема, див.: *О. Пріцак.* Агатангел Кримський // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 11–26. Статті Тараса Гунчака і Томаса Примака надруковано 1991 року в «УІЖ» (відповідно №№ 10 і 1), а праці Романа Шпорлюка опубліковано у виданнях «Україна», «Наука і культура» (К., 1991), «Ґенеза» (Л., 1992).

[39] Про ці тенденції в російському козацькому русі див. статтю Андре Вілсона та Ніни Башкатової у вид.: The World Today. – London, 1993. – Vol. 49. – № 4. – P. 2–4.

колонізаторською діяльністю Єкатєріни II та Російської імперії[40].

Оскільки в минулому деякі козацькі утворення були незалежними або напівнезалежними, козаків також розглядали як попередників української державности. Під час передвиборчої кампанії 1991 року Леонід Кравчук, тоді ще голова Верховної Ради, та його головний опонент Вячеслав Чорновіл фотографувалися з булавою в руках – символом влади українського гетьмана. Таке саме символічне значення мала урочиста церемонія скасування Переяславської угоди 1654 року Вячеславом Чорноволом, тобто заперечення того, що зовсім недавно називали «возз'єднанням» України з Росією[41]. Нині в Україні майже на кожному фестивалі народної творчости, рок-концерті або громадській урочистості можна зустріти чимало людей, одягнених у колоритний козацький стрій. Як підкреслено в нещодавно реабілітованому національному гімні України, українці справді вважають себе нащадками козаків.

Масова козакофілія дуже помітна і в наукових, і в популярних публікаціях. Козацьку державу розглядають як зразок демократії, оскільки саме цій державі належить проєкт «першої в Европі» конституції 1710 року[42]. Військові газети й журнал «Армія України» друкували матеріяли про козацькі війни й пропонували використати спадщину козацтва в розробці військової доктрини України[43]. Що ж до наукової сфери, то про-

---

[40] Розробку цих тез і аналіз поглядів на історію козацтва див.: *Frank Sysyn*. The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology // Social Research. – 1991. – Vol. 58. – № 4 (Winter). – P. 845–864.

[41] Газета «News From Ukraine» (1992. – № 36/37) до першої річниці незалежности України на першій сторінці помістила фотографію Леоніда Кравчука з булавою. У книзі інтерв'ю і промов Леоніда Кравчука його також зображено з булавою в руці (див.: *Леонід Кравчук*. Є така держава – Україна. – К., 1992). Вячеслава Чорновола було обрано головою новоутвореного Козацького братства. Під час церемонії обрання він тримав булаву із золота і срібла. Саме на цих урочистостях 21 червня 1992 року Козацьке братство скасувало Переяславську угоду. Див.: Ukrainian Weekly. – 1992. – № 27. – P. 8–13.

[42] *Володимир Замлинський*. Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 2–6.

[43] Див. статтю Івана Стороженка «Козаки про доктрину не чули, але її

відний фахівець із історії козацтва запропонував зробити козацькі студії окремою дисципліною в рамках історії України та створити окремий інститут наукових досліджень козацтва[44]. Численні статті про козаків і козацьких гетьманів прославляли тих, хто боровся за «суверенітет і державність України». В цьому контексті гетьман Іван Мазепа, котрий виступив проти Росії 1709 року й отримав в історіографії Російської імперії та Совєтського Союзу тавро «зрадника» й «ворога народу», тепер став героєм[45].

Другою історичною темою, що цікавила широку громадськість, було викриття злочинів сталінізму. Для Західної України це були страти, масові арешти й депортації 1940-х і 1950-х років. У Східній Україні увагу було зосереджено на штучному голодоморі 1932–1933 років, внаслідок якого загинуло близько п'ятисеми мільйонів людей. Хоча в совєтські часи цю тему було повністю заборонено, багато українців дещо знали про своїх родичів, які загинули від голодомору. Документальний фільм про голодомор, показаний по телебаченню напередодні референдуму в грудні 1991 року, можливо, вплинув на результати голосування – понад 90 відсотків виборців віддали голоси за незалежність[46]. Багато матеріялу про голод було оприлюднено протягом трьох років до здобуття незалежности[47]. Факт голодомору визнали майже всі, однак і далі існують розбіжності інтерпретацій, хоча

знали» (Військо України. – 1993. – № 2/3. – С. 16–18), а також інтерв'ю з генералом Володимиром Мулявою в журналі «Україна» (1993. – № 1. – С. 14–15).

[44] Це запропонував Юрій Мицик у статті «Історія українського козацтва: Актуальні проблеми досліджень» (Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 2–6).

[45] З останніх досліджень постаті Мазепи див. монографію Ореста Субтельного «Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст.» (К., 1994) та передмову Богдана Якимовича до перекладу праці Альфреда Єнсена «Мазепа» (К., 1992. – С. 5–21).

[46] У суботу 30 листопада 1991 року о 14.30 Перший канал Українського телебачення здійснив прем'єрний показ фільму «Голод-33». Після фільму було показано інтерв'ю з його авторами.

[47] Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990; Итоговый отчет. 1990 год / Международная комиссия по расследованию голода на Украине. – К., 1992.

дедалі більше українців переконуються в тому, що голод був не просто наслідком примусової колективізації – то був акт зумисного геноциду проти українського народу[48].

Іншою історичною темою, до якої звернулися нещодавно, є українська державність 1918–1920-х років, зокрема Українська Народна Республіка (УНР). Наприкінці 80-х років ці утворення розглядали як втілення зла і реакції, тепер же їх вважають славними зразками українського державотворення XX століття. Безліч статтей було присвячено політиці, міжнародним відносинам, військовій політиці, політиці щодо національних меншин та іншим аспектам діяльности незалежних українських урядів[49]. На рівні символіки незалежна Україна підкреслила свій зв'язок з УНР, прийнявши її національні емблеми – тризуб і синьо-жовтий прапор. Знання про УНР та інші незалежні утворення в Україні 1917–1920-х років починає ставати частиною свідомости широкої громадськости в Україні.

Зацікавлення іншими історичними темами залежать від реґіону і потенційно можуть радше роз'єднати, аніж сформувати єдине історичне бачення. Найбільше суперечок викликає питання реабілітації Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА). УПА воювала частково проти німців, але головним чином проти совєтської влади в Західній Україні аж до 1952 року[50]. В популярній пресі з'явилося багато статтей про героїчну боротьбу УПА проти совєтських окупантів. Навіть український військовий журнал і газета помістили розлогі матеріяли зі схвальною оцінкою діяльно-

---

[48] *Василь Марочко.* «Бодай те лихо не верталось...» // Сучасність. – 1993. – № 2. – С. 92.

[49] Чимало статтей з'явилося в «УІЖ» (1991. – №№ 5–9). Офіційний друкований орган українського парламенту «Голос України» у сімдесят п'яту річницю проголошення незалежности України також із симпатією описав минуле УНР (1993. – №№ 12, 13, 17). Див. також: Молодь України. – 1993. – 19, 21 січ.

[50] З історії ОУН і УПА існує надзвичайно багато літератури, авторами деяких праць є самі партизани, деяких – їхні вороги. Цінним дослідженням з історії ОУН є праця: *John Armstrong.* Ukrainian Nationalism / 3rd ed. – Englwood, CO: Ukrainian Academic Press, 1990. Також див. розділи 1–4 у вид.: *Y. Bilinsky.* The Second Soviet Republic.

сти[51] УПА. Проте автори інших статтей виступали проти ґлорифікації УПА, доводячи, що вона співпрацювала з німцями і винна у злочинах проти українського та польського населення[52]. Картину ще більше ускладнюють недавно опубліковані архівні матеріяли, які свідчать, що спеціяльні загони НКВС у формі УПА знищували цілі села з метою дискредитувати УПА. Особливо завзято виступають проти реабілітації УПА, нечисленні бійці якої ще живі й вимагають ветеранської пенсії, ветерани Червоної Армії, які воювали проти УПА. Зрозуміло, важко примирити образи солдата Червоної Армії – героїчного захисника від нацистів – і вояка УПА в спільній історичній свідомості. Однак саме це намагався здійснити офіційний орган Міністерства оборони України, хоча й не досяг значного успіху[53].

Намагаючись дослідити динаміку відповідних історичних інтерпретацій і визначити, чи не з'явилася нова або оновлена українська історична свідомість, я з 1990 року і до початку 1993 року переглядав кожен номер щоденної газети «Правда Украины». Я обрав саме цю газету, оскільки це російськомовне видання було офіційним органом Центрального комітету Комуністичної партії України аж до її заборони. Воно репрезентувало консервативні, комуністичні, просовєтські сили. Навіть перетворившись на громадську газету (через тиждень після спроби путчу), «Правда Украины» зберегла виразно консервативний та антинаціоналістичний характер. Тому я вважаю, що ця газета є барометром того, наскільки певні історичні погляди поширюються поза вузькими колами націоналістичної інтелі-

---

[51] Прихильні статті про УПА було надруковано у газеті «Народна Армія» (1992. – 14, 16, 28 жовт.; 1993. – 2, 4, 23, 24 лют.). Журнал Національної гвардії «Військо України» присвятив цілий розділ героям УПА (1992. – № 1. – С. 52–80). Дуже завзята стаття на захист УПА з'явилась на сторінках журналу «Україна» (1993. – № 1. – С. 18–19).

[52] Див., наприклад: *Володимир Прониза.* «Не всім співаймо славу!» // Голос України. – 1993. – № 9. – С. 13.

[53] Заклики до примирення між ветеранами Другої світової війни і УПА опублікувала «Народна армія» (1992. – 28 жовт.; 1993. – 4, 24 лют.). Однак деякі групи ветеранів Другої світової війни продовжували виступати проти реабілітації УПА (див.: Народна армія. – 1993. – 14 січ., 23 лют.).

ґенції та проникають у комуністичний, а в часи незалежности – посткомуністичний політичний дискурс.

Як щоденна газета, «Правда Украины» не була безпосередньо зацікавлена в історичній тематиці. Однак у боротьбі з українським національним рухом, зокрема з Народним Рухом, газета часто зверталася до української історії. Наприклад, коли Рух улітку 1990 року займався приготуваннями до відзначення п'ятисотої річниці Запорозького козацтва, «Правда Украины» виступила проти цих заходів[54]. У двох сттях «Правда Украины» засудила спроби Руху показати козацтво як унікальний український феномен, іґноруючи Росію та спільну українсько-російську боротьбу проти панування Польщі в Україні[55]. Однак раптом «Правда Украины» 31 липня 1990 року опублікувала статтю про козацтво, розглядаючи його насамперед як феномен українського історичного минулого та бастіон свободи й демократії. Цей поворот на 180 градусів стався через два тижні після прийняття декларації про державний суверенітет України й напередодні святкування річниці козацтва, що відбулося на початку серпня. Комуністи вирішили й собі звернутися до козацької тематики, і від кінця літа 1990 року «Правда Украины» постійно зображувала козацтво як стрижень української історії та культури. Водночас газета продовжувала виступати проти вихваляння будь-яких антиросійських аспектів козацької історії. У грудні 1990 року «Правда Украины» виступила з критикою відзначення Рухом річниці виступу гетьмана Мазепи проти Росії в Північній війні 1709 року[56]. На початок 1992 року з'явився вже збалансованіший образ Мазепи, однак гетьмана все ще розглядали як егоїста й політичного авантюриста, що засвідчило: газета «Правда Украины» не мала бажання цілком прийняти націоналістичний пантеон героїв[57].

Подібний різкий поворот відбувся і в питанні про українську державність 1917–1920-х років. Газета «Правда Ук-

---

[54] Правда Украины. – 1990. – 6 июня.
[55] Там же. – 1990. – 25 июля.
[56] Там же. – 1990. – 12 июля.
[57] Там же. – 1992. – 21 янв.

раины» неодноразово зверталася до цієї тематики, що також було пов'язано з діяльністю Руху. 22 січня 1990 року, в річницю проголошення незалежности 1918 року й Акту злуки 1919 року, Рух організував живий ланцюг від Львова до Києва. Кілька сотень тисяч людей, що посеред зими зібрались відзначити річницю «буржуазно-націоналістичної» незалежности й злуку Західної та Східної України, кинули серйозний виклик совєтській комуністичній схемі. «Правда Украины» неодноразово виступала проти відзначення річниці й перегляду офіційної позиції, відповідно до якої УНР була буржуазно-націоналістичним утворенням, протистояла робітникам та селянам і служила Німеччині, Австрії та Польщі. Особливу критику викликала постать Симона Петлюри, військового лідера Директорії УНР, якого вважали втіленням зла, відповідальним за погроми й різанину в Україні. Газета знову й знову повторювала, що всі прагнення українського народу здійснилися після більшовицької революції та утворення Української РСР у складі Совєтського Союзу[58]. Наприкінці 1990 року позиція газети стосовно УНР пом'якшала, прозвучали деякі схвальні коментарі щодо Володимира Винниченка та Михайла Грушевського[59]. У 1992 році «Правда Украины» опублікувала декілька позитивних статтей про Центральну Раду[60], уряд УНР і навіть передрукувала фактографічнонейтральну статтю про вбивство Петлюри[61]. Врешті-решт «Правда Украины» цілковито прийняла УНР як леґітимну українську незалежну державу.

Київську Русь газета зображала як взірець давньої російсько-української єдности, якій тепер загрожували український і російський націоналізми[62]. Незадовго до проголошення незалежности України, напередодні спроби путчу в серпні 1991 року, «Правда Украины» надрукувала велике інтерв'ю з Петром Толочком, провідним фахівцем із Київської Русі, який безпосередньо співвідносив Київську Русь із історією України[63]. По-

---

58 Там же. – 1990. – 23, 24 янв., 26 июля.
59 Там же. – 1990. – 22 нояб.
60 Там же. – 1992. – 17 марта.
61 Там же. – 1992. – 29 апр.
62 Там же. – 1990. – 23 марта, 28 дек.
63 Там же. – 1991. – 7 авг.

вна реабілітація Михайла Грушевського як історика ще більше утвердила газету в українському історичному погляді на походження східних слов'ян.

Про голодомор 1933 року «Правда Украины» мовчала аж до червня 1991 року, коли було надруковано інтерв'ю із Сергієм Дяченком, автором фільму на цю тему. Відтоді голодомор газета подавала як геноцид проти українського народу, за який був відповідальний Сталін[64].

Жодній темі в 1990–1991 роках не було відведено в газеті стільки місця, як ОУН-УПА. У 1990 році в шістнадцяти номерах друкувалися матеріяли з цієї теми; у 1991-му таких номерів було щонайменше двадцять п'ять[65]. Усі ці матеріяли були, по суті, спрямовані проти Руху та українських націоналістів. Насправді український рух за незалежність було показано як оунівський різновид «фашизму» або його прикриття. «Правда Украины» особливо настирно намагалася спростувати думку про те, що УПА була осердям збройного спротиву проти сталінізму. Для «Правды Украины» ОУН-УПА була й, можливо, залишається втіленням зла, що не підлягає реабілітації. Регулярне викриття провідників і діяльности ОУН у газеті раптово припинилося після проголошення незалежности. Протягом усього 1992 року з'явився лише один фактографічний матеріял про УПА[66]. Ймовірно, газета, не впевнена у власному становищі в посткомуністичній незалежній Україні, вирішила не зачіпати цієї небезпечної теми. Однак вміщена на початку 1993 року редакційна стаття, де було піддано гострій критиці заплановану у Львові зустріч бійців дивізії СС «Галичина», також містила несхвальний відгук про спроби реабілітувати УПА, що трактувалися як образа та блюзнірство[67]. Здається, «Правда Украины» не готова прийняти ОУН-УПА як частину нової української історичної свідомости.

---

[64] Там же. – 1991. – 13 июня.

[65] Там же. – 1990. – 11 февр., 11 апр., 19 авг., 13 сент., 14 окт., 1, 30 нояб., 14, 16, 19 , 21, 22, 23, 25, 26, 29 дек.; 1991. – 9 янв., 27, 28 февр., 28 мая, 8, 14, 18, 20, 21, 25, 26, 27 , 28 июня, 3, 5, 6 , 9, 10, 12, 13, 18, 19 июля, 22, 23, 24 авг.

[66] Там же. – 1992. – 29 апр.

[67] Там же. – 1993. – 2 марта.

Очевидно, що історія стала полем битви спочатку й насамперед в Україні. Зі здобуттям незалежности історичні погляди, що були в Україні заборонені та могли розвиватися лише на еміграції, вийшли на передній план. Формується нова історична свідомість, частково спонтанно, частково – цілеспрямованими зусиллями деяких істориків, журналістів, публіцистів.

На даному етапі українці все ще навмання шукають спільного бачення минулого. Власне українські інтерпретації деяких тем (наприклад, козацтво, український погляд на історію Київської Русі, українські церковні традиції, визвольні змагання 1917–1920 років, жахіття сталінізму, зокрема голодомор 1933 року) здаються прийнятними складниками такого бачення. Інші теми – наприклад, Друга світова війна, ОУН та УПА – мають вужче політичне значення й знаходять відгук в окремих реґіонах, продовжують викликати суперечки і поки що не можуть стати частиною загальної української історичної ідентичности.

Хоча дебати з приводу історичних інтерпретацій є нормальним складником націєтворення, український приклад все ж має свої особливості. Досі нова українська історична свідомість уникала антиросійської й антипольської риторики, попри те, що деякі історичні теми можна було легко використати з такою метою. Процес полягає насамперед у відмежуванні від Росії, але не у відкиненні її. Це – пошук власних символів, а не спільних.

Неквапність у створенні історичної ідентичности слід пояснити тим, що Україна має будувати водночас і державу, і націю. Здається, більшість українців вважають, що ніщо не повинно загрожувати незалежності, навіть процес націєтворення. Найважливішою метою є уникнути конфлікту не тільки з національними меншинами, але й із колишніми комуністами. Наприклад, викриття злочинів сталінізму є популярною історичною темою, однак ніхто не згадує про живих виконавців цих злочинів.

Формування нової української історичної свідомости все ще перебуває на рудиментарній стадії, воно обмежено лише національно свідомими представниками населення. Швидко й широко прищепити українську візію історії складно, оскільки за імперської російської і совєтської влади домінантні інтер-

претації стали загальноприйнятими навіть серед багатьох українців. Крім того, консенсусу досягнуто лише щодо деяких тем та інтерпретацій. Щоб сформувалося бодай попереднє українське бачення, необхідно принаймні видати нові підручники й запровадити нові навчальні плани. Навчальні плани для шкіл мають також допомогти українському погляду на історію проникнути в ширші кола суспільства.

Який же вплив матиме виникнення нової української історичної свідомости на українсько-російські відносини? Багато залежить від подальшого розвитку України. Зростання політичної та економічної напружености між Україною та Росією потенційно може сприяти утвердженню антиросійської історичної інтерпретації. Також важливо те, як українське історичне бачення сприймають у Росії, які типові історичні погляди сформуються в постсовєтській Росії.

У Росії після краху комунізму й розпаду Совєтського Союзу дискусія про «російське питання» та російську ідентичність стала актуальнішою. Так само шукаючи свого історичного коріння, росіяни спробували очистити історію від марксистської ідеології та інтернаціоналізму. Академік Д. С. Ліхачов був в авангарді серед тих, хто намагався повернути Росії сутність її історії та культури. На думку Ліхачова, російська нація виникла в Київській Русі в X столітті, і навіть після поділу «на окремі утворення Росія і Україна сформували не лише політичну, але також культурну дуалістичну єдність: російська культура не має сенсу без української, а українська – без російської»[68]. Найавторитетніший російський автор на еміґрації, Олександр Солженіцин, висловлює дуже схожі погляди.

Російський міт єдности був і залишається частиною російської національної душі. Тому росіянам, від консервативних націоналістів до ліберальних демократів, дуже важко визнати право українців на власну історію та власну ідентичність. У дискусії за круглим столом редактор газети «Московские новости» Лєн Карпінський стверджував: Київ був «матір'ю російських міст», «мільйони росіян переконані, що без України не

---

[68] *Dmitrii S. Likhachev.* Reflections on Russia. – Boulder, CO: Westview Press, 1991. – P. 74.

можна говорити не лише про Велику Росію, але й про будь-яку Росію взагалі»[69]. Ліберальний мислитель Алєксандр Ципко прийшов до висновку, що «без сьогоднішньої України не може бути Росії в старому, справжньому розумінні цього слова»[70]. Віктор Аксючиц, лідер Російського християнсько-демократичного руху, стверджує: «...попри те, що нам тепер кажуть, я цілком упевнений: білоруси, українці і росіяни навіть нині належать до однієї великої російської нації, яка формувалася протягом нашої спільної історії на основі православної віри»[71]. На єдності східних слов'ян особливо наголошує праве крило російської популярної преси. Такі журнали, як «Молодая гвардия», «Юность», газета «Литературная Россия», спеціялізовані видання «Военно-исторический журнал» і «Журнал Московской патриархии», обстоюють[72] «єдину й неділиму Росію», що включала в себе Україну в минулому та включатиме в майбутньому. Цю позицію найпослідовніше розвиває «Молодая гвардия», яка стверджує, що Росія має тисячолітню історію, що лише в Російській державі може існувати Україна, і лише відновлена Росія може забезпечити стабільність в Европі й у світі[73].

Ліберальніша російська преса не виступає за «повернення» України, але й не заперечує інтелектуальних підвалин «російської ідеї». Дотепер навряд чи були спроби відмежувати істо-

---

69 Московские новости. – 1991. – № 51.

70 Комсомольская правда. – 1992. – 14 янв.

71 «Радио России». 7 січня 1993 р. Цит. за: *Vera Tolz*. The Burden of Imperial Legacy in Russia // RFE/RL Research Report. – 1993. – 22 March.

72 Щоб скласти уявлення про сучасні російські погляди, я переглянув кілька російських журналів і газет: Вопросы истории. – 1992. – №№ 1, 2/3, 4/5, 8/9; Отечественная история. – 1992. – №№ 2, 3, 4, 5, 6; Молодая гвардия. – 1992. – №№ 1/2, 3/4, 5/6, 7; 1993. – №№ 1, 2; Военно-исторический журнал. – 1992. – №№ 1, 2, 3, 6/7, 9; Грани. – 1992. – № 165; Кентавр. – 1992. – Май/июнь, окт./дек.; Москва. – 1992. – №№ 1, 2/4; Посев. – 1992. – №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6; Юность. – 1992. – №№ 1, 2, 3; Октябрь. – 1992. – №№ 9, 10, 11, 12; Журнал Московской патриархии. – 1991. – №№ 7, 10, 11, 12; 1992. – №№ 1, 2, 3, 4, 5; Литературная Россия. – 1993. – №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11.

73 Молодая гвардия. – 1992. – № 3; 1993. – №№ 1, 2, 7.

рію Росії від історії Російської імперії або принаймні розглянути історію Росії як насамперед історичне минуле росіян. Тому для російської історичної свідомости все ще є аксіоматичними тези про єдність східних слов'ян і належність більшої частини історії та культури України до російського історичного досвіду. Цей погляд є повною протилежністю до нової української історичної свідомости, яка наголошує на автохтонному історичному процесі й відмежуванні від Росії.

Який вплив справляє виникнення української історичної свідомости та збереження російського міту єдности на міжнародну політику? Історичні міркування не є першочерговим фактором у визначенні міжнародної політики ні в Росії, ні в Україні, однак вони впливають на їхні стосунки. Російська влада, навіть за відносно «ліберального» міжнародного курсу Андрія Козирєва, ставиться до України радше як до неслухняної дитини, а не як до рівного партнера. Україна вбачає практично в кожному кроці Росії імперські мотиви. Крім того, деякі російські лідери, здається, прагнуть експлуатувати старий російський імперський міт і повернути українців і білорусів до «великого російського народу». Будь-яка спроба такого роду наштовхнеться на опір української національної та історичної свідомости, що дедалі зміцнюються, і може призвести до кровопролиття, хаосу й трагедії на кшталт югославської. Єдиний спосіб уникнути такої трагедії полягає в тому, що російським історикам слід зосередитись на історичних подіях, котрі відбувалися на території сучасної Росії, а не намагатися леґітимізувати російську державність поза російськими кордонами. Крім того, політики мають діяти відповідно до істинних національних інтересів Росії та України, а не чіплятися за національні міти XIX століття.

Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яти

Вступ

Повстання Хмельницького вважається вододілом, вирішальним моментом у багатьох викладах історії[1]. Поляки розглядають повстання як історичне непорозуміння, що спонукало козаків до бунту проти польської «цивілізаційної місії» і зрештою призвело до втрати східних земель «Великої Польщі». Росіяни трактують це повстання як важливий епізод у процесі «збирання» російських» земель і перетворення Московії на могутню європейську державу. Євреї оплакують різанину під час повстання і вважають Хмельниччину безпрецедентним вибухом антиєврейського насильства, передвістям жахливих погромів у Російській імперії, коли не самого Голокосту. Нарешті, українці звеличують повстання як визвольну війну проти іноземного гноблення, як народний національний рух, що завершився створенням козацької держави, і взагалі, як визначальний момент у формуванні української нації[2].

---

[1] Я дякую моїм колегам Франкові Сисину, Сергієві Плохію та Сергієві Єкельчику за допомогу в дослідженні цієї проблематики.

[2] Загальний огляд російських, польських та українських інтерпретацій повстання Хмельницького див.: *Stephen Velychenko*. National History as Cultural Process: A Survey of the interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton: CIUS Press, 1992. Ранішою роботою, в якій відбито еволюцію російських, українських і совєтських

Уславлення українцями подій, що їх євреї вважають найбільшим жахом ранньомодерної доби, свідчить про глибоку прірву між історичною пам'яттю двох народів. Такі різні сприйняття призвели до створення стереотипу українців як засадничих, коли не «біологічних», антисемітів, готових різати євреїв на перший заклик, і стереотипу євреїв як економічних експлуататорів і активного знаряддя соціяльного, релігійного й національного гноблення українського народу. Працюючи в цих традиціях, українські історики мало співчували трагедії, яка спіткала єврейську спільноту, вважаючи, що різанину євреїв можна зрозуміти чи навіть і виправдати, вмотивувавши нестерпним гнобленням. З другого боку, єврейські дослідники часто розглядали різанину як єдиний у своєму роді антисемітський феномен, нехтуючи складним соціяльним, релігійним та економічним контекстом, і применшували або іґнорували насильство, що чинилося проти неєвреїв – поляків та українців-уніятів.

Як і коли постали ці стереотипи? Цю статтю присвячено творенню українського образу євреїв і насильства проти євреїв за повстання Хмельницького в українських історичних наративах ранньомодерної доби та впливу цього образу на історіографію, літературу і фольклор XIX століття, а також формуванню української історичної пам'яті.

Перші детальні українські описи повстання Хмельницького належать до часів Гетьманщини, яка фактично була незалежною козацькою державою і після 1654 року залишалася автономною частиною Російської імперії аж до кінця XVIII століття[3]. Півтора століття ця козацька автономна держава зберігала

поглядів на результати та значення козацько-польської війни, є дослідження: *John Basarab.* Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton: CIUS Press, 1982. Єврейський погляд на події проаналізовано у праці: *Joel Raba.* Between Remembrance and Denial: The Fate of the Jews in the Wars of the Polish Commonwealth during the Mid-Seventeenth Century as Shown in Contemporary Writing and Historical Research. – Boulder, 1995.

[3] Були також дві раніші згадки. На початку 1649 року посол Хмельницького полковник Силуян Мужиловський написав у листі до царя про події війни і, зокрема, згадав про вбивства євреїв. (Цей доку-

свою судову, військово-територіяльну адміністративну систему й особливу соціяльну структуру. Спочатку Гетьманщина обіймала обидва береги Дніпра, але наприкінці XVII століття Правобережна Україна, спустошена тривалими війнами, повернулася до складу Польщі, а Лівобережжя залишилось єдиною територією Гетьманщини[4].

На верхівці соціяльної ієрархії Гетьманщини перебувала козацька старшина, з якої обирали гетьмана. Православне духовенство – друга соціяльна група гетьманської еліти – було економічно могутнім та посідало інтелектуальні ресурси. Євреїв у Гетьманщині було порівняно небагато, оскільки чимало їх загинуло під час повстання Хмельницького, а ті, хто вцілів, утекли на територію коронної Польщі. За умовами Зборівського договору (1649) між козаками та поляками євреям було заборонено жити в трьох українських воєводствах Речі Посполитої. Мало того, Московія, а пізніше Російська імперія проводили дуже жорстку політику нетерпимости до євреїв на релігійному ґрунті. Попри це, євреї у Гетьманщині все ж були. 1727 року імператриця Єкатєріна I звеліла вигнати євреїв з Гетьманщини «рішучіше, ніж це робилося раніше»[5]. Але на про-

---

мент було опубліковано під назвою «Записка посла Богдана Хмельницкого С. Мужиловского царю Алексею Михайловичу о борьбе украинского народа против польской шляхты и о желании воссоединиться с Россией» у вид.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1954. – Т. 2. – С. 12–31). Того ж року західноукраїнський священик Михайло Гунашевський завершив свій «Львівський літопис», що містив короткий опис війни та згадки про різанину євреїв (див: *О. А. Бевзо.* Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971). Попри те, що Мужиловський належав до козацької старшини, а Гунашевський невдовзі по тому, як завершив літопис, переїхав зі Львова до Гетьманщини, обидві ці пам'ятки залишилися на маргінесі української інтелектуальної традиції ранньомодерної доби.

[4] Про адміністративну та соціяльну структуру Гетьманщини також див.: *В. А. Дядиченко.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII століття. – К., 1959; *George Gajecky.* The Cossack Administration of the Hetmanate: 2 vols. – Cambridge, MA: HURI, 1988; *О. І. Гуржій.* Українська козацька держава у другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.

[5] *John Doyle Klier.* Russia Gathers Her Jews: The Origins of the «Jewish Question» in Russia. 1772–1825. – DeKalb: Northern Illinois Universi-

хання гетьмана Данила Апостола (1728) євреям було дозволено тимчасовий в'їзд до Гетьманщини для гуртової торгівлі на ярмарках. Наприкінці 1730-х років імператорський уряд виявив, що євреї постійно живуть у Гетьманщині, і то не лише як головні посередники у торгівлі з Польщею, але також як орендарі, роздрібні торговці й економи місцевих землевласників. Тому в 1740 та 1742 роках російські монархи знову наказали вигнати з імперії всіх євреїв. Невідомо, наскільки ці накази виконувалися, але, згідно з офіційним звітом, на той час у Гетьманщині жило 582 євреї[6]. 1764 року гетьман, шляхта та козацька старшина просили нову імператрицю Єкатєріну II дозволити євреям хоча б короткочасний в'їзд на цю територію. Хоча отримати такий дозвіл не вдалося, невдовзі євреям було дозволено в'їзд у щойно колонізовану південноукраїнську провінцію – Новоросію, звідки вони переселялися далі[7]. Російська імперія наприкінці XVIII століття була змушена облишити політику нетерпимости, коли внаслідок поділів Польщі її підданими стали 900 000 євреїв.

1. Формування образу євреїв і повстання Хмельницького в історичних творах ранньомодерного часу

До повстання Хмельницького історіописання фактично було монополією православного духовенства. Найважливіший історичний текст періоду після Хмельницького, «Синопсис», також було написано духовною особою. Ця праця, яку часто називають першою історією східних слов'ян і приписують архімандритові Києво-Печерської лаври Інокентію Гізе-

ty Press, 1986. – P. 28; *И. Каманин.* Евреи в Левобережной Украине в XVIII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – 1891. – Кн. 5. – Отд. 2. – С. 39.

6 *И. Каманин.* Евреи в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 48–49. Каманін використовує дані 1738 року. Досліджуючи заплутану офіційну статистику, він робить висновок, що загальна кількість євреїв на Лівобережній Україні у 1743 році сягала 700 чоловік.

7 *John Doyle Klier.* Russia Gathers Her Jews. – P. 28–37; *И. Каманин.* – Евреи в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 40–43.

лю, з'явилася в Києві між 1670 і 1674 роками. Прагнучи здобути протекцію та допомогу московського царя, автор намагався довести зв'язки Києва з Московією: через спільну династію, спільну віру, етнічну єдність і територію як законну вотчину династії. Парадоксально, але ця праця українського кліриків стала своєрідним трампліном для російської імперської історіографії та була фактично засвоєна як перший офіційний підручник російської історії, витримавши до 1836 року тридцять перевидань. Але «Синопсис» очевидно не годився на роль версії минулого козацької еліти: у ньому докладно розповідалося про Київську Русь і династію Рюриковичів, а козацтво зовсім не згадувалося ще довго після 1654 року. (Фактично козаки вперше з'являються на сторінках пізніших видань «Синопсису», коли йдеться про турецьку навалу 1677–1678 років, тобто про події, що відбулися вже по тому, як вийшло перше видання книжки)[8]. Отже, ця найпопулярніша місцева історія східних слов'ян зовсім оминає козацькі війни та Богдана Хмельницького – і, відповідно, знищення євреїв у середині XVII століття. Інша історія, написана духовною особою у 1670-х роках (збереглося лише кілька копій), – це «Хроніка з літописців стародавніх» (1672–1673) Феодосія Софоновича, ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. У своєму описі ранньомодерного часу Софонович дуже залежний від польських авторів, особливо Мацєя Стрийковського. Він розповідає про козацтво та повстання Хмельницького досить докладно, згадуючи різанину євреїв – але без жодних коментарів про «єврейську експлуатацію» або антиєврейських релігійних випадів – і вводить до «Хроніки» дві розповіді, які переповідатимуться в пізніших українських історичних творах. Перша розповідь про те, як захопили містечко Полонне, де козацький полковник Максим Кривоніс повбивав польських шляхтичів, яким не вдалося втекти з міста, та «багато жидів винищив». Друга – про облогу Тульчина військами полковника Івана Ґанжі (Ґанджі), який уклав перемир'я з польськими захисниками міста за умови, що вони сплатять викуп і видадуть

---

[8] Sinopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von Hans Rothe. – Köln: Bohlau, 1983. – P. 365 ff.

усіх євреїв. Поляки так і зробили, а Ґанжа «наказав всіх жидів понищити, а їхнє майно собі забрав»[9]. Згодом інший полковник, Остап Іванський, захопив місто і повбивав також усіх поляків. Ці події просто згадано без жодного моралізаторства чи пояснень. Введені у розповідь про вбивство поляків, вони не становлять окремого сюжету.

Церковна історіографія, що почала занепадати в останній чверті XVII століття, не відповідала інтересам української світської політичної еліти того часу – козацької старшини та козацької адміністрації. Історичні смаки козацької еліти відрізнялися від смаків духовенства. Її не цікавили загальні схеми східноевропейської історії, могутня середньовічна Київська держава або династія Рюриковичів. Їм ішлося насамперед про козацьку Україну під пануванням Польщі, про великого визволителя гетьмана Богдана Хмельницького, а також про українські та козацькі права і вольності за польських королів і російських царів. Не заперечуючи релігійної, династичної, культурної і навіть етнічної спорідненостп з Московією/Росією, козацькі літописи наполягали на існуванні окремого політичного і соціяльного устрою України та її принаймні автономному, коли не цілком окремому, історичному розвиткові. Ці літописи намагалися віднайти місце, що по праву належить Україні та її народу між польсько-литовським, московсько-російським і татаро-османським світами[10].

Євреї та антиєврейське насильство не посідають значного місця в козацьких літописах; згадки про них дуже нечисленні, надто якщо порівнювати з увагою до татар, до козацьких прав за правління різних монархів або до всіх деталей військових сутичок з поляками. Мало того, розповіді про євреїв, про їхню економічну роль, про те, як повстанці різали євреїв, не є окремою темою, ці сюжети згадуються тут і там лише побіжно.

---

[9] *Феодосій Софонович.* Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передм., ком. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1992. – С. 228.

[10] Один із козацьких літописців, Григорій Грабянка, стверджуючи історичну окремішність українців, пішов ще далі. Він виводив генеалогію козаків від хозарів, а отже, дистанціювався від споріднености з Росією.

Трактування єврейської проблеми є цілком залежним від висвітлення проблеми польської. Євреї не фігурують як самостійні учасники історичних подій до порівняно пізнього часу і навіть тоді з'являються передовсім для того, щоб наголосити підступність поляків.

Хронологічно першим козацьким літописом є так званий «Літопис Самовидця», написаний, найімовірніше, Романом Ракушкою-Романовським (1622–1703) між 1672 і 1702 роками. Автор справді був очевидцем багатьох зображених ним подій, але про деякі тільки чув. Події з епохи діяльности Богдана Хмельницького було записано через чверть століття після того, як вони відбулися. Автор починає оповідь про війну з компіляції фактів про злочинства поляків і гноблення, які спричинили козацьке повстання; пізніше він звертається до євреїв. Оповідь про погане ставлення польського полкового командування до козаків супроводжується коротким зауваженням про міських євреїв – через те, що вони мали монополію на горілку, козакам не дозволялося тримати будь-які алкогольні напої вдома. Далі автор розповідає про гноблення селян, звинувачуючи в цьому, головним чином, старост і намісників, а також євреїв-орендарів. Він припускає, що польські землевласники нічого не знали про гноблення селян, бо не жили у своїх українських маєтках, а навіть якщо й жили, то були «засліплені дарунками від старост і жидів-орендарів». Тим часом, продовжує автор, євреї дедалі багатшали, підвищуючи орендну плату натурою і грішми і навіть конфіскуючи землю в боржників.

Варто зацитувати Самовидця, що перераховує злочинства поляків і євреїв, щоб відтворити контекст та ієрархію скарг, серед яких уперше з'являються звинувачення на адресу євреїв.

«Початок и причина войни Хмелницкого ест едино од ляхов на православіе гоненіе і козаком отягощеніе.

Тогда бо оным, не хотячи, чого не звикли были, панщини робити, на службу замковую обернено, которих з листами и в городі до хандоження коней старостове держали, в дворах грубу, тоест печи, палити, псов хандожити, дворі змітати і до иних незносных діл приставляли. Знову зась которіе зоставали козаками реестровимы, а над оними полковникове шляхта панове от гетмана коронного насиланніе были, которіе б от їх

волности бинамній не дбаючи, але яко могучи, оних [с] міралн, легце поважаючи. Плату, которая постановлена была на козаки от короля его милости і Речи посполитой по золотих тридцять на рок, тоє на себе отбірали, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки оббырали і настановляли, але полковники, кого хотіли, з своєй руки, жебы оным зичливими были. Также полковникове козаков до всякой домовой незвичайной роботи приставляли, в поля зась пойшовши, любо якій козак достане у татар коня доброго, того отоймут, з Запорожжа през поля дикіє з рарогом, раструбом, орлом альбо з хортом козака бідного шлет в городи, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хочай бы згинул як не трудно от татар. Знову зась, хочай бы якого язика татарского поймали козаки, то з язиком татарскім, на кого ласкав полковник, якого жолніра своєго высилает до гетмана коронного, а козацкую отвагу потлумляют. В городах зась од жидов тая была кривда, же неволно козакові в дому своєм жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горілки, пива, але и браги. Которіе зась на рибу хожували козаки за пороги, то на Кодаку на коммисара рибу десятую отбірали. А полковником особливо треба дати и сотникам, и асаулові и писареві – аж до великого убозства козацтво прийшло, а болше шести тисячей неповинно козаков быти. Хочай і син козацький, тую ж панщину мусіл робити и плату давати, тоє над козаками было.

Над посполством зась, любо во всем жили обфито в збожах, в быдлах, в пасіках, але однак чого не звикла была Україна терпіти, вимисли великіє были от старостов и от намісников і жидов. Бо сами державци на Україні не мешкали, тилко уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали, альбо, любо и знали, толко засліплені будучи подарками от старост и жидов арандарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі і мажут: з їх подданних выдравши, оним даруют, що и самому пану вольно бы узяти у своєго подданного, и не так би жалував подданній его. А то леда шевлюга, леда жид богатится, по килка цугов коней справляет, вимишляючи чинши великіє, поволовщини, дуди, осип, мірочки сухіе, з жорнов плату и инноє, отнимання фолварков, – що награфили на чоловіка одного, у которого отняли пасіку, которая всей землі Полской начинила біди»[11].

[11] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 45–47.

Потім автор повертається до теми утисків православної церкви та шкіл поляками, зауважуючи, зокрема, що «лішшоє пошанованне ляда жидищеві спросному било, аніжелп найліпшому християнинові русинові»[12].

Соціяльні процеси в українських землях під час повстання автор описує стисло, тобто не в хронологічному порядку, а радше як узагальнення. Він згадує про масовий вступ до козацького війська, про втечу польської шляхти до коронної Польщі та про те, що в українських землях було поставлено нову адміністрацію. Повстанці «гдеколвек знайшлася шляхта, слуги замковіе, жиди й уряди міскіе – усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх». Все майно жертв, як і окремо згадані «двори жидовскіе», було конфісковано. Далі автор говорить, що польські шляхтичі видавали повстанцям євреїв з усім їхнім майном, аби врятувати власне життя, але повстанці, як правило, вбивали шляхтичів, як тільки ті здавалися. Багато євреїв, щоб урятуватися, приймали християнство, а згодом тікали до Польщі та зрікалися нової віри. Зрештою, «на Україні жадного жида не зостало», і то «найболше жидов пропало в Немерові и в Тулчині – незличоная личба»[13].

Варто зазначити, що автор взагалі не схвалює насильство та грабіжництво воєнного часу. Описуючи вбивства й пограбування польських та єврейських маєтків, він зауважує, що «на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наруганя от посполитих людей, а найболше от гултяйства». Далі він додає, що козаки та їхні союзники татари на Волині «не тил жидов губили и шляхту, але и посполитим людем в тих краях живучим, тая ж біда была»[14].

Два наступні козацькі літописи, обидва дуже впливові та популярні, належать наступним поколінням козацької еліти. І Самійло Величко (1670–1728), і Григорій Грабянка (1686–1737/38), описуючи Хмельниччину, спиралися на твори польських істориків, перекази та на тогочасні українські щоденни-

---

[12] Там само. С. 51. У той час русинами називали українське та білоруське населення Речі Посполитої.

[13] Там само. – С. 52–53.

[14] Там само. – С. 54.

ки й документи (нерідко вигадані, особливо у Величка). «Перебіг презєльной і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького гетьмана запорізького, що точилася з поляками» (1710) Григорія Грабянки починається з хронологічного викладу. Саме у творі Грабянки євреїв уперше звинувачено в оренді православних церков – через шістдесят років після повстання. Фактично йдеться лише про одне речення у п'ятисторінковому переліку злочинств поляків в Україні, який загалом повторює скарги Самовидця. Доданий фрагмент про церкви виглядає так: «Навіть храми господні жидам розпродали і малят тільки з дозволу жидівського хрестити можна було, та і всякі обряди церковні, що їх благочестиві правили, були віддані в оренду»[15]. Далі Грабянка говорить про нові податки, вигадані євреями, про конфіскацію маєтків у боржників і про те, як «на лихо наше пани наслали» юдейське плем'я, котре постійно вигадувало нові побори та здирства (у листі, якого Хмельницький нібито відправив до Варшави)[16]. Він переказує, як шляхта видала євреїв Ґанжі у Нестерварі (Тульчині), і додає важливу деталь: євреї оборонялися три дні[17]. Коли Кривоніс захопив Бар, усіх місцевих поляків повбивав і «тільки жидів понад п'ятнадцять тисяч у Барі винищив»[18].

Монументальний, але повний вигадок твір Самійла Величка, написаний у 1720-х роках, повністю не зберігся. Мало того, вціліла частина його розповіді про повстання Хмельницького великою мірою спирається на праці польського історика Самуеля Твардовського, а всі нібито тогочасні документи, що їх цитує Величко, насправді вигадані, у тому числі ї ним самим. Деякі частини першої книги літопису втрачено, можливо, і розповідь про євреїв, обіцяна автором у передмові до цієї книги, так само загублено[19]. У кожному разі, навряд чи вона була до-

---

[15] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. Раїси Іванченко. – К., 1992. – С. 32.

[16] Там само. – С. 33, 44.

[17] Там само. – С. 45.

[18] Там само. – С. 46. У наступному реченні йдеться про плач княгині Вишневецької, тож, можливо, основою цієї частини тексту є польське джерело.

[19] *Самійло Величко.* Літопис / Пер. та передм. Валерія Шевчука. – К., 1991. – Т. 1. – С. 23. Див. також примітку на с. 90.

кладна. За планом Величка, першу книгу мала завершувати оповідь про те, «як Хмельницький прибув до Переяславля і як вітали його малоросіяни; про всіляких посланців до Хмельницького і про те, як їх відпроваджено; про поводження поляків у різних місцях і про жидів; про Шумейковий похід на Кодак і його невдачу»[20]. Перша згадка про євреїв збереглася в легендарному зверненні Богдана Хмельницького до українського народу (28 травня 1648 року): «Ми тут не будемо виписувати до решти, які чинено досі всім нам, малоросіянам, образи, пригноблення й розорення від поляків, та їхніх орендаторів, та укоханих факторів-жидів...»[21]. Величко згадує про різанину в Нестерварі (Тульчині) у виразах, майже тотожних тексту Грабянки (замість «боронилися три дні» він пише, що євреї «завзято боронилися»)[22] . Про різанину євреїв у Барі Величко не згадує зовсім. Натомість він пише, що було знищено «чотирнадцять тисяч посілих німців, шляхти, яка поховалася тут зі своїми скарбами, їхніх дворових слуг та іншого люду»[23]. Валерій Шевчук довів, що всі ці деталі було запозичено з популярної польської поеми «Wojna domowa» Самуеля Твардовського, опублікованої 1681 року[24].

Надалі єврейська тема залишалася без розвитку аж до 1770 року, коли Стефан Лукомський створив свою літописну компіляцію. Хронологічний виклад «Історичного зібрання» завершується кінцем XVI століття, тобто задовго до повстання Хмельницького. Однак автор все ж додав звинувачення проти уніятів, поляків та євреїв у постскриптумі[25].

«Історичне зібрання» Стефана Лукомського засвідчує, що в українській історіографії посилювалися тенденції до релігій-

---

[20] Там само. – С. 32.
[21] Там само. – С. 80.
[22] Там само. – С. 82.
[23] Там само. – С. 89.
[24] Там само. – С. 84 (прим. 150). Також див.: С. 10.
[25] *Стефан Лукомский.* Собрание историческое // Летопись Самовидца. – К., 1878 (репринтне видання: München: Wilhelm Fink Verlag, 1972). – С. 371–372. Деякі вчені доводять, що Лукомський планував продовжити оповідь, переклавши книгу «Wojna domowa» Твардовського. Текст цього перекладу втрачено (див. передмову Ореста Левицького: Там само. – С. XI).

них звинувачень і дедалі більшого виправдання насильства проти євреїв. Тут далі розвинуто тему оренди євреями православних церков:

Тут завершується це Історичне Зібрання; а звідси починаються різні події в Русії, Україні, Польщі і Литві з року 1606 по 1648, також і війни, що між народами точилися, і коли, яким чином і через кого проклята унія Римська у всьому тодішньому Польському володінні й у Литві почалася й утверджувалася (про це вже було сказано); і яких переслідувань зазнали благочестиві руси й козаки, котрі унії не прийняли; і як екзарх константинопольського престолу, безневинно вигнаний уніятами, був у Мальборку і там помер; і яких страждань ще надалі зазнають православні за унію; і як ляхи з 50 000 козаків українських, що воювали проти турків зі своїм гетьманом Сагайдачним, лише 6000 [реєстру] встановили; гетьманську їхню гідність понищили, багатьох гетьманів лютою смертю погубили, а решту, що залишилася від тої кількості, 44 000 козаків, у панщину поневолили, а з тих – кого явно, кого таємно – вбивали і всім їхнім майном оволодівали, а простий народ найтяжчими податками озлоблювали. І нарешті, на велике горе православним, церкви Господні жидам в оренду і на відкуп запродавали, так що жиди ключі від церков у себе тримали, і якщо якусь службу треба правити, або немовлят хрестити, або вінчати, або ще яку потребу, плату з правовірних вимагали, священиків лаяли і ганьбили, і волосся з борід і з голів рвали – одним словом: яке тільки мислиме лихо ляхам в голову не прийде, все те вони, ні Бога, ані страшного суду не боячись, русам чинили, і про ці їхні злодіяння подальші історії докладно розкажуть[26].

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття єврейський чинник посів чільне місце в оповідях, присвячених повстанню Хмельницького (особливо коли йдеться про його причини). Показовим прикладом цього є «Історія Русів» – історико-політичний трактат кінця XVIII – початку XIX століття, що став апогеєм історичної думки української козацької еліти й підґрунтям для українського національного відродження у XIX столітті. Тема оренди євреями православних церков, викладена яскраво і з ба-

---

[26] *Стефан Лукомский.* Собрание историческое. – С. 371–372.

гатьма подробицями, тут передує висвітленню економічної експлуатації, а євреїв названо «непримиренними ворогами християнства», які втішаються, коли можуть принизити християнську віру[27]. Взагалі, в «Історії Русів» тему економічного гноблення цілком підпорядковано релігійним мотивам: євреї проклинають православ'я у своїх синагогах, догоджаючи полякам, котрі надають євреям ще більше можливостей гнобити українців[28]. До переліку скарг додано аргумент «ключів від церкви»:

«Церкви не згодних на Унію парафіян віддано Жидам в оренду і визначено за всіляку в них відправу грошову плату від одного до п'яти талярів, а за хрещення немовлят та похорон – від одного до п'яти золотих. Жиди, яко непримиренні вороги християнства, тії світові побродяги і притча в людстві, з захопленням взялися за таке надійне для них гидкоприбутництво і негайно ключі церковні та мотузки дзвіничні відібрали собі до корчем. При всякій требі християнській мусить титар йти до Жида, торгуватися з ним і, по важливості відправи, платити за неї, і випрохати ключі; а Жид при тому, насміявшись досхочу з Богослужби християнської і облаявши все, християнами шановане, називаючи його поганським, або, по-їхньому, Гойським, наказував титареві повертати ключі під присягою, що нічого про запас не відправлено»[29].

Євреї, зображені як польські «прожектанти та шпигуни, з талмудами їхніми теж не були забуті [під час козацького повстання 1630–1631 років] і дістали за митництво належну помсту»; євреїв безжально вбивали тисячами[30]. Коли розпочалося повстання Хмельницького, гетьман «очистив <...> од Жидівства ту частину Малоросії по самий Київ і Канів». Проте деяким «добрим» євреям дали змогу викупити своє життя і втекти до Польщі: «Жидове, визнані народом у доброму поводженні і не вредними, а корисними у співжитті, викупились ціною срібла та речами, для війська потрібними, і відпущені за границю без озлоблення»[31].

---

[27] Історія Русів / Пер. Івана Драча. – К., 1991. – С. 80.
[28] Там само. – С. 89.
[29] Там само. – С. 80.
[30] Там само. – С. 92. Євреїв названо польськими шпигунами.
[31] Там само. – С. 107.

Далі, детально розповідаючи про війну, автор принагідно нагадує, що метою козаків було очистити Україну від поляків та євреїв, хоч би де їх знаходили, хоча конкретних прикладів не наводить[32]. Автор «Історії Русів» переповідає текст вигаданої відозви Хмельницького за літописом Величка (про утиски від «поляків і жидів, їхніх орендаторів і улюблених факторів»)[33]. Порівняно з попередніми літописами, оповідь про різанину в Барі дуже докладна, проте більшість нових подробиць стосується облоги міста й військової тактики. Автор повторює, що в Барі було вбито п'ятнадцять тисяч євреїв[34]. Він наголошує навіть незначні повідомлення про війну, якщо вони бодай опосередковано стосуються євреїв. У деяких випадках автор, схоже, спирається на тогочасні документи чи щоденники козацької старшини: «Од осавула Генерального Родака 13-го числа Червня одержано Хмельницьким вістку з Сіверії, що він, очистивши від Поляків та Жидів Чернігів з околею і всю Стародубщину з містом Стародубом, поспішав з корпусом своїм до Новгород-Сіверського»[35]. Згідно з «Історією Русів», Хмельницький далі «очищав» від поляків і євреїв усі території, що опинилися під його владою, хоча полякам та євреям, «які, не володіючи Руським народом, були йому корисні», іноді дозволяли залишитися, сплативши контрибуцію товарами. Зокрема, так нібито сталося в Бродах і Замості[36].

Автор навіть стверджує, що оскільки євреїв-орендарів в Османській імперії не було, то це мало стати арґументом на користь укладення угоди 1654 року саме з цією державою, а не з Московією. Мало того, він пише, що деякі «молоді чиновники та козаки» висували цей арґумент на Переяславській раді[37]. Остання згадка про євреїв в «Історії Русів»дуже промовиста: деякі «антипатріоти» польського та єврейського походження нібито приховали справжній текст угоди козаків із Московією, що забезпечувала вільний і рівноправний союз Гетьманщини

---

[32] Там само. – С. 110, 117.
[33] Там само. – С. 112.
[34] Там само. – С. 119.
[35] Там само.
[36] Там само. – С. 123, 125.
[37] Там само. – С. 165.

та імперії[38]. Отже, поляки та євреї не лише пригноблювали українців у минулому, а ще й приховували правду про це минуле.

2. Джерела антиєврейських уявлень

Як бачимо, у ранніх козацьких літописах єврейські мотиви цілком підпорядковано польській темі. Літописи висувають проти поляків два головні звинувачення: порушення прав і вольностей козацького стану та порушення прав Православної Церкви. Далі в описах польських злочинів євреї виступають як агенти поляків. Як орендарі й управителі відсутніх панів, євреї наживаються на козаках і селянах через економічне визискування, горілчану монополію, стягнення різноманітних податків тощо. Водночас євреї були уповноважені карати селян у маєтках від панського імені. Таким чином, євреї (принаймні так це виглядало в очах українських авторів) не лише порушували козацькі права, не тільки чинили економічну експлуатацію, але і фізично гнобили й утискали український народ. Власне, все це – частина польської проблеми, бо таким чином літописи наголошують деградацію християнського короля та магнатів, котрі дали невірним євреям таку велику владу над православними християнами. Водночас наявні в літописах мотиви порушення станових прав, економічної експлуатації та релігійних утисків починають зливатися. Нарешті виникає арґумент «ключів від церкви», що мав засвідчити повну деградацію польських правителів, які дозволили невірним євреям не лише порушувати козацькі права, визискувати населення через оренду та стягнення податків, здійснювати фізичну розправу над селянами, але навіть установити духовну владу над православними, контролюючи доступ до церкви, де через таїнства, потрібні для спасіння душі, люди дістають божественну благодать. Для сучасників цей арґумент звучав як найбільша наруга над християнством і Православною Церквою. І попри те, що мотив

---

[38] Там само. – С. 169. З метою обґрунтувати захист козацьких прав і привілеїв автор стверджує, що угода України з Московією від 1654 року містила положення, згідно з яким Козацька держава об'єднувалася з Московією, «як рівний з рівним і вільний з вільним», на зразок польсько-литовської унії 1569 року.

«ключів від церкви» був лише одним із доказів підступности поляків, саме євреї виступають тут як головні експлуататори – економічні, правові й навіть духовні. Таким чином, на початок XIX століття було сформовано типовий образ єврея – ненаситного, обачного, рахубного, часом незалежного експлуататора українського народу, що контролював єдино істинну православну віру і відкрито з неї глумився.

Звідки взявся цей образ, чому він постав? Аргумент «ключів від церкви», очевидно, походить із польської літератури. Коли тогочасні польські історики взялися шукати причини великого повстання, яке розпочало цілу низку трагічних для Польщі подій, вони відразу звернулися до магнатів і передусім до їхніх управителів – євреїв. По суті, це була свідома чи підсвідома спроба визнати певну відповідальність за повстання і водночас – звести свою провину до мінімуму, назвавши основною причиною здирництво євреїв. У польських творах передвоєнну експлуатацію євреями козацтва та селян зображено в дуже різких тонах. Серед тогочасних польських авторів тему єврейського визискування українців найдокладніше розроблено в Самуеля Ґрондського («Historia belli Cosacco-Polonici», початок 1670-х років) та Веспасіяна Коховського, що писав у 1680-х роках[39]. Ґрондський нараховує сімнадцять причин повстання, серед яких найважливіші – оренда та судова влада євреїв, а також контроль євреїв над православними релігійними відправами (зокрема, стягнення плати за хрещення)[40]. Коховський наводить аналогічний перелік кривд, зокрема єврейських. Як довів Михайло Грушевський, цей перелік запозичив український літописець Грабянка[41].

Історію про «ключі від церкви» також взято з польської історіографії. Вперше про це згадує польський католицький священик отець Павел Рушель у 1649 році, тобто задовго до появи козацьких літописів. У своїй брошурі «Небесне благовоління» Ру-

---

[39] *М. Грушевський*. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 120–121.

[40] Historia belli Cosacco-Polonici authore Samuele Grondski de Grondi / Ed. by K. Koppi. – Pest, 1789. – P. 32–33. Цит. за: *Joel Raba*. Between Remembrance and Denial. – P. 111–112.

[41] *М. Грушевський*. Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 124–125.

шель називає терпимість поляків до єврейського визиску одним із тих гріхів, за які державу було покарано козацьким бунтом. Тому він говорить, що знає з достовірних джерел: і католики, і православні змушені платити євреям-орендарям за церковні відправи[42]. Як було вже зазначено, мотив плати за релігійні відправи знову виринає у Ґрондського. Цей мотив також наявний в анонімних польських мемуарах XVII століття, досліджуваних Грушевським, і в хроніці кінця XVII – початку XVIII століття польського каноніка зі Львова Томаша Яна Юзефовича[43].

Показавши польське походження мотиву «ключів від церкви» і дедалі більшого заглиблення в цю тему українських авторів, слід бодай побіжно звернутися до її фактичного підґрунтя, якщо взагалі воно було. Михайло Грушевський, розглянувши питання «ключів від церкви» у восьмому томі «Історії України-Руси», дійшов висновку, що жодних документальних доказів такої практики немає, а саме звинувачення з'явилося в українській писемній традиції досить пізно[44]. Російсько-єврейський історик Ілья Ґалант також довів, що, хоча мотив оренди церков євреями наявний у польських і українських історичних творах, а також в українській фольклорній традиції, документальних свідчень про це немає[45]. Я не

---

[42] *Frank Sysyn*. A Curse on Both Their Houses: Catholic Attitudes toward the Jews and eastern Orthodox during the Khmelnits'kyi Uprising in Father Pawei Ruszel's Fawor Niebieski // Israel and the Nations: Essays Presented in Honor of Shmuel Ettinger. – Jerusalem: Historical Society of Israel and Zalman Shazar Center for Jewish History, 1987. – P. XXIII, XXVII–XXVIII.

[43] *М. Грушевський*. Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 122. «Летопись событий в Южной Руси львовского каноника Яна Юзефовича. 1624–1700» див. у вид.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 121–122.

[44] «Документальних звісток про арендованнє жидами церков і які- небудь конфлікти на сім ґрунті досі не викрито, невважаючи на деяке заінтересованнє сею справою. В самій традиції обвинуваченнє жидів в таких знущаннях, як бачимо, з'являється досить пізно – але зате займає показне і міцне місце між аргументами сього історичного антисемітизму» (*М. Грушевський*. Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 126).

[45] *И. Галант*. Арендовали ли евреи православные церкви на Украине //

ставлю собі за мету відповісти на питання, чи справді євреї орендували православні церкви в Україні. У даному випадку мене цікавить динаміка єврейського питання в українській історичній традиції.

На мою думку, розвиток стереотипного образу єврея як економічного, соціяльного, релігійного і навіть протонаціонального гнобителя українців в українській історіографії ранньомодерної доби тісно пов'язаний з поверненням до уніятського та польського питання, а також – у XIX столітті – до нового «єврейського питання». Попри те, що історичні твори поставали через двадцять, сімдесят і навіть сто п'ятдесят років після Хмельниччини, ті фактори, що спричинили повстання, все ще були актуальними. Автори козацьких літописів жили у підросійській автономній Гетьманщині на Лівобережній Україні. Проте іншу частину їхньої батьківщини, Правобережну Україну, було геть спустошено війнами, оплаканими в літописах, і тільки після 1714 року Польща змогла повернути контроль над цим реґіоном. Унаслідок поновної колонізації поляки відновили систему землеволодіння з величезними маєтками, власниками – польськими магнатами, на яких працювали українські селяни (серед управителів-економів євреїв тепер було небагато – більшість їх походила з дрібної польської шляхти). Однак євреї повернулися цього разу як шинкарі та збирачі податків[46]. Тоді ж Православну Церкву на Правобережжі було ліквідовано, і більшість тамтешніх українців, принаймні номінально, стали уніятами. XVIII століття було позначено майже безперервними повстан-

---

Еврейская старина. – 1909. – № 1. – С. 71–87. Цю тему розглядали також ізраїльські науковці. Нещодавно Юдит Калік з Гебрейського університету вказала, що хоча це явище і рідкісне, але євреї все ж орендували католицькі та православні церкви, чому є документальне підтвердження. Про це йшлося у її доповіді «Православна церква та євреї в Речі Посполитій» на міжнародній конференції «Gezeirot Tah-Tat – Східноєвропейське єврейство у 1648–1649 роках: контекст і наслідки» в університеті Бар-Ілан (18–20 травня 1998 року).

46 *M. J. Rosman.* The Lord's Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Eighteenth Century. – Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1990. – P. 109–110.

нями, зокрема 1734 та 1750 років і насамперед 1768 року, коли в Умані було винищено уніятських священиків, польську шляхту і євреїв.

На українських землях Речі Посполитої склалися сталі умови для соціяльного та національного конфлікту. Тож протягом XVIII століття на Правобережжі події Хмельниччини повторювалися, хоча й у значно меншому масштабі. Польські римо-католицькі магнати експлуатували українських селян і козаків – православних або номінальних уніятів, часто за посередництвом євреїв – шинкарів і збирачів податків. Інколи євреї були панськими управителями, а також викуповували й орендували монополії, що були винятковою прерогативою шляхти. Мало того, загрожено було православну церкву та невідлучну від неї тогочасну українську культуру. Релігійний конфлікт підживлювала Росія, виступаючи як захисниця православ'я у Польщі. Цілком імовірно, що Лукомський написав викривальну промову проти уніятів, поляків і євреїв (1770) під враженням подій гайдамацького повстання 1768 року.

Відчуття загрози, навислої над Україною і православ'ям, пронизує «Історію Русів». Ця пам'ятка майже напевно з'явилася після другого поділу Польщі (1793), коли Правобережна Україна увійшла до Російської імперії та принесла із собою уніятське, польське та єврейське питання[47]. Спочатку імперська влада погодилася із ситуацією, що склалася на Правобережжі, зокрема з магнатськими латифундіями, євреями-орендарями, ба навіть ненависною уніятською церквою. Попри те, що насильне навернення уніятів почалося вже в 90-х

---

[47] В «Історії Русів» згадується Тмутараканський камінь, знайдений у 1792 році. (Вперше це зауважено у праці: Анатолій Єршов. До питання про час написання «Истории Русов», а почасти і про автора її // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. – К., 1928. – Т 1. – С. 288–289). Оскільки поширення новини про знахідку у XVIII столітті тривало довго, цілком імовірно, що цей твір з'явився після поділу Польщі 1793 року. Багато вчених погоджуються з тим, що «Історію Русів» було написано або видано лише у 1815–1825 роках. Див.: *O. Ohloblyn*. Istoriia Rusov // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto: University of Toronto Press, 1988. – Vol. 2. – P. 360.

роках XVIII століття, сама уніятська церква існувала на Правобережжі до 1839 року. Польська шляхта линула до Києва, де польська культура домінувала протягом значної частини XIX століття[48]. Тому для автора «Історії Русів» Польща, хай і переможена, лишалася живим ворогом у межах Російської імперії. Євреї були нерозривно пов'язані з польською проблемою. До того ж, чимало євреїв переселилося на Лівобережну Україну, де перед тим їх майже не було. Гетьманщину, де писалася «Історія Русів», було включено у встановлену імперським урядом смугу осілости. Активна та помітна участь євреїв у ремеслі й торгівлі, практикована ними оренда в смузі осілости, до якої входило вісім із дев'яти етнічних українських губерній, невдовзі причинилися до «відкриття» єврейського питання у Російській імперії. Це відкриття було доповнено економічними тривогами і релігійною ворожістю[49].

«Історію Русів» було написано у переломний момент української історії. Автор став очевидцем остаточної поразки двох найбільших ворогів Гетьманщини – Польщі та Кримського ханату, але в той самий час було скасовано автономію любої йому козацької держави, зведеної до рівня трьох імперських губерній. До того ж на Правобережжі все ще панували польські магнати, євреї зберігали монополію на шинки й стягували податки, далі існувала уніятська церква.

Остаточним приниженням стало включення Лівобережної України до смуги осілости. Я певен, що саме це зумовило жорсткі антипольські, антиуніятські й антиєврейські погляди автора та його майже фанатичну відданість православ'ю. Водночас автор «Історії Русів» залишається дитям Просвітництва та розрізняє «добрих» і «поганих» євреїв, поляків і навіть татар. А що автор уважає одвічними ворогами України не всіх поляків, не всіх євреїв і не всіх татар, лишається надія, що можна досягти гармонії з «добрими» представниками цих націй. Але автор не поширює цих міркувань на українців-уніятів.

---

[48] *Michael F. Hamm.* Kiev: A Portrait. 1800–1917. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – P. 55–81.
[49] *John Doyle Klier.* Russia Gathers Her Jews. – (Chapters 3, 4).

3. Історичні наративи ранньомодерного часу і фольклор

Науковці часто зверталися до українських народних пісень задля підтвердження єврейської експлуатації (зокрема, оренди церков) і доведення реальної антипатії українців до євреїв аж від часів Хмельниччини. Проте, досліджуючи цю тематику в українській писемній традиції, я не міг не зауважити, що народні пісні великою мірою залежать від цієї і навіть пізнішої книжної традиції, і тому їх не можна розглядати як достовірне джерело XVII століття. Єврейську тему подибуємо в українських думах «Про утиски орендарів» і «Перемога під Корсунем»[50], яка гротескно зображує втечу євреїв з України і мало стосується нашої теми[51]. Що ж до причин соціяльних заворушень ця дума буквально повторює традиційний мотив повоєнних польських письменників, котрі звинувачували у повстанні євреїв:

Тоді ляхи чогось догадались,
На жидів нарікали:
«Гей ви, жидове,
Поганські синове!
Нащо то ви великий бунт, тривоги зривали,
На милю по три корчми становили,
Великії мита брали...»[52]

У думі «Утиски орендарів» докладно змальовано єврейське гноблення і помсту козаків, нібито за наказом самого Хмельницького. Думу було записано наприкінці 1840-х і на початку 1850-х років із вуст того самого кобзаря. Перший запис був неповний, а Пантелеймон Куліш, який записував її вдруге, сам

---

[50] Думи. – К., 1969. – С. 214–223.

[51] Є також варіянт, у якому гротескна картина втечі євреїв поєднується з розповіддю про єврейські надуживання з іншої думи. Як довели дослідники, у 1850-х роках цей варіянт значно відредагував, якщо не повністю переробив, видавець Микола Костомаров. Див.: *Б. П. Кирдан.* Украинский народный эпос. – М., 1965. – С. 44–45; *Марко Плісецький.* Українські народні думи: сюжети і образи. – К., 1994. – С. 218–219.

[52] Думи. – С. 221.

визнав, що розповідав кобзарю про національну історію, записуючи цей нібито «чистий» зразок народної поезії[53]. Тому, знайшовши в цій думі численні запозичення з польської й української літератури, майже неможливо визначити, чи це інтерполяції Куліша, чи результат ранішої взаємодії писемної та усної традицій. Наприкінці XIX століття цю думу досліджував Іван Франко і знайшов у ній радше відбиття пізньої козацької традиції, ніж реальних обставин 1640-х років. Зокрема, Франко писав: «Поетично оброблена спеціялізація жидівського володіння над козаками підходить ближче до характеру реєстру козацьких кривд у Грабянки та Лукомського, ніж до справжньої дійсности половини XVII в.»[54]. Володимир Антонович і Михайло Драгоманов, котрі опублікували цю думу у 1870-х роках, вперше зауважили, що перелік згаданих у думі українських річок взято безпосередньо з літопису Самійла Величка. Пізніші українські фольклористи вважали, що це результат Кулішевого редаґування на основі козацької літературної традиції[55]. На початку 1920-х років Філарет Колесса зауважив паралелі між сюжетами цієї думи та польської поеми про битву під Жовтими Водами[56]. Нарешті, Якоб Шацький побачив, що ця дума надзвичайно подібна до польського тексту 1648 року «Kruk w złotej klatce, albo Żydzi w swobodnej wolności Korony Polskiej» (Крук у золотій клітці, або Необмежені вольності євреїв у Польському королівстві) Яна Кміти. Шацький показав, що опис оренди та стягнення євреями податків, а також епізод, у якому християни скидають капелюха перед євреєм, очевидно, походить із цього польсь-

---

[53] Публікацію Куліша див.: Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 56–63. Його розповідь про запис думи від кобзаря Андрія Шута у слободі Олександрівці див.: Там само. – С. 63–64. Критичну оцінку Кулішевої техніки запису, особливо стосовно цієї думи, див.: Українські народні думи / Ред. і передм. Катерини Грушевської. – К., 1927. – Т. 1. – С. LXV, LII.

[54] *Іван Франко.* Студії над народними українськими піснями // Зібр. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 43. – С. 184.

[55] *Марко Плісецький.* Українські народні думи. – С. 217.

[56] *Філарет Колесса.* Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь // ЗНТШ. – Л., 1921. – Т. 131. – С. 49–50. Тим не менше, Колесса заперечує можливі прямі літературні впливи на думу.

кого джерела[57]. Щодо того, як літературні мотиви потрапляли в усну традицію, ще у 1909 році український науковець Іван Єрофеєв припустив, що стереотипний образ єврея перейшов в українські думи з театралізованих вистав XVIII століття (через релігійну шкільну драму або український мандрівний ляльковий театр – вертеп)[58]. Відтак цілком імовірно, що стереотипний образ єврея з ключами від церкви потрапив до дум із польських і українських літературних джерел, хоча думки науковців стосовно цього питання не збігаються[59].

4. Вплив історичних наративів ранньомодерного часу

В українській інтелектуальній традиції козацькі літописи, і насамперед «Історія Русів», помітно вплинули на наступну ґенерацію українських істориків і письменників[60]. Цей вплив особливо очевидний у п'ятитомовій «Історії Малоросії» (1842–1843) Миколи Маркевича. Цей патріотичний

---

57 Наводячи висновки публікації Шацького, написаної мовою ідиш, я спираюся на вид.: *Joel Raba.* Between Remembrance and Denial. – P. 217.

58 *Іван Єрофеєв.* Українські думи і їх редакції // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1910. – Кн. 7. – С. 45–46.

59 Наприкінці XIX – на початку XX століття більшість дослідників українського фольклору, зокрема Павло Житецький, Володимир Перетц та Іван Єрофеєв, визнавали значний вплив писемної літератури на українські думи. Філарет Колесса, який працював у міжвоєнній Західній Україні, а згодом у Совєтській Україні, зробив припущення, що подібність між усною та писемною традиціями пояснюється тим, що обидві вони залежали від «козацької традиції». Совєтські фольклористи назагал обстоювали автентичність дум як усної народної літератури, хоч деякі були менш категоричні у питанні впливу високої культури на український фольклор. Див.: *П. Житецкий.* Мысли о народных малорусских думах. – К., 1893; *Іван Єрофеєв.* Українські думи і їх редакції; *В. Н. Перетц.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. – Лг., 1926. – Т. 1–3; *Філарет Колесса.* Українські народні думи. – Л., 1920. – С. 83; *Б. П. Кирдан.* Украинский народный эпос; *Марко Плісецький.* Українські народні думи.

60 Див.: *Frank E. Sysyn.* The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National identity // HUS. – 1990. – Vol. 14. – № 3/ 4 (December). – P. 593–607.

твір, написаний під впливом романтизму, буквально переповідає більшість сюжетів «Історії Русів», зокрема, про право євреїв збирати податок із пасхального хліба, про козаків, що сміялися із прокльонів їхніх жертв – євреїв на адресу християн, про «добрих євреїв», яким було дозволено викупити своє життя, про взяття Бара тощо[61]. Книжка Маркевича була сама собою дуже популярна, але ще більше – завдяки тому, що її використовували письменники-романтики, передусім Тарас Шевченко.

Образ єврея та повстання Хмельницького, що виникли в історичних творах ранньомодерного часу, мали помітний резонанс в українському романтичному народництві – панівній інтелектуальній течії середини XIX століття. Народники зверталися до життя й історії простолюду. Часто в одній особі поєднувалися етнограф, історик і письменник-белетрист. Народники не лише вивчали простих людей або писали про них, вони також ототожнювали себе з їхніми стражданнями. Для народників-романтиків образ євреїв і повстання Хмельницького, взяті з козацької історіографії, були достеменним віддзеркаленням неймовірних страждань й експлуатації українського народу. Цей образ було підсилено українським фольклором, що його українські народники-романтики вважали цілком автентичним історичним джерелом.

Найбільш відомим, важливим і репрезентативним народником-романтиком був Микола Костомаров. У своїх фольклористичних, історичних і публіцистичних працях він приділяв значну увагу експлуатації українського народу євреями. У дослідженні про українські народні пісні Костомаров наголошує тему історичного факту «тиранії пихатих євреїв»[62]. Засудження суспільної ролі євреїв в Україні також помітно в його публіцистичних працях початку 1860-х років: «Коли юдеї осіли в Польщі й Малоросії, вони стали середньою верствою, вільними служниками й представниками могутнього панства: вони

---

[61] *Н. Маркевич.* История Малороссии. – М. 1842. – Т. 1. – С. 121, 127–128, 171, 191.

[62] *Н. И. Костомаров.* Историческое значение южно-русского песенного творчества // Собрание сочинений: New Series. – Hague: Europa Printing, 1967. – Vol. 8. – С. 809.

пристали до сильнішої сторони, і було їм дуже добре, доки народ, повставши проти панства, не почав судити і помічників панських. Юдеї, дбаючи лише про власні вигоди та вигоди свого роду, отримували їх від тих взаємин, що постали між панством і хлопством. Отож, юдей став factotum пана; пан довірив йому всі свої прибутки, свої шинки, млини, заводи, свої маєтки і своїх підданих, а іноді навіть віру їхню»[63].

Книжку Костомарова «Богдан Хмельницький» (1857) написано в напівнауковому стилі під впливом літопису Самійла Величка й «Історії Русів». Однак у другому виданні Костомаров не користувався «Історією Русів» як джерелом, а в пізніших виданнях (починаючи з четвертого, 1884 рік) врахував також інші джерела, зокрема свідчення очевидця Хмельниччини Натана Гановера, щойно воно з'явилося в Росії[64].

«Історія Русів» та «Історія» Маркевича дали українським (і російським) народникам-романтикам теми й архетипи для літературної творчости. Архетипи, безперечно, відігравали дуже важливу роль у ті часи, коли українське суспільство переживало процес розвитку модерної національної свідомости. Образ еврея-орендаря, котрий мав ключі від церкви, польського шпигуна, агента або просто посередника, якому аж ніяк не можна довіряти, посів чільне місце в українській літературі XIX століття. Яскраві відповідні приклади – евреї у поезіях Пантелеймона Куліша, Янкель у повісті Гоголя «Тарас Бульба» (1835, 1842) та Ґерцик у романі Євгена Гребінки «Чайковський» (1843). Ще яскравіший образ Оврама у драмі Костомарова «Переяславська ніч» (1841) – він зберігає в себе ключі від церкви, вимагаючи щораз більшої плати, і доносить польському панові на православного священика. Найбільший український поет XIX століття Тарас Шевченко також звертався до негативного стереотипу еврея. (Дослідники довели, що «Історія Русів» та «Історія» Маркевича були головними джерелами його історичних поезій[65].) Зокрема, Лейбу в поемі «Гайдамаки»

---

63 *Н. И. Костомаров.* Иудеям // Основа. – 1861. – № 1. – С. 43–44.
64 *Н. Костомаров.* Богдан Хмельницкий. – СПб., 1904. – С. 638–650.
65 Див.: *М. І. Марченко.* Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1957; Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – К., 1964.

(1841) Шевченко називає «жид поганий» і змальовує відповідно. Лейба не має ключів від церкви, але збиткується зі свого служника-українця та намовляє поляків пограбувати православного титаря. В епічній поемі Пантелеймона Куліша «Україна» євреїв також змальовано в дусі «Історії Русів». Типовий образ єврея-орендаря можна знайти у п'єсах Михайла Старицького «Не судилось» (1883) і «В темряві» (1893). Західноукраїнські письменники – зокрема, Іван Франко – вперше відмовилися від цього стереотипу і дали різні образи євреїв: одні – це товариші-трударі та страждальці, інші – представники світу капіталу. Нарешті, на початку XX століття східноукраїнські письменники, як-от Володимир Винниченко та Гнат Хоткевич, почали зображувати євреїв зі співчуттям, як природних союзників української інтелігенції у боротьбі за свободу[66].

Подібно розвивалася й українська модерна історіографія. Як показав Франк Сисин, із поширенням позитивізму українська народницька історіографія запозичила нові ліберальні та соціялістичні ідеали, що поступово зруйнували традиційну антиєврейську риторику[67]. Молодший сучасник Костомарова та метр народницької історіографії кінця XIX століття, Володимир Антонович, відмовився від стереотипного образу єврея. Він уважав, що «не віра та національність породили в нашого народу ворожі відносини до жидів [під час повстання Хмельницького]»[68], а експлуатація ними «простого люду». У дебатах щодо проекту пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві у 1880-х роках літній уже Костомаров домігся відхилення пропозиції зобразити під копитами коня Хмельницького мертве тіло єврея[69]. 1890 року Олександра Єфименко, котра належала до молодшо-

---

[66] Докладний огляд теми див.: *Григорій Грабович.* Єврейська тема в українській літературі XIX та початку XX сторіччя // *Григорій Грабович.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К., 1997. – С. 238–258.

[67] *Frank E. Sysyn.* The Jewish Factor in the Khmelnicki Uprising // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – P. 46.

[68] *В. Б. Антонович.* Про часи козацькі на Україні. – К., 1991. – С. 118.

[69] *Н. И. Костомаров.* Несколько слов о памятнике Хмельницкому // УІЖ. – 1994. – № 5. – С. 145–147. (Вперше опубліковано в газеті «Новое время» у 1869 році).

го покоління істориків-народників, опублікувала у провідному часописі української інтеліґенції «Киевская старина» великий і загалом схвальний відгук про працю історика німецького єврейства Генріха Ґретца[70].

Найвизначніший український історик початку XX століття Михайло Грушевський розглядав повстання Хмельницького насамперед як соціяльний рух, який мав також національні та релігійні «мотиви». Грушевський високо оцінив аналіз Натаном Гановером передвоєнного соціяльного протистояння: «Волинський жид глубше вглянув в ті основи, з яких виростало повстаннє – дав ширший синтез соціяльних і національних причин його навіть, ніж свій «Самовидець», що, не спиняючись гадкою на загальнім поневоленню, підносить тільки деякі другорядні прояви і симптоми його: самоволю державців, особливо жидів... Подібне поверхове спинюваннє на ріжних подробицях кріпацьких відносин, без заглублювання в самий принціпіяльний, класовий чи національний антагонізм дуже характеристичне; стрічаємо його і у інших письменників»[71].

5. Повстання Хмельницького, образ євреїв і творення української історичної пам'яті: висновки

Українська історіографія ранньомодерної доби виникла через кілька десятиліть після Хмельниччини, і ні євреї, ні різанина не були в центрі її уваги. Щоправда, євреїв-орендарів згадано в довгому переліку польських надуживань, але головне тут – порушення козацьких прав і переслідування православної церкви. Вбивства євреїв згадано поряд із убивствами поляків, католиків та інших, без жодних спроб пояснення, виправдання чи моралізації. В українській історичній літературі

---

[70] *H. Graetz.* Geschichte der Juden von den altesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Leipzig, 1896. – Band 10. Die Geschichte der Juden von der dauernden Ansiedlung der Marranen in Holland (1618) bis zum Beginn Mendelssohnschen Zeit (1750); *А. Ефименко.* Бедствия евреев в Южной Руси XVII в.: (По поводу книги Гретца «История евреев от эпохи Голландского Иерусалима до падения Франкистов») // КС. – 1890. – № 6. – С. 397–408.

[71] *М. Грушевський.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 119–120.

ранньомодерного часу єврейської теми, на відміну від польської, практично немає, адже саме зрада поляків призвела до того, що невірні євреї запанували над християнським народом. Проте поступово витворюється образ єврея як головного експлуататора: економічного, через повсюдну оренду, торгові монополії та стягнення податків; правового та фізичного, який від панського імені вершить правосуддя над селянами і навіть козаками; духовного, бо він нібито володіє ключами від церкви, а отже, контролює доступ до таїнств і спасіння душі – і таким чином оскверняє саму християнську віру. Елементи такого образу з'являються у Грабянки (1709); його розробляє Лукомський (1770), і остаточно він оформлюється в «Історії Русів», яка, найімовірніше, почала поширюватися у списках на початку XIX століття. Цей образ було запозичено з польської історичної літератури XVII століття, яка намагалася пояснити Велике повстання та частково перекласти провину на євреїв. На мою думку, цей образ, узагальнений і вдосконалений, з'явився наприкінці XVIII – на початку XIX століття внаслідок відновлення уніятської проблеми, актуалізації польського питання і виникнення єврейського питання після поділів Польщі.

Таким чином, на початок XIX століття, коли завершилася доба українського ранньомодерного історіописання, стереотипний образ єврея вже було остаточно сформовано. Внаслідок величезної популярности «Історії Русів» і специфічних зацікавлень українських народників-романтиків цей стереотип увійшов до модерної української історіографії, проклавши собі шлях у новий жанр історичної белетристики. Але це було не єдине джерело такого стереотипу і, можливо, навіть не найважливіше. Для народників яскраві та захопливі образи українських народних дум важили не менше від будь-якого історичного джерела ранньомодерного часу. Крім того, українські історики, поети та прозаїки XIX століття також могли ознайомитися з антиєврейською польською літературою, присвяченою Хмельниччині. Поєднання цих трьох складників утворило українську історичну пам'ять модерного часу. І хоча наприкінці XIX століття українська інтеліґенція відкинула антиєврейські стереотипи, вони залишилися міцно закорінені в історичній пам'яті.

Міти старі та нові

*Гайдамацький рух і Коліївщина (1768) в історіографії 1960-х – 1970-х років**

Небагато подій української історії дотепер є предметом таких гострих дискусій, як гайдамацький рух і Коліївське повстання (Коліївщина) 1768 р. Стисло кажучи, гайдамацький рух – це низка майже безперервних стихійних повстань українського православного селянства та козаків як проти польських католицьких землевласників та їхніх єврейських орендарів, так і проти римо-католицького й уніятського духовенства. Рух зосереджувався на Правобережній Україні, яка тоді була частиною Речі Посполитої, і тривав протягом майже цілого XVIII ст. Три найбільші повстання – 1734, 1750 й 1768 рр. – безумовно, причинилися до остаточно-

---

* *О. П. Лола.* Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVIII ст. / Інститут історії АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1965. – 131 с.; Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання / Ред. П. Тронько, І. Гуржій, В. Дядиченко; Інститут історії АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1970. – 186 с.; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. / Під ред. І. Бутича, В. Шевченка; Архівне Управління при Раді Міністрів Української РСР; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові. – К.: Наукова думка, 1970. – 659 с.; *Wł. Serczyk.* Koliszczyzna. – Kraków, 1968. – 173 s. – (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiełłońskiego. Prace Historyczne. – T. 193. – № 24); *Wł. Serczyk.* Hajdamacy. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1972. – 461 s.; *П. Мірчук.* Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. / Наукове Товариство імені Шевченка. – Лондон; Нью-Йорк, 1978. – 318 с. (Бібліотека українознавства. – Ч. 41.)

го занепаду Польсько-Литовської держави. На прохання поляків про допомогу всі три були остаточно придушені російськими військами. Останнє повстання 1768 р. стало відоме як Коліївщина, назва його, очевидно, походить від українського слова «кіл», «коли», якими були озброєні повстанці («колії»)[1]. Надзвичайно жорстока, Коліївщина мала такі тяжкі наслідки і для українського, і для польського суспільства, що відтоді стала символом українсько-польської ворожнечі.

Перші праці про Коліївщину – це спогади противників повстання, які зображали заколотників бандитами, непокірними кріпаками й православними фанатиками, підбурюваними агентами російського царя. Різка за тоном та історично недостовірна мемуарна література заклала підвалини польського міту про гайдамаків[2].

Пізніше інтерес до гайдамацького руху розгорівся завдяки польським романтикам, для яких масове насильство, дикі землі та героїчні постаті учасників подій були багатющим літературним матеріялом. Северин Ґощинський (1801–1876) використав повстання 1768 р. насамперед як основу для екзотичної любовної історії («Zamek kaniowski», 1828). Козакофіл Міхал Чайковський (1804–1886) зробив спробу витлумачити повстання 1768 року передусім як російські підступи: він зобразив агентів Єкатеріни II та фанатичних православних священиків, які підбурювали народ брехливими обіцянками та вільною роздачею горілки («Wernyhora», 1848). У своїх працях Чайковський згадував староукраїнські часи, тобто Річ Посполиту XV – початку XVII ст., коли поляки й українці нібито жили у злагоді. Для нього, так само як для Юліюша Словацького (1809–1849), особливо у «Срібному сні Саломеї» (1843), гайдамацький рух був великою трагедією, бо він знищив рештки гармонійного співіснування до часів Хмельниччини[3].

---

[1] В. Щербина та В. Серчик пропонують інше пояснення терміна. Див.: *Wł. Serczyk*. Koliszczyzna. – S. 7.

[2] Короткий аналіз мемуарної літератури див.: *Г. Ю. Храбан*. Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. // Коліївщина 1768. – С. 134–146.

[3] *S. Goszczyński*. Zamek kaniowski. – Warszawa, 1905; *Michał Czajkowski*. Wernyhora, wieszcz ukraiński // Pisma Michała Czajkowskiego. – Leipzig, 1868. – T. 1; *J. Słowacki*. Beniowski // Dzieła. – Wrocław, 1949. – T. 3.

Отже, до перших спроб наукового аналізу гайдамацький рух та Коліївщина перетворилися у добре розроблений міт, основними складниками якого були: 1) гайдамаки – це насамперед бандити, непокірні селяни та козаки; 2) російські підступи та демагогічні обіцянки разом із православним релігійним фанатизмом спричинили найбільші повстання. Класовий антагонізм, що його зрідка торкалися у мемуарах і романтичній літературі, не вважався основною причиною.

Польський міт про гайдамаків, витворений у мемуарній та романтичній літературі, перейшов і у польську історіографію. У своїй історії Польщі Теодор Моравський (1797–1879) твердив, що «Москва спустила гайдамаків з ланцюга»[4]. Тадеуш Корзон (1839–1918), який у кількох працях писав про Коліївщину, складав провину за неї на фанатизм ченця Мельхиседека Значко-Яворського, який підбурював неписьменних людей[5]. Так само Юзеф Роле (псевдонім: Dr. Antoni J., 1830–1894) називав серед причин Коліївщини темний фанатизм православного духівництва у підросійській Україні, місцевий релігійний фанатизм і надмірну «свободу» у прикордонних землях[6].

Загострення українсько-польських відносин причинилося до того, що міт про гайдамаків було механічно перенесено у польську історичну науку. У такій атмосфері Францішек Равіта-Ґавронський (1846–1930) написав, з одного боку, найґрунтовніше, а з другого – найшовіністичніше дослідження про гайдамацький рух. Автор пояснив цей рух лише однією причиною – зіпсутістю українського народу. На його думку, українці – це продукт змішання монгольських племен і слов'ян; отже, вони успадкували найгірші риси вдачі кочовиків: схильність до насильства, злочинів, кровопролиття та анархії[7].

Певною мірою польський «науковий» доробок про Гайдамаччину був кроком назад порівняно з поглядами романтиків, які, не вагаючись, змальовували гайдамаків горлорізами, але

---

4 *T. Morawski.* Dzieje narodu polskiego. – Poznań, 1877. – T. 5.
5 *T. Korzon.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. 1764–1794. – Kraków; Warszawa, 1897. – T. 1. – S. 200.
6 *Dr. Antoni J. (Rolle).* Wybor pism. – Kraków, 1966. – T. 1. – S. 37.
7 *F. Rawita-Gawroński.* Historya ruchów hajdamackich (w. XVIII). – Brody, 1913. – T. 1. – S. VI.

водночас і створювали трагічні та навіть героїчні образи повстанців. Мало того, українські селяни та козаки зображалися такими собі простаками, що їх підштовхнули до повстання російські агенти та православні священики. Такий примітивний, ненауковий погляд не був принаймні відверто расистським. Утім, ще донедавна відверто расистська праця Равіти-Ґавронського залишалася взірцем польських досліджень гайдамацького руху.

Спочатку російські та українські історики Російської імперії, подібно до своїх польських колег, дуже критично й неґативно оцінювали Гайдамаччину. Цьому сприяла наявна польська література й офіційна імперська позиція уряду. Попри те, що гайдамаки захищали православ'я, Єкатєріна II видала указ, в якому затаврувала їх як злочинців і убивць. Таке тлумачення сприйняв відомий історик запорозьких козаків Аполон Скальковський (1808–1899), який применшував роль запорозьких козаків у повстанні, щоб не опоганити їхнє «добре ім'я» через дії «декількох звірів»[8].

Через чверть століття, 1878 року, Данило Мордовець зобразив гайдамацький рух як «масовий злочин». Хоча Мордовець і визнавав, що можливими причинами кровопролиття повстанців були тяжкі тогочасні соціяльно-економічні умови, релігійний фанатизм і національна ворожнеча, він, однак, уважав гайдамаків ганьбою української історії[9].

Польському мітові про гайдамаків та офіційному імперському тлумаченню подій протистояла третя традиція – українська усна народна творчість. Видатний збирач фольклору Михайло Максимович (1804–1873) з'ясував, що в історичних піснях і переказах гайдамаків змальовували із симпатією. 1839 року Максимович зробив спробу оприлюднити свій погляд, однак стаття, заборонена російською цензурою, побачила світ лише у 1875 році[10]. Все-таки Максимовичу вдалося опублікувати в Москві полемічну статтю, в якій він закидав Скальковсько-

---

[8] *А. Скальковский.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733–1768. – Одесса, 1845.

[9] *Д. Л. Мордовцев.* Гайдаматчина или Колиивщина: Разбойничьи общины. 1730–1768. – СПб., 1884. – С. I–VIII, 1–12.

[10] *М. А. Максимович.* Сказание о Колиивщине // Русский архив. – 1876. – № 5. – С. 5–27.

му, що той, змальовуючи неґативні аспекти гайдамацького руху, не зважав на соціяльно-економічні умови[11]. Максимович порівнював гайдамацький рух із попередніми повстаннями XVII ст., насамперед із революцією Хмельницького. У відповідь на спробу Скальковського реабілітувати запорожців за участь у Гайдамаччині Максимович твердив, що їхні дії потребують не адвоката, а об'єктивного науковця.

У 1840-х рр. «український» міт відтворив Тарас Шевченко (1814–1861). У поемі «Гайдамаки» він зобразив бунтарів борцями проти соціяльного та національного поневолення. І хоча Шевченко напевно був знайомий з мемуарною літературою та польським трактуванням гайдамаків, першоджерелами для нього стали традиції усної народної творчости й перекази свідків тогочасних подій; можливо, Шевченків дід був гайдамакою, і у дитинстві Тарас чув різні історії про повстання 1768 року[12]. Поет цілком відкидає думку про те, що гайдамаки були злодіями та бандитами. В іншій поемі, написаній одразу після публікації праці Скальковського, Шевченко гостро полемізує з ним:

Дурний шию підставляє
І не знає за що!
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
«Гайдамаки не воины, –
Разбойники, воры,
Пятно в нашей истории...»
Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбійник не стане,
Не розкує закованії
У ваші кайдани
Народ темнії, не заріже

[11] Известия о гайдамаках // Москвитянин. – 1845. – № 5. – Ч. 3. – С. 46–68.

[12] Детальніше про погляди Шевченка на гайдамацький рух див.: *М. І. Марченко.* Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1957. – С. 80–118.

Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну[13].

Хоча Шевченкових поглядів не поділяв його товариш по Кирило-Мефодіївському братству Пантелеймон Куліш (1819–1897), пізніше їх сприйняли інші українські історики. У своїй ґрунтовній праці, написаній за доступними тоді архівними матеріялами, Володимир Антонович (1834–1909) дійшов висновку, що гайдамацький рух перейшов три еволюційні фази: від 1710–1730 рр. його важко було відрізнити від звичайного бандитизму; у 1730–1760 рр. він поступово набув рис, властивих селянському повстанню; від 1760-х рр. перетворився на національне повстання[14]. У монографії про найвидатнішого героя повстання 1768 р. Івана Гонту Антонович висловив ще прихильніше ставлення до гайдамаків: на його думку, Гонта був чесною і мужньою людиною, служив своїй вірі та народові і свідомо пожертвував своїм життям і добробутом заради великої справи[15].

Погляди українських істориків підкріпили додаткові документальні свідчення. Яків Шульгин (1851–1909) знайшов польські записи судового процесу над учасниками Коліївщини. Озброєний новим доказом, Шульгин виступив проти польського історика Тадеуша Корзона, гостро полемізуючи з його історією про грабіжників-гайдамаків, принаймні щодо Коліївщини[16]. Шульгин указав на три чинники, що відрізняють Коліївщину від кримінальних злочинів або бездумної жакерії: 1) повстання було не самоціллю, а наслідком глибокого само-

---

[13] *Тарас Шевченко*. Твори: В 5 т. – К., 1978. – Т. 1. – С. 308.

[14] *В. Антонович*. Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768 гг. – К., 1876. – С. 1–5.

[15] *В. Антонович*. Уманський сотник Іван Гонта. – Л., 1897. – (Руська історична бібліотека. – Т. 19).

[16] Див.: *Я. Шульгин*. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. – К., 1890. Т. Корзон полемізував із Шульгиним у праці «Nowa książka o Koliwszczyznie» (Kwartalnik Historyczny. – 1892. – № 3. – S. 527–540). Шульгин відповів у статті «Правда о Колиивщине польского историка г. Корзона» (КС. – 1893. – № 1. – С. 126–160).

усвідомлення несправедливости (Шульгина особливо вразила впевненість повстанців у законності їхньої акції і те, що вони відмовилися зректися її навіть під тортурами); 2) повстанці мали продуманий план дій – спочатку визволити Київщину, а потім інші території; 3) повстанці мали чітке бачення майбутнього: знищення кріпацтва, розподіл землі, православ'я, козацька система управління, загалом – ідеал свободи, втілений у гаслі «без поляка і пана».

У 1920-х рр. український історик єврейського походження Осип Гермайзе (1892–1958) віднайшов російські документи судового процесу над кількома ватажками повстання 1768 р. Знаючи про масове знищення євреїв під час Коліївщини, Гермайзе був дещо стриманий у своїх оцінках[17]. Він вважав, що повстання насамперед підтримувала степова голота, яка не займалася сільським господарством, а жила з полювання та рибальства. Проте Гермайзе визначив три елементи, що об'єднували повстанців: 1) ненависть до шляхетських порядків; 2) належність до православної віри, що була підставою для визначення друзів і ворогів; 3) віра в те, що російський уряд допоможе їм у боротьбі проти поляків.

Після Гермайзе, власне, ніхто не додав чогось нового до наявних матеріялів і тлумачень. Дивно, що, попри яскраве соціяльне забарвлення цієї боротьби, совєтські історики по суті ігнорували цю тему. У кількох публікаціях, що побачили світ, популярно викладалося вже відоме[18]. Однак 200-річчя Коліївщини (1968) причинилося до появи нових публікацій у Совєтській Україні, Польщі та на Заході.

У СССР ювілеєві передувала публікація Олександра Лоли «Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVIII ст.». Заснована на архівних матеріялах і опублікованих джерелах, книжка Ло-

---

[17] *О. Гермайзе.* Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів // Україна. – 1924. – № 1/2; Коденська книга судових справ. – К., 1931. – (Український архів. – Т. 2). Названий збірник польських судових записів було опубліковано без згадки про Гермайзе, хоча він був її редактором.

[18] *А. Дмитриев.* 1) Колиивщина. – М., 1934; 2) Гайдамаччина – М., 1939; *Кость Гуслистий.* Коліївщина. – К., 1947; *В. А. Голобуцкий.* Максим Железняк. – М., 1960.

ли була першою офіційною совєтською візією гайдамацького руху. На жаль, її не можна розглядати як авторитетну працю, яка щось додає до наукового доробку попередників. Вона хибує на численні фактологічні помилки і громіздку та недолугу систему цитування, до того ж тут недостатньо використано архівні джерела[19]. Мало того, Лола часто-густо вдається до грубих спрощень. Так, селяни в нього однаково й постійно пригноблені. Певною мірою така картина історично правильна, але визискування, безперечно, не завжди було однаковим. На початку XVIII ст., коли польські магнати намагалися знову колонізувати спустошену Правобережну Україну, вони звільнили селян від податків і всіляко заохочували їх переселятися. Отже, становище селянства в 1720-х рр. не було таким сумним, як це зображує Лола, але в 1760-х рр. воно значно погіршилося.

Окрім монографії Лоли, совєтські науковці відзначили ювілей публікацією кількох статтей в «Українському історичному журналі», збірником документів «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» і книжкою «Коліївщина». До збірника «Гайдамацький рух» увійшло 317 документів, із яких 243 – першопублікації[20]. Отже, можна сподіватися, що він значно розширює базу для вивчення Гайдамаччини. «Коліївщина» – це збірка статтей, присвячених 200-річчю повстання. За традицією совєтських ювілейних видань, вона містить промови заступника голови Ради міністрів Української ССР і різних партійних діячів. У книжці також є розділи, де йдеться про те, як Коліївщину відображено в сучасному театрі, музиці й кіно. Але серед всього того мотлоху з десяток статтей заслуговує на увагу історика[21].

---

19 На ці недоліки вказав у своєму широкому огляді В. Серчик (див.: Kwartalnik Historyczny. – 1966. – Т. 73. – № 4. – S. 968–972).

20 Огляд книжки «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» зробив А. Сороковський (див.: Recenzija. – 1974. – Vol. 4. – No. 2. – С. 42–53).

21 *Д. І. Мишко.* Боротьба трудящих мас Правобережної України напередодні Коліївщини за своє визволення і возз'єднання з Росією (30–50-ті роки XVIII ст.). – С. 45–55; *В. О. Маркіна.* Соціально-економічні передумови Коліївщини. – С. 56–65; *К. Ф. Стецюк.* Коліївщина – велике народно-визвольне антифеодальне повстання на Україні XVIII ст. – С. 66–80; *В. В. Грабовецький.* Гайдамацькі рухи і опришківство. – С. 81–90; *І. Г. Шульга.* Відгомін Коліївщини в Карпатах. – С. 91–96; *О. С. Компан.* Вплив Коліївщини на антифеодальну

У працях совєтських істориків подано радикально нову оцінку гайдамацького руху та Коліївщини. І хоча акценти розставлено по-різному, основна концепція є однозначною. Головні висновки, дуже далекі від послідовности, такі:

1) гайдамацький рух – це класова боротьба селян і біднішого козацтва проти феодального ладу;

2) гайдамацький рух був також боротьбою за національне визволення та «возз'єднання» з Росією;

3) гайдамацький рух охопив цілу Україну, разом із Лівобережжям, Слобожанщиною та західноукраїнськими землями;

4) серед гайдамаків були представники багатьох національностей: українці, молдавани, серби, росіяни і навіть поляки. Малося на увазі, що експлуататори були також різних національностей: польська шляхта, російський царизм і українська старшина. Усе це мало би підтвердити концепцію міжнародної класової солідарности.

Совєтські історики завжди мали клопіт із поєднанням антифеодальної класової війни та національно-релігійної боротьби. Лола, сприйнявши пріоритет класової боротьби, все ж таки віддавав належне національному аспектові, насамперед переслідуванню української православної людности на Правобережжі. Згодом совєтські дослідники ще більше наголошували на класовому підході до гайдамацького руху. Скажімо, Іван Гуржій та Віталій Кулаковський заперечують те, що ігумен Мельхиседек Значко-Яворський мав якийсь вплив на повстання 1768 р. На їхню думку, оскільки Значко-Яворський належав до вищого православного духовенства, яке підтримувало класову експлуатацію, то він не міг відігравати активної ролі у підготуванні повстання[22]. Хоча, коли почалося повстання, Значко-Яворського справді не було на Правобережжі, його активна

боротьбу в Росії, Польщі і Білорусії. – С. 97–107; *І. Л. Бутич.* Архівні джерела про Коліївщину. – С. 108–117; *Г. Я. Сергієнко.* Історіографія Коліївщини. – С. 118–133; *Г. Ю. Храбан.* Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. – С. 134–146; *О. І. Дей.* Коліївщина в народній творчості. – С. 147–157.

[22] *І. О. Гуржій, В. М. Кулаковський.* Визначна подія в історії українського народу: (До 200-річчя Коліївщини) // УІЖ. – 1968. – № 6. – С. 61.

оборона православ'я у попередні роки значною мірою причинилася до створення сприятливої атмосфери. До того ж позиція вищого духовенства аж ніяк не була визначеною. Очевидно, воно не підтримувало соціяльної революції і зазвичай у своїй боротьбі за православну віру застосовувало легальні засоби, але в деяких випадках священики співпрацювали з гайдамаками. Так, Мотронинський монастир був центром Коліївського повстання. Мало того, документи, опубліковані самими совєтськими дослідниками, вказують на те, що в православних монастирях, передусім у Києво-Печерській лаврі, часто переховувалися гайдамацькі загони[23].

Інше твердження совєтських вчених стосується того, що гайдамацький рух нібито охопив усі українські землі. Лола вказує на випадки нападів гайдамаків на землі запорозьких козаків, на Лівобережній і Слобідській Україні, а також на Правобережжі. Він навіть пов'язує гайдамацький рух із Галичиною та карпатськими грабіжниками-опришками, які час від часу роздавали награбоване біднякам[24]. Такого погляду дотримувалися усі пізніші совєтські дослідники.

Твердження, що гайдамаки діяли на Лівобережжі, Слобожанщині та Західній Україні, радикально відрізняється від попередніх поглядів. Хоча історики визнавали, що запорозькі козаки часто очолювали загони гайдамаків, а ті не раз перетинали польсько-російський кордон, вони все ж уважали, що основним осередком Гайдамаччини була Правобережна Україна, землі під поляками. Як на перший погляд, нова концепція совєтських вчених видається щодо Лівобережної та Слобідської України добре обгрунтованою; у кожному разі впевнено можна твердити, що загони гайдамаків там були. Та суть питання у тому, чи вони так само діяли на лівому, як і на правому березі Дніпра. Згідно з працею Лоли та збірником документів «Коліївщина», гайдамаки з'являлися на Лівобережжі тільки тимчасово, поповнюючи запаси харчів або переховуючись там.

---

[23] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – Док. № 6. – С. 4; док. № 47. – С. 121; док. № 111. – С. 227; док. № 116. – С. 234; док. № 126. – С. 246; док. № 132. – С. 251; док. № 134. – С. 254.

[24] *О. П. Лола.* Гайдамацький рух... – С. 93–107, 120–122.

Інколи вони нападали на маєтки, вбивали землевласників і палили боргові зобов'язання. Але загалом це не була та ж сама партизанська війна, що й на Правобережжі[25]. Отже, совєтським дослідникам не вдалося довести, що гайдамацький рух був і на Лівобережній та Слобідській Україні. Вони, правда, показали, що ці землі служили для поповнення загонів свіжими силами, підготування рейдів на Правобережжя та безпечних криївок. У цьому сенсі Лівобережна та Слобідська Україна, а надто запорозькі землі, були для гайдамаків великою підмогою, але власне рух відбувався саме на Правобережжі.

Досліджуючи питання територіяльного поширення гайдамацького руху, слід зауважити, що Лівобережжя, Слобідська та Західна Україна були ареною соціяльної боротьби. Відомо про великі повстання козаків та селян у Кліщинцях (1767) і Турбаях (1789–1793). Селяни інколи нападали на землевласників і палили боргові зобов'язання. Але ці поодинокі випадки були спричинені локальними умовами, а їхня подібність з гайдамацьким рухом – поверхова.

Якщо можна сяк-так говорити про поширення Гайдамаччини на Лівобережжі, то її зв'язки із Західною Україною ще менше обґрунтовані. Цю концепцію, на яку посилаються усі совєтські історики, у найсистематичніший спосіб розвинув дослідник опришківського руху та західноукраїнського селянства Володимир Грабовецький, який безпардонно ототожнює гайдамаків з опришками. Він цілком іґнорує суттєву різницю між ними, а саме ту обставину, що опришки не мали жодних національних чи релігійних мотивів. У кращому випадку їхні напади можна трактувати як складник соціяльної боротьби, у гіршому – як справжні кримінальні дії. Подібність опришків до гайдамаків, яку наголошує Грабовецький, суто поверхова: тут і там однакові партизанські методи боротьби, приблизно однаковий со-

---

[25] Див.: Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – Док. № 79. – С. 182; док. № 82. – С. 185; док. № 84. – С. 187; док. № 85. – С. 189; док. № 88. – С. 191; док. № 106. – С. 221; док. № 108. – С. 224; док. № 112. – С. 228; док. № 113. – С. 230; док. № 114. – С. 231; док. № 138. – С. 258; док. № 154. – С. 274; док. № 157. – С. 278; док. № 177. – С. 319; док. № 185. – С. 329; док. № 189. – С. 334.

ціяльний склад[26]. Якщо дотримуватися тільки таких критеріїв, то виступи під проводом мексиканського заколотника Панчо Вільї так само можна зарахувати до гайдамацького руху! Стосовно ж першоджерел, то в Грабовецького та у збірнику документів «Коліївщина» наведено лише один випадок, коли опришок став гайдамакою[27].

Грабовецький намагався підкріпити свою тезу, вишукуючи серед гайдамаків «західноукраїнські» прізвища[28]. Але через постійну міграцію населення та складність напевно визначити західноукраїнські прізвища будь-який доказ на основі лише походження окремого прізвища є дуже сумнівним. Навіть якщо цілком прийняти цей метод, то можна дійти висновку, що деякі повстанці походили із Західної України; але це не означає, що в Західній Україні був гайдамацький рух. У цілому совєтські дослідники показали, що гайдамаки були на Лівобережній і Слобідській Україні, але їм не вдалося довести зв'язок Гайдамаччини із Західною Україною та карпатськими опришками.

У четвертій тезі совєтських істориків стверджується, що гайдамацький рух був багатонаціональним. На їхню думку, прогресивні сили – селяни, козаки та загалом усі пригноблені різних національностей – об'єдналися в боротьбі проти класових ворогів, тобто польської шляхти, російського царату та української старшини. Іван Гуржій і Віталій Кулаковський трактують цю гіпотезу як незаперечний факт[29], а Катерина Стецюк і Федір Шевченко намагаються підтвердити її документально. Вони цитують різні тогочасні офіційні дані, в яких згадуються молдавани, росіяни, серби та представники інших націй, що

---

[26] *В. В. Грабовецький.* Гайдамацькі рухи і опришківство // Коліївщина 1768. – С. 81–90; *І. Г. Шульга.* Відгомін Коліївщини в Карпатах // Там само. – С. 91–97.

[27] *В. В. Грабовецький.* Гайдамацькі рухи і опришківство. – С. 90; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – Док. № 161. – С. 294–296.

[28] *В. В. Грабовецький.* Гайдамацькі рухи і опришківство. – С. 90. Див. також його працю «Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст.» (Л., 1956).

[29] *І. О. Гуржій, В. М. Кулаковський.* Визначна подія в історії українського народу: (До 200-річчя Коліївщини). – С. 67.

приєдналися до гайдамацького руху[30]. Ці дані дають певне уявлення про географію руху, але їх не можна використовувати для визначення етнічного походження його учасників. Українці жили на територіях, контрольованих польськими, російськими, турецькими і навіть сербськими властями (Нова Сербія), а офіційна статистика подає відомості про підданство особи, але не про її етнічне походження. Так, перевіряючи документи, наведені Федором Шевченком, знаходимо «волоського» гайдамаку Ігната Мартиненка[31]. Українське прізвище ще не означає, що Мартиненко не міг бути «волохом», але питання залишається відкритим. Отже, перш ніж робити висновки щодо етнічного походження учасників гайдамацького руху, усі наявні документальні свідчення (прізвище, підданство, територія походження тощо) слід ретельно перевіряти.

Поспішні висновки совєтських дослідників про етнічне походження доповнюються некритичним ставленням до першоджерел. Приміром, на підставі записів судового процесу в Кодні Федір Шевченко твердить, що принаймні 50 росіян, а також багато сербів, волохів та інших брали участь у гайдамацькому русі. Проте, перевіряючи цитати, можна побачити, що більшість згаданих росіян або притягали до суду поляків через несплату боргів, або дезертирували з російської армії[32]. Оскільки коденська судова книга – це механічна збірка записів військових судів, що відбувалися у різних місцях Правобережжя, вона містить записи справ поляків, росіян, волохів та євреїв, які не мали жодного стосунку до гайдамацького руху. Тим не менше, Шевченко використовує ці судові справи як «доказ» інтернаціональности гайдамацького руху.

Подібно, перевіряючи великі цитати з документальних джерел, які подає Стецюк, можна знайти підтвердження тільки

---

30 *К. І. Стецюк.* Коліївщина – велике народно-визвольне антифеодальне повстання на Україні XVIII ст. // Коліївщина 1768. – С. 69; *Ф. П. Шевченко.* Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні // УІЖ. – 1968. – № 9. – С. 13–14.

31 Коденська книга судових справ. – С. 4.

32 Ф. П. Шевченко у статті «Про міжнародне значення...» на с. 13 цитує «Коденську книгу судових справ» (С. 126–127, 131–152, 262, 364–368).

одного випадку, що ймовірний «серб» Миколаєвич допомагав гайдамакам[33]. Інші дані (можливо, через друкарські помилки) не мають нічого спільного з гайдамацьким рухом[34]. Віддаючи належне Шевченкові та Стецюк, слід визнати, що вони вказують кілька випадків, коли волохи та серби допомагали гайдамакам. Ба більше, Шевченко також цитує неопубліковані документи, які автор цієї статті не має змоги перевірити. Можливо, вони містять якісь нові дані. Але джерела, поки що представлені совєтськими вченими, недостатні та непереконливі, а методологія, м'яко кажучи, недбала, якщо не шахрайська.

Совєтським історикам не тільки не вдалося підтвердити свої погляди документально – вони також замовчують добре відомі факти про гайдамаків. В останніх совєтських публікаціях немає жодної згадки про масове винищення гайдамаками євреїв, бо совєтські дослідники вбачають у євреях анонімного класового ворога, проти якого боролися пригноблені багатонаціональні маси. Замість глибокого осмислення гайдамацького руху совєтські історики справді створили новий міт.

На відміну від совєтських науковців, польський історик Владіслав Сєрчик ґрунтовно проаналізував соціяльні, національні та релігійні фактори, відтворивши збалансовану картину гайдамацького руху та Коліївщини. Він опублікував статтю про Мельхиседека Значко-Яворського, монографію про Коліївське повстання 1768 р. і популярну книгу про гайдамацький рух[35]. Ці праці зробили революцію у польській історіографії, бо Сєрчик повністю відкидає старі «класичні» праці Равіти-Ґавронського, вважаючи їх «односторонніми, некомпетентними та тенденційними»[36]. У підсумку Сєрчик зруйнував ті залишки міту про гайдамаків, що так довго існували в польській історіографії.

---

[33] К. І. Стецюк у статті «Коліївщина...» на с. 69 цитує «Коденську книгу судових справ» (С. 246, 250, 252).

[34] К. І. Стецюк там само цитує «Архив Юго-Западной России» (Ч. 3. – Т. 2. – С. 67, 70,71, 74, 75, 93, 172, 176).

[35] *Wł. Serczyk.* 1) Melchizedek Znaczko-Jaworski i klasztor motreninski przed wybuchem koliszczyzny // Studia historyczne. – 1968. – № 3. – S. 297–322; 2) Koliszczyzna. – Kraków, 1968; 3) Hajdamacy. – Kraków, 1972.

[36] *Wł. Serczyk.* Koliszczyzna. – S. 12.

Найбільшою заслугою Сєрчика слід вважати ретельний аналіз діяльности ігумена Мельхиседека Значко-Яворського та тієї ролі, яку відіграли Мотронинський і Межигірський монастирі в організації повстання. На підставі совєтських і польських архівних джерел Сєрчик переконливо спростовує старий міт про те, що ігумен Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський був ініціятором повстання та благословив ножі заколотників. Сєрчик доводить, що, коли розпочалося повстання, Значко-Яворського на Правобережній Україні не було. Втім, хоча Значко-Яворський не брав безпосередньої участи в Коліївщині, він причинився до її вибуху, що Сєрчик і показує, досліджуючи, як два православні монастирі стали центрами православного прозелітизму на цих землях. Вперше вдалося пояснити складні відносини між правобережними монастирями, ігуменом Мельхиседеком, єпископом переяславським (на Лівобережній Україні) та спроби православного духовенства заручитися підтримкою російського уряду. І хоча немає документальних свідчень про відповідальність російських властей за початок повстання, Сєрчик показує, як релігійна боротьба створила таку небезпечну атмосферу, коли досить було іскри, щоби стався вибух.

Також Сєрчик зробив спробу з'ясувати соціяльний склад коліївських повстанців. Дослідивши багато документів, він доходить висновку, що повстання уможливили три основні групи: козаки із Запорозької Січі, які були найдосвіченішими вояками, селяни Правобережжя та козаки, що служили у військових формуваннях польських магнатів на правому березі Дніпра. Сєрчик не відкидає можливости того, що представники інших національностей приєднувалися до повстанців, але вказує, що вони переважно були українцями.

Дослідник об'єктивно описує жорстокість, виявлену з обох сторін. На противагу совєтським історикам, які уникали цієї теми, Сєрчик показує, що хоча два основні ватажки, Залізняк та Гонта, намагалися контролювати повстанців і запобігти різанині в Умані, їхні спроби були марними. За офіційною статистикою, заколотники вирізали 12 000 людей (7000 поляків і 5000 євреїв), хоча ця цифра, ймовірно, пе-

ребільшена[37]. Сєрчик також описує жорстокі репресії, що розпочалися після придушення повстання. Винищували не тільки повстанців (їх катували, саджали на палі, четвертували тощо), але було вбито і тисячі селян, які не мали стосунку до повстання.

Сєрчик визнає важливу роль гайдамаків у формуванні сучасної української національної свідомости – факт, констатувати який нинішня історіографія часто уникає. Для Сєрчика гайдамацький рух і Коліївське повстання – це остаточне відкинення польського панування. Вони збагатили спільну спадщину, національний міт та зміцнили відчуття етнічної єдности українців по обох боках російсько-польського кордону.

Хоча ця монографія – новаторське, оригінальне дослідження, окремі її висновки не є переконливими. Подібно до науковців XIX ст. і сучасних совєтських істориків, Сєрчик вважає, що повстанці прагнули об'єднатися з Росією. Такий погляд потребує обґрунтування, а надто в світлі тверджень совєтських істориків, що українці споконвіку просто-таки патологічно мріяли «возз'єднатися» з Росією. Справді, повстанці використали підроблений маніфест, нібито підписаний Єкатєріною II, і дуже сподівалися на допомогу або принаймні нейтральну позицію російського війська. Вони хотіли відновити козацьку систему, яка існувала зовсім близько під протекцією Росії. Мало того, російська інтервенція на захист православ'я та русофільські тенденції вищого духовенства значною мірою створили проросійські настрої. Але немає жодних документальних свідчень про те, щоби хоч один повстанець закликав об'єднатися з Росією. З огляду на названі чинники можна, в кращому випадку, припускати це. Напевно, коректніше твердити, що повстанці сподівалися на «російську протекцію», ніж вірити, ніби вони шукали якогось «возз'єднання».

Викликає сумніви і припущення Сєрчика про те, що російські війська дотримувалися нейтралітету, поки повстанці не напали на турецьке прикордонне місто Балту, що могло втягти

---

[37] *Wł. Serczyk*. Koliszczyzna. – S. 99. Г. Ю. Храбан у статті «Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р.» (див.: Коліївщина 1768. – С. 145) заперечує цю цифру. На його думку, вбитих було приблизно 2 тисячі.

Росію у війну з Османською імперією[38]. І хоча повстання викликало певне збентеження серед російських воєначальників, котрі не знали, як на нього реагувати, особливо після тверджень повстанців, що вони діяли за дорученням Єкатєріни II, Сєрчик сам наводить документи, які свідчать: російський уряд вирішив придушити повстання ще до інциденту з Балтою[39]. Попри ці незначні недоліки, монографія напевно стане взірцевою працею про Коліївське повстання.

З наукового погляду «Гайдамаки» є найменш вдалою Сєрчиковою працею. Вона розрахована на популярну аудиторію, не має наукового апарату, її написано у стилі пригодницьких романів. Змальовуючи екзотичне прикордоння, Сєрчик уважає автентичними такі недостовірні тексти, як лист запорозьких козаків до турецького султана[40]. Але ця книжка, напевно, є найкращим популярним виданням про соціяльно-політичну ситуацію па Правобережжі, побут XVIII ст., складність релігійної боротьби між православними, уніятами та римо-католиками. Книжка також відбиває результати оригінального дослідження Сєрчика, які детально представлено в його інших, науковіших працях.

На відміну від багатьох досліджень про гайдамаків, що з'явилися в Україні й Польщі, на Заході опубліковано тільки одну монографію про Коліївське повстання. Це книжка Петра Мірчука «Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р.». Оскільки автор – добре відомий еміґрантський публіцист і політичний діяч – не мав доступу до архівних матеріялів, у праці не подано жодних нових даних. Мірчук, однак, пропонує цілком нове тлумачення Коліївського повстання. Розглядаючи цю тему під оглядом «українських державницьких традицій»[41], він робить три принципові висновки.

1) Коліївське повстання було частиною цілого гайдамацького руху, який вилився у тривалу й органічну боротьбу проти польської окупації.

---

[38] *Wł. Serczyk*. Koliszczyzna. – S. 104.
[39] Ibid. – S. 116–120.
[40] Ibid. – S. 17–18.
[41] Ibid. – S. 148.

2) Релігійне та соціяльне гноблення було другорядною причиною гайдамацького руху. Основною його причиною став національний розбрат – віковічна ворожнеча між українською і польською духовністю, культурою та суспільними системами. Це яскраво виявлялося у постійному прагненні українців відокремитися від Польщі та відродити Українську державу.

3) Коліївське повстання мало чітко окреслені цілі: визволити всю Україну від Польщі та відновити незалежність Української держави під проводом гетьмана[42].

Перший і, почасти, другий висновки Мірчука добре обґрунтовано, особливо якщо розглядати національну боротьбу в широкому релігійно-культурному контексті. Втім, автор дещо недоречно наголошує на прагненні українців відокремитися від Польщі. Бо на першому місці було бажання не відокремитися, а зберегти власний соціяльний, релігійний, культурний і політичний лад, і саме це причинилося до повстань XVII ст. і гайдамацького руху XVIII ст. Можливо, на тлі польсько-литовської політики це зрештою вело до відокремлення, але спочатку повстанці не мали такої мети.

Якщо з першими двома висновками Мірчука, попри певні застереження, можна погодитися, то з його третьою гіпотезою про те, що коліївські повстанці прагнули незалежної Української держави й відновлення Гетьманщини, – аж ніяк. Про відродження Гетьманщини й обрання Залізняка гетьманом ідеться лише в мемуарній літературі[43]. Якщо Мірчук легко відкидає цю літературу, розглядаючи більшість інших дискусійних питань, то тут він не лише сприймає гетьманство Залізняка як факт, а ще й оздоблює цю гіпотезу, наділяючи підлеглих Залізняка різними козацькими чинами, що не підтверджується джерелами[44].

---

[42] Ibid. – S. 180–181.

[43] *Г. Ю. Храбан*. Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. – С. 143.

[44] Мірчук приписує чин «полковника» Іванові Голоті, Семенові Неживому, Микиті Швачці, Андрієві Журбі й Іванові Бондаренку (див.: *П. Мірчук*. Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. – С. 227–257).

Єдиний незаперечний факт – коли Залізняк із козаками прибув до Мотронинського монастиря, його обрали полковником. Так він себе називав у всіх відомих пізніше документах. Під час судових процесів над повстанцями ніхто не згадував про Залізняка як про «гетьмана». Насправді одним зі звинувачень, висунутих проти Залізняка російським урядом, було те, що він проголосив себе «полковником»[45]. Мало того, декрет Залізняка, що належить до того часу, коли, як вважає Мірчук, він прийняв гетьманство, він підписав як «полковник»[46]. Отже, поки не знайдено прямих свідчень, гетьманство Залізняка залишається тільки припущенням.

Аргументи Мірчука про те, що коліївські повстанці створили незалежну Українську державу, ґрунтується на припущенні, буцімто Залізняка було обрано гетьманом, а також на дедуктивних міркуваннях: оскільки повстанці контролювали значну територію, населену українцями з українською адміністрацією (гетьман і деякі інші посади), то виникла Українська держава[47]. Те, що ця «держава» існувала близько трьох тижнів (від часу гіпотетичного гетьманства Залізняка до придушення повстання), що жодна держава її не визнала, для Мірчука не має значення. Але вже й на підставі цього юристи заперечували би претензії на державність. Безуспішне повстання, навіть якщо воно має чітку мету утворити незалежну державу, більшість істориків трактує як невдалу спробу. Власне, відсутні документальні свідчення і про намір учасників Коліївського повстання утворити незалежну державу.

Навіть якщо вважати обрання Залізняка гетьманом за реальний факт, немає підстав тлумачити це як прагнення до не-

---

[45] *Г. Ю. Храбан.* Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. – С. 143; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – Док. № 207. – С. 359–362; док. № 216. – С. 379–380; док. № 227. – С. 396–398; док. № 243. – С. 420–421; док. № 244. – С. 427–429.

[46] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – Док. № 200. – С. 351. Декрет було видано 13(24) червня 1768 р. в Умані. Мірчук твердить, що Залізняка було проголошено гетьманом 11(22) червня 1768 р. в Умані.

[47] *П. Мірчук.* Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. – С. 275–278.

залежности. Мірчук уважає, що «суверенітет має народ, який, скинувши іноземну владу, утворив свою власну державу». Ця теорія цілком відповідає сучасності, але у Східній Європі XVIII ст. її не визнавали. Суверенітет походить від слова «суверен», а Запорозька Січ була утворенням саме під сувереном. Українські гетьмани отримували леґітимність не тільки внаслідок виборів козаками, але й через визнання їх сувереном. Найбільшою проблемою Залізняка було отримати леґітимність, щоб здобути владу. Тому він сфальсифікував укази Єкатєріни II та підписував деякі свої декрети як її довірений полковник[48]. Це не обов'язково означає, що Залізняк прагнув об'єднання з Росією, як стверджували совєтські історики, але і не вказує на те, що він мав на думці стати правителем незалежної України. Якщо він взагалі мислив такими політичними категоріями, то, либонь, хотів забезпечити такий російський протекторат, який мали запорозькі козаки і Гетьманщина. Однак створення незалежної Української держави виходило за межі умоглядних можливостей Залізняка та його товаришів.

Дискусія навколо уявного гетьманства Залізняка й незалежности України виявляє основний недолік праці Мірчука: вона містить низку апріорних висновків, більшість яких ґрунтується на політичних поглядах XX ст. У висвітленні Мірчука коліївські повстанці мали той самий дух і прагнення, що й українські партизанські загони XX ст., які боролися проти різних окупаційних режимів (польського, німецького, совєтського)[49]. Така паралель може бути правомірною, але, приписуючи політичні цілі XX ст. діячам XVIII ст., Мірчук цілком втрачає історичну перспективу й об'єктивність.

У світлі цих різноманітних і суперечливих інтерпретацій автор цієї статті на закінчення хотів би висловити свої погляди на гайдамацький рух і Коліївське повстання (на підставі не власного дослідження джерел, а критичного опрацювання наукової літератури з цього питання).

---

[48] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – Док. № 198. – С. 347–349.

[49] Іноді Мірчук робить прямі порівняння із сучасним партизанським рухом (див.: *П. Мірчук.* Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. – С. 185).

Гайдамацький рух був органічно пов'язаний з певною територією – Правобережною Україною. Інші регіони – землі запорозьких козаків, Лівобережна та Слобідська Україна, – хоча й дали декількох ватажків й учасників повстання, а також служили зручним місцем постою і переховування, не були головним театром військових дій. Однак ці території відіграли важливу роль, бо подали приклад українського самоуправління та козацького способу життя.

Гайдамацький рух мав не тільки національно-релігійні, але й соціяльні аспекти. Вони перепліталися і доповнювали одне одного. Простіше кажучи, польські римо-католицькі магнати експлуатували українське православне чи номінально уніятське селянство й козаків задля економічного зиску. Часто це робилося через єврейських посередників, що управляли маєтками і мали право продавати алкогольні напої та інші монопольні товари, на які мала привілеї тільки польська шляхта. Водночас Православна церква та, великою мірою, українська культура зазнавали переслідувань.

Це були віковічні умови конфлікту на українських прикордонних землях Речі Посполитої. У XVII ст. вони спричинили революцію Хмельницького, що назавжди відколола більшу частину України від Польщі. У XVIII ст. вони дали поштовх гайдамацькому рухові. Так само, як під час революції Хмельницького, гайдамаки винищували шляхту та євреїв. Але у XVIII ст. повстанці вже не мали видатного лідера, який очолив би повстання, не мали сформованої української верхівки для створення нових державних структур, ані сили Запорозького війська, на той час уже приборканого російською владою. Отже, на відміну від масових повстань попереднього сторіччя, невеликі загони гайдамаків оперували на Правобережжі, нападаючи на польських землевласників, єврейських орендарів і корчмарів, римо-католицькі церкви та монастирі.

Тричі гайдамаки розпочинали великі повстання. І щоразу намагалися відновити козацький соціяльно-політичний лад. Напевно, гайдамаки активно боролися проти феодальних порядків, як це твердять совєтські вчені, але в основному гайдамацький рух був консервативним (якщо не реакційним) за своїм характером, бо намагався реставрувати попередню ко-

зацьку систему. На противагу грабіжникам-опришкам у Карпатах, гайдамаки дотримувалися певних традицій і мали особливі погляди на майбутнє: землі без поляків, євреїв і панів, скасування кріпацтва, особиста свобода та право на землю; свобода сповідувати православ'я; козацький спосіб життя. Наприкінці, однак, гайдамакам забракло видатних вождів й здатности перетворити свої прагнення у послідовну політичну програму.

Немає сумніву в тому, що гайдамацький рух і Коліївщина залишаться предметом суперечок. Проаналізовані наукові дослідження, переважно совєтські, додали нових матеріялів і підстав для тлумачень. Нарешті розвіялися старі міти, з якими наука змагалася протягом сторіччя. З цього погляду слід особливо відзначити ґрунтовні та продумані праці Владіслава Сєрчика. Але цей поступ гальмують совєтські й еміґрантські науковці, що намагаються втиснути гайдамацький рух у прокрустове ложе ідеологічних концепцій. Такі «наукові» дослідження аж ніяк не служать правдивому висвітленню історичних подій XVIII ст. Так замість старих мітів, що нарешті померли, постають нові.

Історичні дослідження в незалежній Україні

Тягар минулого: історіографія до здобуття незалежности

На початок двадцятого століття модерна українська наука створила власну історіографію з окремим предметом дослідження і загальноприйнятою історичною схемою. Це було велике досягнення, оскільки дві панівні історіографічні традиції – російська імперська та польська – заперечували існування України як окремої історичної цілісности. Імперський «великий наратив» (або «традиційна схема» російської історії) розглядав Давньоруську державу, що утворилася в IX столітті на території Центральної України, як першу Російську державу, а її східнослов'янське населення – як росіян.

Подібно до російської традиційної схеми, польський «великий наратив» також розцінював український історичний досвід як марґінальний. Більшість польських істориків трактували українців як звичайних бунтівних селян і на підставі історичної леґітимности висували претензії на Правобережну Україну.

Створення національної історіографії відігравало визначальну роль у процесі розвитку модерної української ідентичности. Більшість із батьків-засновників українського національного руху були професійними істориками – Микола Костомаров, Володимир Антонович, Михайло Грушевський та інші діячі. Грушевський був першим істориком, який цілковито відмовився від російського великого наративу і створив альтернативну схему східноевропейської історії, чим фактично заснував ук-

раїнську національну історіографію. Після Грушевського з'явилася державницька школа історіографії, представники якої – Вячеслав Липинський, Степан Томашівський і Дмитро Дорошенко – зверталися до епізодів та елементів української державности в минулому і ще більше відійшли від будь-яких «всеросійських» концепцій.

У першій чверті XX століття українська національна історіографія, що часто поєднувала наукові підходи Грушевського і державницької школи, утвердилася в Західній Україні (під владою Польщі), в українській діяспорі і в Совєтській Україні. У 1930-х роках українську національну історіографію в УРСР було заборонено, а замість неї насаджено офіційну совєтську, яка в цілому відповідала дещо зміненому російському великому наративу. Відтак, офіційна совєтська історіографія стверджувала спільне походження українців і росіян, прикре розділення двох народів через монголо-татарських, литовських і польських «агресорів»і тріюмфальне «возз'єднання» в Російській державі. Треба зауважити, що совєтська інтерпретація, принаймні теоретично, припускала розвиток і навіть «розквіт» української нації та культури, але як нації, неминуче приреченої злитися з єдиним совєтським народом. Після розпаду Совєтського Союзу в Україні відродилася українська національна історіографія, в той час як у Росії досі домінує російський великий наратив в оригінальній версії XIX ст. або дещо змінений.

Українська історіографія у 1990-х роках: попередні міркування

Сьогодні, через п'ять з половиною років після здобуття незалежности, навіть найповерховіший огляд розвитку української історіографії виявить помітні, хоча й не завжди глибокі зміни. Було б корисно розглянути основні тенденції цих змін.

1. Перша помітна новація – це вибір предмета досліджень. Якщо переглянути номери «Українського історичного журналу» за кілька років, зміна тематики відразу впадає в око. Саме ця зміна дає змогу констатувати, що «перебудова» прийшла в українську історичну науку запізно – у 1988–1989 роках. Спо-

чатку з'являються теми, актуальні для всього Совєтського Союзу доби гласности: викриття злочинств сталінізму і поступова переоцінка революції та «соціялістичного експерименту» в цілому. З іншого боку, специфічні теми українського минулого також проторували шлях у наукову літературу. Серед цих тем найчастіше фігурували козацтво і голодомор 1932–1933 року. Трохи згодом настала черга дискусії навколо спадщини Грушевського, що засвідчило зростання інтересу до історії українського національного руху та його кульмінації – Української революції. Полеміка щодо постаті Грушевського також засвідчує іншу тенденцію: стовпи української історіографії знову з'явилися у пантеоні національної історичної традиції. Передовсім було визнано здобутки Костомарова, Драгоманова й Антоновича, а їхні праці перевидано. Визнання Грушевського офіційній науці далося куди важче, проте, коли це нарешті сталося, воно було всеохопним і остаточним. У спеціяльному випуску «Українського історичного журналу», присвяченого 130-й річниці від дня народження Грушевського (1996. – № 5), забракло місця для всіх матеріялів, тому частину статтей опубліковано в наступному числі. Загальнонаціональне святкування річниці Грушевського викликало примітну реакцію з боку молодшого покоління українських істориків (див. нижче). Але навіть цю перемогу інтерпретації української історії Грушевського применшили такі наукові авторитети, як Петро Толочко, котрий у своїх останніх працях – наприклад, «Київська Русь» (К., 1996) – нападає на Грушевського, залишаючись, по суті, переконаним прихильником совєтської інтерпретації історії Київської Русі.

2. Іншу помітну зміну можна назвати «інституційною» в найширшому значенні цього слова. Традиційні твердині «марксистсько-ленінської» історичної науки в Україні в цей час переживали кризу і більш чи менш успішну реструктуризацію (наприклад, Інститут історії, Інститут історії партії та історичні факультети провідних університетів). Перейменування було найочевиднішою ознакою змін, переважно поверхових. Також відбувалися кадрові зміни та щирі спроби відірватися від мертвого ґрунту «української совєтської історіографії». Водночас виникли нові й продуктивніші інститути історичних дослі-

джень (Інститут археографії, Інститут історичних досліджень у Львові), яким вдалося налагодити кращі контакти із Заходом і які були готовіші сприйняти західну методологію.

Ще одна значна «інституційна» зміна полягала в налагодженні нових взаємин з українськими вченими на Заході. 1989 року ці взаємини все ще визначалися як «дискусія» із західними істориками (у значенні, ближчому до «дебатів», ніж до «обговорення»). У 1990–1991 роках сторінки «Українського історичного журналу» було відкрито для західних вчених, і деякі з них (Субтельний, Магочий, Сисин, Шпорлюк тощо) незабаром надрукували свої праці в цій колишній твердині марксистсько-ленінської історіографії. 1995 року редакційну колегію «Українського історичного журналу» було кардинально оновлено шляхом залучення молодших і раніше «небажаних» науковців. Проте на тоїі час монополія цього журналу в українській історичній науці вже давно минула. У Львові було відновлено «Записки НТШ» – як продовження традицій національної школи української історіографії. З'явилося чимало перспективних нових наукових журналів, хоча не всі вони могли похвалитися регулярним виходом; «Генеза» та «Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету» – два приклади таких видань.

Нарешті, не лише українські наукові журнали та видавці вітали західних вчених, але й чимало українських істориків також проторували стежки на сторінки західних наукових видань з українознавства і слов'янознавства (насамперед ідеться про «Український історик» і «Journal of Ukrainian Studies»). Можливо, в цьому полягала найважливіша «інституційна» зміна – єдність української історичної науки в Україні та за кордоном.

3. Після здобуття незалежности в українській історичній науці постали концептуальні проблеми. Акценти радикально змінилися від «побудови соціялізму» та боротьби за комунізм до розбудови Української держави і нації. Загальновизнаною концептуальною основою стала «національна історіографія» – загальна схема Грушевського, дещо змінена державниками, іншими словами, поєднання етнічного та територіяльного підходу. Завдання було те саме, що й на початку XX століття, – по-

казати безперервну історію України як окремої території (іноді держави) й історію українського народу як окремої нації. На популярнішому рівні це була спроба створити уніфіковану історичну пам'ять. А що написання історії вимагає добору історичних фактів, то постає питання, які факти слід залучити до нової або оновленої національної історії.

На цій стадії українці все ще шукають спільного бачення минулого. Певні теми, скажімо, козацтво, українська інтерпретація Київської Русі, українські церковні традиції, боротьба за незалежність у 1917–1921 роках і жахіття сталінізму (зокрема, голодомор 1933 року), здається, стали загальноприйнятими складниками оновленої національної історіографії. Інші теми, такі як Друга світова війна, ОУН і УПА, в різних реґіонах та для різних політичних сил є менш привабливими. Вони залишаються контроверсійними, і тому їх важко включити в ширшу українську національну історіографію. Мешканці Західної України, наприклад, вельми симпатизують Українській Повстанській Армії (УПА), яка певною мірою боролася проти Німеччини, але головним чином проти совєтської влади (аж до 1949 року), тоді як на Сході України зберігається прихильне ставлення до Червоної Армії, що воювала проти УПА. Для багатьох ветеранів Червоної Армії в Україні перемога «російського» комунізму над нацизмом є основою ідентичности та самооцінки. Ветерани Червоної Армії заперечували проти повної реабілітації УПА, стверджуючи, що та співпрацювала з німцями і винна у злочинах проти людства. Чи можна включити до національної історіографії водночас УПА і Червону Армію? І взагалі, як національна історіографія має оцінювати совєтський період? Чи історичний досвід Української ССР – це лише масові вбивства, примус і руйнування, або ж тут є якісь позитиви для процесу державної та національної розбудови?

Крім труднощів у визначенні змісту національної історіографії, є також сумніви щодо слушности самої національної парадигми. Ці сумніви найчіткіше висловлено в дискусії з приводу статті Марка фон Гаґена «Чи має Україна історію?» в часописі «Slavic Review» (1995 р.). Їх було підтверджено або ж відкинуто у кількох коментарях до статті, опублікованих у тому ж випуску.

Можливо, це правда, що українська історіографія 90-х прийняла деякі національні міти, зокрема, в окремих випадках український «націоналістичний канон», котрий викликав особливе заперечення фон Гаґена. Але це й не дивно для наукової дисципліни, яка має 70-річну традицію догматичного повторення мітів. З іншого боку, це також результат природного повернення до традицій дореволюційної української історіографії і, часом, надто великого прагнення до відродження цих традицій. Розглянемо, наприклад, полеміку з приводу ювілею Грушевського, розпочату Наталею Яковенко та Ярославом Грицаком у газеті «День». Результати цієї полеміки можна трактувати по-різному, але, без сумніву, вони засвідчують бажання молодшого покоління українських істориків використовувати у своїх дослідженнях останні теоретичні й методологічні здобутки західної історіографії.

Доктор Орест Субтельний кілька років тому (Journal of Ukrainian Studies. – 1993. – № 1/2) висловив думку, що, можливо, історики в посткомуністичній Україні не потребують глибокої методологічної перебудови: «Для українських істориків замість безоглядно відкидати марксистську методологію, яку вони добре знають, можливо, було б корисніше зосередитися на більш творчому застосуванні марксистських підходів. Наприклад, ті історики, котрі всю свою наукову діяльність присвятили класам, класовій боротьбі і класовій свідомості, тепер могли б використати свої знання для дослідження робітничого руху, для вивчення міської й аграрної історії або історії жінки і родини. Інакше кажучи, вони могли б зробити внесок у популярну сьогодні нову соціяльну історію». Як очевидно (і, можливо, на жаль), цього не сталося. Переважна більшість визнаних науковців відвернулися від догматичної марксистсько-ленінської «соціяльної історії» на користь іноді не менш догматичного і, великою мірою, політизованого «націоналістичного канону». Але навіть за такої зміни деякі з них відкрили цінні факти і документи, інтерпретуючи їх, правда, у добре знайомий і не надто вишуканий спосіб. На щастя, є також ознаки того, що інше передбачення доктора Субтельного таки справдилося: молодші історики активно знайомляться із численними й різноманітними методологіями, поширеними на Заході. Слід, отже,

сподіватися, що це покоління дасть читачеві не «єдиноправильне»бачення українського минулого, а різні та плідні наукові підходи до вивчення історії України.

Проте різноманітність поглядів і методологічних підходів, на мою думку, з'явиться лише тоді, коли українська державність і нація перебуватимуть у більшій безпеці. Дуже важко розкривати недоліки української національної історіографії в той час, коли в Росії імперський великий наратив сприймається без застережень, і коли під час опитувань 70% тамтешніх респондентів стверджують, що між українцями та росіянами немає жодної різниці.

4. Зрештою, перспективи української історіографії визначаються радше матеріяльними обставинами, ніж прийняттям або відмовою від національних мітів та постмодерністських методологій. Архіви тепер відкриті, політичної цензури немає. Нове покоління істориків завершує навчання в університетах, і ці молоді люди сформувалися вже в незалежній Україні. У той самий час фінансування історичних досліджень перебуває в стані хаосу, а затримки заробітної плати можуть відвернути від кар'єри історика кого завгодно. Колись добре розвинену совєтську систему наукових видавництв розвалено, а нової системи ще немає. Водночас у цих «проблемних зонах»можна певною мірою користуватися допомогою Заходу. Канадський інститут українських студій допомагає розвитку посткомуністичної української історіографії, надаючи ґранти і стипендії, фінансуючи програми обміну, видаючи наукові праці, а також безпосередньо підтримуючи такі новаторські установи, як Інститут історичних досліджень Львівського університету.

Попри ці труднощі та проблеми, творення історії триває й іноді рухається в нових та новаторських напрямках. А найбільша надія на численних молодих, обдарованих і відданих справі науковців, які хочуть бути істориками.

Відчитування Гетьманщини: державотворчі державошукання*

1

Виникнувши як політичне утворення з козацького бунту проти польсько-литовської Речі Посполитої й проіснувавши кілька десятиріч як напівнезалежна держава, Гетьманщина стала в утятій формі автономною частиною Московщини/Росії та існувала в такому вигляді аж до повного скасування її автономії наприкінці XVIII сторіччя. Який погляд мали на це утворення історики, вели-

* *Валерій Смолій, Валерій Степанков.* Правобережна Україна в другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К.: Інститут української археографії АН України, 1993; *Валерій Смолій, Валерій Степанков.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997; *Олександр Гуржій.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996; *Леонід Мельник.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К.: ІЗМН, 1997; *Леонід Мельник.* Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. – К.: ІЗМН, 1997; Конституція української гетьманської держави / Упор. Мирослав Трофимук. – К.: Віпол, 1997; Права, за якими судиться малоросійський народ: 1743 / Упор., автор нарису Кирило Вислобоков. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997; *Тетяна Яковлева.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998; *Олександр Гуржій.* Гетьман Іван Скоропадський. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998; *Віктор Горобець.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998.

кою мірою залежало від того, наскільки Гетьманщина вкладалася в систему їхніх наративних концепцій. Традиційна польська історіографія трактувала повстання 1648 року як трагічне непорозуміння, а виникнення Гетьманщини – як першу втрату найдальших східних земель історичної Польщі. Імперська російська історіографія в кінцевому підсумку стала тлумачити поглинення Гетьманщини Росією як епізод у тривалому процесі «збирання» «російських» земель, зіпсованих впливом Польщі. Українські наративні концепції, як дворянські, так і народницькі, звеличували козацьке повстання як визволення від чужоземного релігійного та соціяльного поневолення й розглядали створення Гетьманщини як вирішальний момент у формуванні українського народу (української нації).

Перші історичні праці про Гетьманщину були написані козацькими канцеляристами та старшинами, які нею правили. Головними сферами їхніх інтересів була козацька Україна під Польщею, великий визволитель гетьман Богдан Хмельницький та українські й козацькі права і свободи, що їх вони прагнули захистити від зазіхань як польських королів, так і російських царів. Вони хотіли показати, що існували два руські політичні утворення, Росія та Гетьманщина або Малоросія (так називали її в середині вісімнадцятого сторіччя), і що Малоросія вступила в добровільні союзницькі відносини спочатку з польським королем, а потім і з російським царем. В цьому українська історіографія XVIII та початку XIX сторіччя стояла, як висловилися би пізніше, на державницьких позиціях. Після того як Гетьманщину було скасовано, стало надзвичайно важко писати її історію, не приписуючи при цьому позитивної ролі російській монархії та російській державі. По суті, дворянські історики кінця XVIII та початку XIX сторіччя намагалися робити це, відводячи Гетьманщині почесне й важливе місце в російській історії.

Цей підхід до історії Гетьманщини фундаментально змінився з виникненням українського народництва XIX сторіччя. Народники вважали, що українські маси вели багатовікову боротьбу за соціяльну справедливість і національне визволення. Зосереджуючи свою увагу на «народі» (позначаючи цим словом нижній прошарок населення), вони мало цікавилися державними структурами й навіть ставилися до них вороже, зок-

рема й до української державности; вони також були вороже наставлені до всіх еліт узагалі, включаючи й українські еліти. Таким чином, тривала боротьба Гетьманщини за збереження своєї автономії в кільватері російської централізації розглядалася передусім як боротьба за соціяльні привілеї. Попри таку обмеженість своїх поглядів, народники зібрали й опублікували основні архівні документи доби Гетьманщини й підготували фундаментальні дослідження про козаків, про закріпачення селянства та інші проблеми соціяльного характеру. Наприклад, Олександр Лазаревський написав понад чотириста праць, заторкнувши фактично всі аспекти життя Гетьманщини. Водночас народники не могли цілком ізолюватися від політики або навіть оминути тему української державности, яка була безпосередньо пов'язана з інституціями та політичною історією Гетьманщини, включаючи розвиток і перебіг російсько-українських відносин. Монументальна «Історія України-Руси» Михайла Грушевського, мабуть, позначила найвищий пік народницької історіографії й перекинула міст до нової державницької орієнтації, бо Грушевський не лише вибудував безперервну історію українського народу, а й створив ґрунтовний опис українського інституційного розвитку. На жаль, його «Історія» охопила тільки дуже ранні етапи існування Гетьманщини.

Корективи до народництва внесла на початку XX сторіччя державницька школа, яка зробила головний наголос на територіяльності та інституційних структурах, намагаючись вивчати приклади українського державного буття. Українська національна історіографія, яка, в класичній моделі Грушевського, простежила безперервний розвиток української нації, тепер прикрасила себе державницькими елементами (державники не могли подати безперервну історію української держави, але вони могли вибудувати безперервну історію українських земель). Саме ця нова версія української національної історіографії домінувала в совєтській Україні 1920-х років і в Західній Україні, яка аж до Другої світової війни була під владою Польщі, та в еміграції. Її головний осередок був у совєтській Україні, де історична секція Всеукраїнської академії наук, очолювана Грушевським, опублікувала безпрецедентну кількість праць і документів, що стосувалися Гетьманщини. Ці дослідження бу-

ли доповнені діяльністю Комісії з вивчення історії західноруського та українського права, діяльністю таких наукових організацій, як Історико-літературне товариство, Історичне товариство імені Нестора-Літописця, працею кількох університетських кафедр (у Харкові, Одесі, Дніпропетровську). Зокрема, Комісія з вивчення історії західноруського та українського права зробила більше для дослідження інституційної історії Гетьманщини, ніж усі попередні студії народників. У Західній Україні Іван Крип'якевич у співпраці зі своїми колегами розширив державницьку інтерпретацію, зокрема у своїх «Студіях над державою Богдана Хмельницького»[1]. Дві хвилі істориків-еміґрантів – Ілько Борщак, Дмитро Дорошенко, Борис Крупницький та Богдан Кентржинський після 1917–1921 років і Лев Окіншевич, Наталія Полонська-Василенко й Олександр Оглоблин після Другої світової війни – далі відшліфували та розширили державницьку парадигму. Декотрі з цих істориків мали змогу черпати матеріяли з чужоземних архівів та джерел, що допомогло їм написати нові політичні біографії. Й нарешті, у вивчення появи, еволюції та скасування Гетьманщини зробили помітний внесок північноамериканські історики – Орест Субтельний, Франк Сисин, а також автор цих рядків.

З настанням 1930-х років у совєтській Україні більше не дозволялося вдаватися до українських народницьких і державницьких парадигм або до їх поєднання. Натомість стала нав'язуватися нова примусова совєтська історична схема, яка поєднала марксизм з українською народницькою та імперською російською парадигмами. Так «народ» було замінено «трудящими масами», яких у Гетьманщині визискувала українська еліта у процесі класової боротьби. Водночас ця схема подавала в позитивному світлі радісне «возз'єднання» російського та українського народів в одній російській державі, котра описувалася як значно «прогресивніша» супроти національних інституцій неросійських сусідів України. Ця схема обмежувала совєтських дослідників Гетьманщини вивченням найперше селянських/козацьких повстань та розвитку соціяльної структури.

---

[1] *Іван Крип'якевич.* Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – 1925–1931. – Т. 138–140, 147, 151.

Протягом усього совєтського періоду не було написано біографії жодного з українських гетьманів, окрім біографії Богдана Хмельницького. Проте навіть у цьому вузькому прокрустовому ложі такі історики, як Вадим Дядиченко та Олена Апанович, створили цінні праці про Гетьманщину.

2

Поява незалежної української держави зробила відродження раніше забороненої національної історіографії важливим елементом проектів українського державо- та націєтворення. Можна назвати чимало істориків, які раніше робили кар'єру на паплюженні «буржуазного націоналізму», а тепер стали писати свої праці з ультрапатріотичних національних позицій. Мабуть, найпекучішим питанням, яке дебатують не тільки історики, а й антропологи, лінґвісти й археологи, стала проблема формування української нації. Запеклі дискусії з використанням західних парадигм точаться між «традиціоналістами», які наголошують на таких «одвічних» характеристиках, як етнічність і мова, та «модерністами», котрі віддають перевагу інтерпретації, в якій домінує поняття «сконструйованої» нації[2].

Проблема ранньомодерної української державности не є такою контроверсійною. Постсовєтські історики знову відкрили, відродили й реконструювали розмаїті аспекти історії Гетьманщини. «Українська державна ідея» Валерія Смолія та Валерія Степанкова – це спроба нової інтерпретації, опертої передусім на наново відкриті й відроджені наукові знання. Власне, той факт, що Валерій Смолій перебуває на посаді директора Інституту історії України Національної Академії наук України, а також був віце-прем'єром із питань гуманітарної політики в уряді (в 1997–1999 роках), наділило цю працю аурою офіційної програмної настанови[3]. Хоча Степанков і Смолій надто беззас-

---

[2] Георгій Касьянов аналізує цю дискусію у монографії «Теорії націй та націоналізму» (К.: Либідь, 1999).

[3] Статтю Смолія та Степанкова про Правобережну Україну включено до їхньої ширшої монографії про українську державницьку ідею, і тому їй не приділяється окремого місця в огляді.

тережно впевнені в існуванні й тяглості української державної ідеї, їхня книжка доволі зважено окреслює проблематику витоків новітньої української державности. Автори стверджують, що гетьман Богдан Хмельницький ґрунтовно розвинув дві українські державні програми: максималістську, яка передбачала об'єднання більшости українських етнічних територій і, по суті, створення української національної держави, та поміркову, яка ставила за мету утворити Козацьку Україну на обох берегах Дніпра. Хмельницький домагався здійснення ширшої програми, але був готовий погодитися й на заснування суто козацької держави (наприклад, Зборівський договір). Хоча Степанков зі Смолієм і наводять кілька прикладів «української національно-державної» ідеї, очевидно, що програма, яку здійснювали наступні гетьмани, була передусім програмою побудови держави козацької.

У більшій частині книжки розповідається, яким чином державна ідея або реалізувалася, або зазнавала краху внаслідок реальностей геополітики, суспільної боротьби та внутрішньополітичних проблем. Найскладніше для авторів створити зв'язну оповідь, яка охопила б увесь період від часів Хмельницького до скасування української автономії наприкінці XVIII сторіччя. Зрештою, тоді в різних хронологічних і географічних межах реально існувало багато українських державних утворень. Одні з них були під російським, інші під польським, османським, шведським, татарським протекторатами, і нерідко вони ще й воювали між собою. Здебільшого провідники тих держав мали бачення єдиної Гетьманщини, що включала б території, розташовані по обидва боки Дніпра; саме таку єдину Гетьманщину вони й намагалися створити шляхом усунення інших українських державних утворень. Але чи були запорозькі козаки одним із цих утворень? Протягом більшости того періоду запорожці утворювали власну державу. Козаки Слобідської України теж мали власне утворення – під протекторатом Московії.

Ще проблематичнішим виглядає віднесення авторами до державотворення та державницької свідомости тверджень та подій, які можуть просто вказувати на прихильність до традиції або до зусиль, спрямованих на поліпшення соціяльного становища. Наприклад, гайдамаки-повстанці вочевидь прагну-

ли повернутися до козацького стилю життя. Та чи означає це, що вони мали якесь поняття про козацьку державність чи підтримували цю ідею? Фактично автори звертаються до народницької та совєтської методології, намагаючись у деяких випадках витлумачити ставлення простолюду чи то до ідей державности, чи до конкретного гетьмана або конкретної політики. Але реконструювати ці погляди буває надзвичайно важко, навіть коли йдеться про людеї, які належали до еліти і принаймні залишили якісь письмові свідчення, і, як на мене, ці погляди аж ніяк не можна тлумачити на підставі кількох випадкових реплік чи кількох рядків із народної пісні.

Програмна праця Смолія та Степанкова доповнюється чималою кількістю конкретних досліджень доби Гетьманщини. У праці «Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право» Олександр Гуржій розглядає три аспекти державности: офіційні кордони, населення та правову систему. Насамперед тут упадає в око, що існувала тоді не одна Українська держава, а кілька таких держав із мінливими кордонами, своїм населенням і навіть правовими системами. Більшість тих держав походили з козацького політикуму, який заснував Богдан Хмельницький. Проте Гуржій включає у своє дослідження також Слобожанщину – російську територію, заселену переважно українськими козаками. І хоча ті козаки принесли з собою свої звичаї та свою суспільну організацію, Слобідська Україна мала легальний статус і традиції, що відрізнялися від традицій і легального статусу Гетьманщини. Таким чином, під означення «Української козацької держави», якого Гуржій прямо не формулює, підпадає вся Козацька Україна. Це стає очевидним із тих розділів його книжки, які присвячено проблемам населення та демографії і в яких він простежує процеси депопуляції, колонізації, репопуляції, що відбувалися не лише в Гетьманщині (по обидва боки Дніпра), а й на Слобожанщині та в Південній Україні. У дослідженні є цікавий короткий розділ про етнічний склад населення, яке було переважно українським. Цим своїм розділом Гуржій відповідає на більшість закидів совєтської історіографії, яка наголошувала на змішаному складі населення цих «прикордонних земель», а можливо, й на аргументи деяких модерністів, які (змішуючи

поняття етнічности та новітньої національної свідомости) не знаходять українців ніде аж до кінця XIX сторіччя.

Найкращий аналіз ґенези, раннього розвитку та занепаду державницької ідеї знаходимо в праці санкт-петербурзького історика Тетяни Яковлєвої. Її книжка, написана на матеріялі кандидатської дисертації, спирається на солідне підґрунтя матеріялів з архівів України, Росії та Польщі. Ця праця пропонує нам не лише нові відкриття та відродження давно відомих ідей, а й певну реконструкцію минувшини. Яковлева простежує долю державницької ідеї, зіставляючи офіційні угоди, укладені козацтвом: Зборівську (з Польщею, 1649), березневі пункти першої Переяславської угоди (з Росією, 1654), Гадяцьку угоду (з Польщею, 1658) та другу Переяславську угоду (з Росією, 1659). Праця містить розлогі таблиці, в яких порівнюються ці угоди. Дбайливо реконструюючи послідовні чернеткові варіянти Гадяцької угоди, які зазнали змін у процесі переговорів та їх ратифікації, Яковлєва намагається дошукатися смислу в тих багатьох варіянтах угоди, які досі бентежили істориків.

Можливо, найпереконливіший доказ фактичної незалежности Гетьманщини дають ті пункти в угодах, які передбачають вільне обрання гетьмана та його виняткове право ухвалювати рішення в галузі взаємин із чужоземними державами. Всупереч поглядам істориків державницької школи Яковлєва показує, як Гадяцька угода з Польщею фактично підірвала принципи державности й заклала прецедент для другої Переяславської угоди з Московією. Опрацювавши тексти чотирьох угод, дослідниця продемонструвала швидку зворотну еволюцію статусу Гетьманщини від становища напівнезалежної держави до становища автономного утворення, цілком залежного від Москви.

Яковлєва ідентифікує головних «будівничих держави», невеличке коло верховних провідників, багато з яких мали шляхетський статус. Цілком очевидно, що одні й ті самі люди – Богдан Хмельницький (до своєї смерти в 1657 році), Іван Виговський, Павло Тетеря та Юрій Немирич – були відповідальні за складання текстів Зборівської, першої Переяславської та Гадяцької угод. Ба більше, державницька ідея була настільки переплетена з корпоративними правами та персональними політичними й економічними амбіціями, що часом вона відступала на

задній план або й узагалі зникала. У книжці показано, що всі гетьмани, які правили після Богдана Хмельницького, опиралися на чужоземну підтримку з метою захопити або утримати владу в Гетьманщині – така формула сприяла міжусобній боротьбі за гетьманство та чужоземним інтервенціям, які створили умови для безперервних воєн, згодом названих періодом «Руїни».

Яковлева висуває дві досить сміливі гіпотези. Вона переконливо спростовує вельми поширену думку про те, що спроба Виговського переорієнтуватися на Польщу з укладенням Гадяцької угоди зазнала краху внаслідок «національного повстання», передусім на Лівобережній Україні. Яковлєва показує, що Виговський був спроможний придушити повстання, що вибухнуло на лівому березі, і від влади його усунули не ці заворушення, а державний переворот, який організувала невеличка група правобережних полковників, невдоволених умовами Гадяцької угоди. А що цей переворот стався лише через два місяці після того, як Виговський завдав вирішальної поразки російським та українським проросійським силам, то змовники піднесли росіянам несподіваний подарунок. Яковлєва висуває припущення, що українська сторона не мала стратегічної потреби приймати сфальсифіковану російську копію першої Переяславської угоди за основу для укладення другої Переяславської угоди. Росіяни були тоді слабкі й поступилися б, якби українська сторона висловила протест проти фальсифікації. Та на той час «будівничі держави» вже відійшли з історичної арени, і незалежність Гетьманщини було підірвано.

3

В усіх інших дослідженнях ідеться про наступний поворотний пункт в історії Гетьманщини – петровську еру. Короткий підручник Леоніда Мельника з історії Гетьманщини опублікувало Міністерство освіти. Він не ґрунтується на архівних джерелах, проте включає багато здобутків державницької історіографії та історіографії XIX сторіччя, яка раніше нехтувалася. Мельник будує драматургію тексту на протиставленні двох гетьманів-суперників післямазепинської доби. З одного боку виступає обережний Іван Скоропадський, – він, як

колишній близький соратник Мазепи, перебував під пильним російським наглядом, але все ще намагався зберегти бодай рештки інституцій Гетьманщини, водночас роблячи все необхідне для того, щоб умиротворити царя-реформатора. З протилежного боку діє Мазепин наступник Пилип Орлик, – той, перебуваючи на еміґрації, невтомно закликав европейські держави осудити Росію й визнати справедливий характер його боротьби і невгамовно плів інтриги з метою повернутися до влади – під османською, татарською або шведською протекцією.

Біографія гетьмана Івана Скоропадського, яку написав Олександр Гуржій, є першою та частково ревізіоністською монографією про цю особу. Історики XIX сторіччя (чия історіографія була великою мірою народницькою) не надто шанували Скоропадського, часто зображаючи його полохливим і слабким правителем, людиною, що була слухняним інструментом царського намісника, який здійснював над ним постійний нагляд, чоловіком, затюканим своєю жінкою Настею й оточеним жадібними та скорумпованими родичами; його звинувачували також за те, що він створив велику напруженість у соціяльних відносинах, обклавши податками козаків, перетворивши вільних селян на залежних наймитів і роздавши землі Гетьманщини російським та українським поміщикам. Студія Гуржія, безперечно, вносить корективи в ці стереотипні уявлення. Автор зображує гетьмана як помірковано проросійського прагматика, котрий намагався вмиротворити Петра, водночас здійснюючи чітко визначену політику, спрямовану на збереження козацької системи, розвиток економіки Гетьманщини та припинення її військового занепаду. Хоча дослідження Гуржія багате на різноманітні подробиці та частково засноване на архівних джерелах, його «ревізіоністська» інтерпретація помітно не відрізняється від інтерпретації Мельника, який, своєю чергою, орієнтувався на тлумачення, запропоноване Вячеславом Липинським, засновником державницької школи.

Про труднощі збереження українських інституцій в імперії Пєтра І, яка перебувала у процесі безперервного реформування та централізації, детально розповідається в надзвичайно цікавому новому дослідженні Віктора Горобця. Оперта на екстенсивний архівний пошук, ця кандидатська дисертація зосере-

джує свою головну увагу на першій Малоросійській колегії (1722–1727). Задумана як головний інструмент імперської адміністративної інкорпорації Гетьманщини, Малоросійська колегія стала першим випадком, коли регулярний імперський адміністративний орган було просто накинуто на адміністративну та юридичну структуру Гетьманщини. Єдиною характеристикою Малоросійської колегії, яка відрізняла її від інших імперських колегій, було те, що вона розташувалася в Глухові, тодішній столиці Гетьманщини. Наказний гетьман Павло Полуботок та українська адміністрація чинили активний опір зазіханням Малоросійської колегії, обравши за стратегію відмову від співпраці та подання нескінченних скарг до Санкт-Петербурга, і ця кампанія так розлютила Пєтра, що він звелів заарештувати наказного гетьмана та усю генеральну старшину. Ці арешти дали змогу Малоросійській колегії перебрати до своїх рук і реструктуризувати все українське державне управління та фінанси. На 1725 рік в апараті Колегії вже працювало понад шістдесят чиновників, і всі вони приїхали з Росії. Традиційна українська історіографія описувала цю діяльність не тільки як насильницьку та брутальну, а і як украй хаотичну. Проте Горобець переконливо доводить, що хоч методи Колегії, можливо, й були брутальні, проте вони виявилися також надзвичайно ефективними, зокрема в стягуванні податків та збільшенні прибутків. Уперше всі ці прибутки потрапляли прямим шляхом у Росію, а отже, було стерто будь-яку відмінність між українською та імперською скарбницями. Так Гетьманщина вийшла на пряму дорогу до повного злиття з імперією. Проте смерть Петра I і певною мірою вправна лобістська політика майбутнього гетьмана Данила Апостола, а також боротьба між Малоросійською колегією та найбагатшим і наймогутнішим російським поміщиком Гетьманщини Алєксандром Меншиковим призвели натомість до закриття Малоросійської колегії та часткового відродження української автономії, аж до окремої (проте контрольованої з центру) системи оподаткування.

На додачу до підручників і дослідницьких монографій науковці опублікували кілька збірників документів, що стосуються витоків новітньої української державности. Публікація Конституції 1710 року має передусім політичне значення. Ця кон-

ституція, укладена і зредаґована після обрання гетьмана в еміґрації – Пилипа Орлика, стверджує, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування», й саме на це звернув особливу увагу у своїй вступній статті до рецензованого видання тодішній міністр юстиції Сергій Головатий. І хоча Конституцію 1710 року було запроваджено лише на короткий час і в дуже малій частині України, вона є, поза сумнівом, найочевиднішим теоретичним вираженням української державности, прагнення до свободи та конституційного порядку– причому все це, як наголосив Сергій Головатий, було сформульовано задовго до появи американської Декларації про незалежність. Нинішню публікацію Орликової Конституції зроблено як подарункове видання – стародавнім шрифтом на папері, що імітує папір, яким користувались у XVIII сторіччі, з мінімальною кількістю приміток і наукового апарату. Конституція подається чотирма мовами: двома мовами оригіналу – тогочасною книжною українською та латиною, і добрими перекладами на сучасну українську й англійську.

Політична історія Гетьманщини в документах, укладених Мельником, – це вузівський посібник, схвалений Міністерством освіти. В ньому подано дуже добру добірку документів про політику російського уряду від часів правління гетьмана Скоропадського до скасування української автономії (1708–1786). Проте там не висвітлються ані політичні ідеї, ані прагнення української сторони.

І нарешті, Кирило Вислобоков підготував і наново опублікував єдиний збірник законів, укладених за часів Гетьманщини, – кодекс законів 1743 року. Ця праця не є передруком першої публікації, яку зробив у 1879 році видатний історик права Олександр Кістяківський: Вислобоков оприлюднив нововідкритий примірник кодексу законів, що свого часу був офіційно поданий на затвердження в Сенат і тому може вважатися його остаточною версією. Автор порівнює цю версію з рештою наявних копій і подає у своєму вступі до книжки не тільки ґрунтовне дослідження юридичних норм і практики Гетьманщини, а й коментар, який демонструє, як ці норми віддзеркалювали рівень розвитку суспільства.

Хоч відродження сучасними українськими істориками здобутків їхніх попередників бачиться вельми істотним, існу-

ють також прогалини, які відразу впадають в око (передусім це стосується праць, опублікованих на Заході). Наприклад, складається враження, що більшість авторів, праці яких тут оглянуто, не мають жодного уявлення ані про 600-сторінкову біографію гетьмана Петра Дорошенка, написану Дмитром Дорошенком, ані про працю Ореста Субтельного про мазепинців, ані про моє дослідження, яке стосується скасування автономії Гетьманщини (навіть попри те, що українські переклади останніх двох праць не так давно опубліковано в Україні)[4]. Мало того, у своїх пошуках витоків ранньомодерної державности вони не спробували розглянути центральну тему: проблему леґітимности. Створена козацькою шаблею Гетьманщина могла виправдати своє існування лише під протекцією якогось леґітимного правителя. Пошуки леґітимности позначили й зовнішню політику Хмельницького, й укладені ним шлюбні союзи. Брак леґітимности мав також великий вплив на новосформовану еліту, яка повинна була виправдати свій статус зверненням або до традиції, або до закону (цієї проблеми побіжно торкається Вислобоков).

***

Сучасні українські історики наново відкрили, почасти відродили, а в деяких випадках і реконструювали історію ранньомодерного українського політичного утворення – Гетьманщини. Вони успішно повернули в обіг раніше заборонені наукові здобутки державницької та народницької історіографії. Сучасні українські історики вийшли також на нові обрії в дослідженні питань витоків, самоусвідомлення, внутрішньої тяглости Гетьманщини та її стосунків із Росією. А що вони й далі наново відкривають і наново витлумачують витоки ранньомодерної української державности, то немає сумніву, що їхні зусилля будуть також використані в процесі нового творення та відтворення українського національного міту.

---

[4] *Дмитро Дорошенко.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльности. – Нью-Йорк, 1985; *Орест Субтельний.* Український сепаратизм на початку XVIII століття. – К., 1992; *Зенон Когут.* Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини. 1760 –1830. – К., 1996.

Зенон-Євген Когут: вибрані сторінки інтелектуальної біографії

Моє заочне знайомство із Зеноном Когутом почалося в роки горбачовської перебудови, у Москві, у славнозвісній «Лєнінці», де я збирав матеріяли для докторської дисертації з української історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст. Тоді тільки-но почали відчинятися двері спецхранів, а заборонені книжки, про існування яких навіть не здогадувалися радянські любителі історії, з'являтися там і сям на світ Божий. Я не мав тоді жодного бажання працювати у спецхранах, свідомо обравши «неактуальну» для радянської історіографії тему, віддалену, згідно з рекомендаціями Васілія Ключевського, належною дистанцією від сучасности. Щоправда, серед своїх попередників я все-таки числив кількох «ворогів народу», «агентів» різноманітних розвідувальних центрів, що «паплюжили своїми творами непорушну святиню дружби» українського та російського народів. Проте, згідно із тогочасним професійним радянським каноном, вони заслуговували хіба що на кілька зневажливих рядків в історіографічному огляді. Важко було передбачити, що в столиці СРСР, у бібліотеці імені Владіміра Ільїча Лєніна, у відкритому каталозі я знайду видання під назвою «Російський централізм і українська автономія: поглинення Гетьманщини імперією, 1760–1830-ті роки»[1], якому на-

[1] *Zenon E. Kohut.* Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760's – 1830's. – Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1988. – XV, 363 p.

лежало бути серед творів «буржуазних фальсифікаторів». Мабуть, таки недарма її автор мав досвід бібліотечного працівника.

Із цієї книжки, а також із праці британського історика Девіда Сондерса, який теж чомусь займався неактуальною проблематикою, почалося моє знайомство із сучасною західною історіографією історії України. Воно змусило гірко пошкодувати за легковажне ставлення до шкільних уроків англійської мови, на яких ми успішно вивчали надруковані в газеті «Moscow News» матеріяли чергового з'їзду «CPSU» та здавали безкінечні, нудні до запаморочення, але старанно підраховані «тисячі».

Особиста зустріч із Зеноном Когутом відбулася десятьма роками пізніше. Він виявився зовні більше схожим на українця, ніж на американця, масивним, розсудливим, спокійним, усміхненим, завжди з усім згодним, але дещо замкненим і неговірким. Пригадався афоризм іншого Зенона, згідно з яким людині на те й дано два вуха й лише один язик, щоб вона більше слухала і менше говорила. Проте за фасадом люб'язної флегматичности – аналітичний склад розуму й тонке розуміння ситуації, припорошене ретельно схованою легкою іронією. Словом, він мав вигляд людини, якій крайнощі, так би мовити, не до лиця, яка поволі запрягає, але швидко їздить, яка знає, чого вона хоче, і вміє цього досягати. Усі ці риси, на мою думку, притаманні й науковому стилю та організаційній діяльності історика.

Зенон-Євген Когут народився в Україні на початку 1944 р., якраз вчасно, щоб встигнути опинитися по той бік «залізної завіси». Доля закинула його до Філадельфії (США), де в повоєнні часи опинилося чимало інших українців. Із цього землятцтва вийшли такі відомі в Україні дослідники, як Орест Субтельний та Марта Богачевська-Хомяк.

Зацікавлення історією розпочалося в нього ще під час навчання в гімназії та розвинулося у Ласаль-коледжі, де історію Східної Европи тоді викладав не хто інший, як Іван Лисяк-Рудницький. Саме він, за словами Омеляна Пріцака, «відкрив, підготував і послав до нас (тобто до Гарварду. – В. К.) Ореста Субтельного та Зенона Когута, які [...] стали

відомими вже істориками»[2]. Саме він, здається, справив найбільший вплив на формування наукової індивідуальности та історичного світогляду Зенона Когута, визначивши основну тематику його творчости та підходи до вивчення минулого України.

Після закінчення в 1966 р. коледжу Зенон Когут продовжив навчання, тепер уже в Пенсильванському університеті, де в 1970 р. здобув магістерський ступінь, спеціалізуючись у галузі історії Росії та Европи нової доби. Доцільно нагадати, що початок 70-х років XX ст. став переломовим часом в історії українських студій на Заході. Його визначили передусім прихід до науки представників молодшого покоління української повоєнної еміґрації, вихованого в умовах і традиціях західної культури, а також створення нових інституційних, видавничих структур, наукових та навчальних програм і, в підсумку, входження українознавства до західного академічного середовища[3].

Початок цьому тривалому процесу поклало відкриття в 1971 р. Українського наукового інституту Гарвардського університету на чолі з Омеляном Пріцаком, який виховав плеяду талановитих науковців. Молоді дослідники, залучені до його діяльности, здобували професійний вишкіл, зокрема через запроваджену в Інституті систему наукових семінарів, а також підготовку рецензій на нові видання з українознавства, що з'являлися в СРСР та на Заході.

Зенон Когут від самого початку взяв активну участь у цій роботі як організатор, член редколегії та головний редактор

---

[2] *Омелян Пріцак.* Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор» // Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К.,1994. – Т. 1. – С. XX.

[3] *О. В. Ясь.* 1) Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945 – 1991 рр.: Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – К., 2000; 2) Українська зарубіжна історіографія 1945 – 1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці // Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – Част. 2. – С. 352 – 391. – (Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10).

видань «Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1970–71» та «Recenzija: A Review of Soviet Ukrainian Publications» (1971–1975). Відтоді він почав займатися історією суспільно-політичного життя України XVIII ст. та історіографією історії України – темами, що стали головними в його подальшій науковій роботі.

Хоча основна діяльність Зенона Когута в першій половині 70-х років проходила в Гарварді, він не поривав зв'язків зі своєю alma mater – Пенсильванським університетом, де в 1975 р. успішно захистив докторську дисертацію «Знищення української автономії (1763–1786): Дослідження з історії інтеґрації неросійських регіонів до імперії»[4]. Науковим керівником його роботи був відомий фахівець з історії СРСР і Російської імперії Альфред Дж. Рібер[5].

Незважаючи на існування значної кількости досліджень, присвячених цій проблемі, на монографічному рівні її ніколи не вивчали. Зенон Когут став першим українським істориком, який реконструював і узагальнив історію інкорпорації українського суспільства доби ancienn regime до імперських структур, а також долю суспільно-політичних та інтелектуальних компонентів козацької держави post mortem. Його дисертація та створена пізніше на її основі монографія синтезували все написане на цю тему раніше. Проте, незважаючи на такий потужний старт, подальша академічна кар'єра вченого виявилася доволі звивистою.

Викладач історії Росії та СРСР у Пенсильванському та державному Мічиганському університетах, бібліограф, дослідник-аналітик у справах СРСР та країн Східної Европи в Бібліотеці Конгресу США, науковий працівник деяких інших державних установ США – таким був подальший шлях історика впродовж 70-х і 80-х років. Цікавим виглядає

---

[4] *Zenon E. Kohut.* The Abolition of Ukrainian Autonomy (1763 – 1786): A Case Study in the Integration of a Non-Russian Area into the Empire: Ph. D. diss. (University of Pennsylvania, 1975).

[5] Докладно про нього див.: Extending the Borders of Russian History: Essays in Honor of Alfred J. Rieber / [Ed.] by Marsha Siefert. – Budapest; New York: Central European University Press, 2002.

той факт, що одним з попередників Зенона Когута на посаді співробітника Бібліотеки Конгресу наприкінці 50-х і в 60-х роках був його попередник у вивченні історії Гетьманщини Лев Окиншевич. Нові професійні інтереси та обов'язки Зенона Когута зумовили появу в його творчому доробку щорічних бібліографічних покажчиків з американської славістики та европеїстики, окремих публікацій, звернених до сучасного становища країн «соціалістичного табору». Проте він ніколи не переставав займатися своєю основною проблематикою, час від часу друкуючи нові дослідження з історії української еліти XVIII ст. та історіографії історії України відповідного періоду.

Розпад соціалістичної системи, деградація та колапс Радянського Союзу, що почалися в другій половині 80-х років, пожвавлення націоналізму, давно «похованого» лівими інтелектуалами, геополітичні зміни в Европі зрештою привели до інтелектуального перевороту в західному академічному середовищі. Він супроводжувався шквалом критики на адресу традиційної совєтології, а заодно й славістики та русистики, крахом ревізіоністських концепцій та короткотривалим торжеством так званих консерваторів, непримиренних критиків радянського історичного досвіду. Водночас прискорена зміна політичної та інтелектуальної кон'юнктури вдихнула нове життя в українські студії на Заході.

1988 року, через 13 років після написання, дисертація Зенона Когута побачила світ у вигляді монографії. Її основна проблематика – історія еліт, національного питання, імперської еволюції, українсько-російських стосунків – виявилася на диво співзвучною деяким новим віянням у західній історіографії, пов'язаним, зокрема, з «відродженням наративу», зверненням до політичної історії, персоніфікацією історичного процесу[6]. Британська дослідниця Ісабель де Мадар'яга висловила думку, що книжка Зенона Когута обіцяє стати класичною в своїй галузі. Сьогодні, через півтора деся-

---

[6] *Georg G. Iggers.* Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. – Hanover: Wesleyan University Press, 1997. – P. 97 – 100.

тиріччя після її передбачення, можна стверджувати, що воно блискуче справдилося. Однак публікація монографії, принісши її автору визнання в наукових колах, не причинилася до відчутних змін у його професійній діяльності. Мине ще не один рік, поки він переїде до Канади, щоб розпочати новий етап своєї наукової біографії.

Від березня 1992 р. Зенон Когут почав працювати в Канадському інституті українських студій Альбертського університету, спочатку як директор заснованої незадовго до цього Програми Стасюків для вивчення сучасної України та редактор «Журналу українських студій», з 1993 року – як виконавчий директор, а з 1994 року – вже як повноважний директор інституту, що є нині однією з найуспішніших українознавчих установ на Заході. Від 1998 року він також працює на посаді директора Програми ім. Ковальських для вивчення Східної України.

Одним із секретів наукової ефективности КІУС'у можна вважати виникнення в ньому на початку 90-х років нового наукового осередку, співтворцями якого, поряд із Зеноном Когутом, стали Франк Сисин і Сергій Плохій. «Трьох мушкетерів» (Портоса, Портоса і... Портоса) стало звичним бачити разом на багатьох міжнародних конференціях, у видавничих і дослідницьких проектах, зорієнтованих на вивчення ранньомодерної історії України, української історіографії та історичної свідомости, еволюції етнічної та національної ідентичности східних слов'ян, а також українсько-російських відносин у минулому та сучасному. Саме ці проблеми вийшли на перший план у науковій діяльності Зенона Когута, відчутно потіснивши його попередні захоплення суспільно-політичною історією України XVIII – початку XIX ст. Саме вони значною мірою стали визначати науковий профіль КІУС'у в цілому.

Хоча Зенон Когут ніде, здається, не проголошував публічно свого наукового кредо і не висловлювався в дискусіях теоретико-методологічного характеру, ідейні основи його творчости можна вважати цілком визначеними. Девід Сондерс зараховує Зенона Когута до тих істориків, що працюють у рамках національної парадигми історичного про-

цесу[7]. Справді, його залежність від попередньої української державницької історіографії доволі помітна. Її можна бачити не лише у виборі тематики, а й в окремих висловлюваннях історика, зокрема там, де він пише про «народне незадоволення» політикою російського уряду в Україні, зловживання російської адміністрації, опозицію української еліти російському урядові тощо. Водночас українознавчі студії Зенона Когута досить яскраво відобразили сучасний період їхньої еволюції, пов'язаний з оновленням методології та парадигм державницької школи української історіографії під впливом новітніх здобутків західної гуманітаристики та соціології.

Спадкоємність і континуїтет цього процесу забезпечили свого часу праці Івана Лисяка-Рудницького, одного з найбільших новаторів-практиків в українській історіографії другої половини XX ст., який відчутно посприяв розширенню наукового кругозору, подоланню марґінальности українських студій на Заході[8]. Саме він значною мірою підготував той інтелектуальний ґрунт, на якому можна було не лише зберігати та плекати національну традицію, захищаючи її від нападок з усіх боків, а й розвивати на сучасній методологічній та методичній основі, модернізуючи українознавство та вписуючи його в сучасну західну науку.

Широка ерудиція, здатність до історіософських узагальнень і передбачень, нахил до компаративістики, сміливість у запереченні канону та особлива інтелектуальна шляхетність забезпечили працям Лисяка-Рудницького той вплив на молоде покоління, який певною мірою став для нього щепленням від ревізіоністської спокуси та експериментів з неомарксизмом, поширеним у тогочасному західному середовищі. Персоніфікованим втіленням цього впливу можна вважати, зокрема, праці Ореста Субтельного та Зенона Когута.

---

[7] *David Saunders.* Modern Ukrainian History (II) // European History Quarterly. – 1991. – Vol. 21. – P. 90. Варто додати, що деякі автори зараховують до цієї групи й самого Сондерса.

[8] *Омелян Пріцак.* Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор». – С. XIII – XX.

З подібної перспективи досить красномовною виглядає включена до цього збірника стаття про новітню історіографію Гайдамаччини, що вводить читача в атмосферу ідейної боротьби в історіографії історії України 70-х років. «Нарешті, – писав дослідник, – розвіялися старі міти, з якими наука змагалася протягом сторіччя... Але цей поступ гальмують совєтські й еміґрантські науковці, що намагаються втиснути гайдамацький рух у прокрустове ложе ідеологічних концепцій. Такі «наукові» дослідження аж ніяк не служать правдивому висвітленню історичних подій XVIII ст. Так замість старих мітів, що нарешті померли, постають нові»[9].

Як відомо, Іван Лисяк-Рудницький вважав головною проблемою в українському історичному процесі модерних часів українсько-російські взаємини. Вивчати їх на Заході було, мабуть, не легше, ніж у Радянському Союзі. Приблизно до середини 80-х років XX ст. відповідні студії виглядали обтяженими національними упередженнями, які культивувалися, з одного боку, російськими еміґрантами, що продовжували традиції великодержавного розуміння історії Східної Европи, а з другого – вихідцями з України, чия творчість значною мірою визначалася боротьбою за українську національну ідентичність[10].

---

[9] С. 293 в цьому виданні.

[10] *K. Kononenko.* Ukraine and Russia: A History of the economic relations between Ukraine and Russia (1654 – 1917). – Wisconsin, 1958; *К. С. Кононенко.* Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. – Мюнхен, 1960; *Ф. Б. Корчмарчик.* Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. – Нью-Йорк, 1964. – 147 с.; 2-е вид.: Л., 1993; *A. Gregorovich.* Ukraine, Rus, Russia and Moscow. A selected bibliography of the names. – Toronto, New Review Books, 1971. – 24 p.; *M. Prokop.* Die Ukraine und Moscaus Ukraine-politik. – Mьnchen: Ukrainische Free Universitдt, 1986. – 140 S. – (Monographien. – B. 43); *Петро Голубенко.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987. – 552 с.; 2-е вид. – К., 1993. – 447 с.; *Михайло Демкович-Добрянський.* Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіалізму. – Рим, 1989. – 172 с.; 2-е вид. – Л.; Краків; Париж: Просвіта, 1993. – 205 с.; *Павло Штепа.* Московство. – К., 1995. – 332 с.; *Jaroslav Pelenski.* The Origins of the official

На концептуально-фактологічному фундаменті досліджень українських еміґрантів встигла відродитися українська національна міфологія, канонізована в історичних працях, публіцистиці та популярній літературі другої половини XX ст. Її складниками можна вважати, зокрема, уявлення про виключно імперіялістичну природу російського абсолютизму з його іманентною ворожістю до всього українського, про героїчну боротьбу національно свідомого селянства та козацтва з централізаторською політикою імперського уряду, про зраду соціальної еліти та її перехід на бік ворога, про існування широкого, ретельно законспірованого руху опору патріотів-державників.

Іван Лисяк-Рудницький присвятив чимало зусиль деконструкції цих та пов'язаних із ними міфів під гаслами академічної об'єктивности та історизму, звернення до реального політичного та інтелектуального контексту історичних подій відповідних епох. Виробленню нових підходів до історії українсько-російських стосунків значною мірою сприяло також істотне розширення контингенту авторів за рахунок західних дослідників.

Важливими віхами на цьому шляху стали, зокрема, наукова конференція «Україна та Росія в їхніх історичних зустрічах», що відбулася в Торонто 1981 року за участю Ярослава Пеленського, Омеляна Пріцака, Едварда Кінана, Ганса Торке, Марка Раєффа, Джона Армстронґа, деяких інших учених[11], а також блискуче дисертаційне дослідження Девіда Сондерса (1978 рік) про український вплив на російську імперську культуру середини XVIII – середини XIX ст., 1985 року опубліковане Канадським інститутом українських студій окремим виданням[12]. Неперевершена досі за багатством фактичного матеріялу та методологічною новизною,

Muscovite Claims to the «Kievan Inheritance» // HUS. – 1977. – Vol. 1. – № 1. – P. 29 – 53; *Lubomyr R. Wynar.* Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. – New York: Ukrainian Historical Association, 1988.

[11] Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. – Edmonton, 1992.

[12] *David Saunders.* The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750 – 1850. – Edmonton, 1985.

книжка Сондерса, на жаль, поки що не дочекалася перекладу ні українською, ні російською мовами.

Можна пригадати, що в цьому ж річищі розгорталися й новаторські дослідження Ореста Субтельного про Івана Мазепу та його духовних спадкоємців. Сам автор досить скромно зазначав: «...мені пощастило: не треба було писати щось надзвичайне, треба було писати якісно»[13]. Але насправді його праці дозволили вийти за рамки тривалої дискусії українських і російських авторів про те, був український гетьман зрадником чи національним героєм, і спробувати розглянути його діяльність у відповідному історико-політичному контексті.

Дослідження Івана Лисяка-Рудницького та нового покоління українiстів упродовж 70-х і початку 80-х років XX ст. показали, що традиційна для української історіографії тематика містила в собі великий науковий, творчий потенціал і здатність бути сучасною, не втрачаючи від того зв'язку з попередньою традицією. Вони довели, що вивчення українсько-російських відносин може бути цілком легітимним у рамках суто академічного дискурсу. Важливою ланкою цього нового розуміння завдань і процесу розвитку українських студій стали також праці Зенона Когута.

Звертаючись до історії українсько-російських відносин, Зенон Когут бачив своє завдання не стільки в тому, щоб перетягувати напівзотлілу ковдру давньоруської історико-культурної спадщини чи таврувати російський імперіялізм і його союзників, скільки в тому, щоб спробувати зрозуміти проблему крізь призму політичної культури, геополітики, ментальности, соціальної поведінки еліт обох народів, визначених широкими рамками світу Slavia Orthodoxa, Речі Посполитої та Російської імперії і зумовлених цілком конкретними обставинами та мотивами повсякденного життя.

«...Політичні відносини між росіянами, українцями і білорусами переважно було характеризовано або як «братерське возз'єднання», або як «російський імперіялізм». Настав час відійти від цих гасел і спробувати розглянути

[13] День. – 1999. – 5 січ.

політичні відносини між східними слов'янами в контексті політичного життя XVI–XVIII століть», – пише Зенон Когут у статті, присвяченій завданням подальшого вивчення політичної історії України, Росії та Білорусії[14].

Не менш показовими стали в цьому сенсі й інші праці вченого, в яких він, зокрема, піддав сумніву такі догмати традиційної української державницької історіографії, як «роль східних слов'ян у Великому князівстві Литовському», «правомірність претензій українців, а особливо білорусів, на державність», твердження про «українську» зовнішню політику магнатів XVI ст. Глинських і Вишневецьких у контексті міжнародних відносин тощо. Досить звернутися до окремих сучасних українських історичних видань, щоб переконатися в актуальності наведених тут постулатів дослідника.

Переяславська угода між Україною та Росією від 1654 р. свого часу породила й продовжує продукувати численні історичні та історіографічні твори, які мають, з українського боку, певною мірою компенсаторний чи конфронтаційний характер[15]. Зенон Когут налаштований до подібних праць досить критично. За його словами, замість дискусій навколо питань «об'єднання», «возз'єднання», «союзу» чи «протекторату» доцільніше звернутися до визначення справжніх інтересів і мотивів політики обох сторін, зокрема до питання, чого саме Хмельницький намагався досягти, ведучи переговори щодо Переяславської угоди, якими були московські плани в Україні та Східній Європі, у чому збігалися і в чому розходилися їхні інтереси?[16].

Не менш красномовним у цьому плані виглядає розуміння Зеноном Когутом характеру українсько-російських відносин середини – другої половини XVIII ст. Так, скасування української автономії він пояснює не містичним прагненням Росії до знищення України, а цілком раціональними мотивами самодержавного уряду, що засвоював західні мо-

---

[14] С. 12 у цьому виданні.

[15] Див. докладніше: *Володимир Кравченко.* Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 463 – 523.

[16] Див. с. 19 у цьому виданні.

делі Просвітництва та бачив ключ до ефективного розвитку країни в уніфікації її суспільно-політичного та культурного життя: «Еволюція Російської імперії за взірцем західного абсолютизму може бути ключем до пояснення змін у російській політиці стосовно козацької України»[17].

Подібно до іншого американського дослідника Теодора Уїкса, Зенон Когут пояснював успішну політику інтеграції українських земель до Російської імперії новими можливостями, що їх російський уряд відкривав перед місцевими елітами, кооптуючи їх до владної верхівки[18]. З другого боку, історик вказував на розшарування української еліти, виділяючи в її середовищі, під оглядом ставлення до Росії, дві основні групи – асиміляторів і традиціоналістів. Перші безумовно приймали гасло розчинення в імперії, другі намагалися примирити місцеві інтереси з імперськими.

Щоправда, говорячи про розрив у другій половині XVIII ст. шляхетської політичної традиції з козацькою, історик, здається, не завжди враховує те, що українське суспільство залишалося глибоко розколотим за становими та політичними орієнтаціями задовго до просвітницьких реформ російського царизму. З цього погляду суперечності між Григорієм Полетикою та анонімним автором «Історії Русів» були не меншими, ніж шляхетсько-козацький антагонізм у часи Івана Виговського чи Івана Мазепи.

Розглядаючи питання про перехід української еліти на імперську службу, Зенон Когут, схоже, остаточно пориває з народницько-державницьким розумінням цього процесу як національної зради. Він дотримується думки про те, що українці на той час не бачили суперечности між служінням Російській державі та власній Батьківщині. Таким чином,

---

[17] С. 21 у цьому виданні.

[18] Саме тому нам важко визнати переконливість висновків японського історика Мацузато Кімітака, коли він говорить про своєрідне «москвоборчество», зафіксоване в монографії Зенона Когута про поглинення Гетьманату імперією (Кимитака Мацузато. Ядро или периферия империи?: Генерал-губернаторство или малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 76).

історик сприймає сформульовану канадським істориком Павлом Магочим концепцію численних ідентичностей з відповідними ієрархіями цінностей, які не суперечили одна одній. У зв'язку з цим у творчості автора цього збірника вимальовується, поряд із суспільно-політичною проблематикою, важлива тема української національної ідентичности.

Зенон Когут належить до числа тих учених, які визнають існування ранньомодерної нації «до націоналізму», що відрізнялася від сучасної переважно рівнем своєї соціяльної мобілізації. У цьому сенсі він стоїть близько до Івана Лисяка-Рудницького, Джона Армстронґа та Ентоні Сміта. Історик сприймає теорію модерної нації як сконструйованої цілісности, проте доводить наявність континуїтету й спадкоємности між козацькою та модерною Україною. Водночас історик відносить появу модерного українського націоналізму лише до кінця XIX – початку XX ст. Перехідною ланкою між ними Зенон Когут вважає так звану малоросійську ідентичність.

Малоросійство як національно-культурний феномен українського життя в минулому та сучасному й досі вважається одіозним явищем, національною патологією. Воно асоціюється передусім з комплексом меншовартости та сервілізму тих українців, які визнають перевагу всього російського, виявляючи при цьому брак «елементарного національного та політичного інстинкту», готовність до зради власної історико-культурної традиції задля конкретних особистих вигод тощо[19]. На початковому етапі українського національного будівництва малоросійство було затавроване такими видатними публіцистами та мислителями, як Михайло Драгоманов, Микола Хвильовий, Євген Маланюк.

Зенон Когут підійшов до вивчення та оцінки малоросійського феномену як учений-історик, увівши його в рамки суто наукового дискурсу, показавши обумовленість конкретними обставинами політичного та соціяльного життя українського суспільства так званої донаціональної доби. Малоросійська ідентичність в зображенні Зенона Когута виступає, з одного

[19] Encyclopedia of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London, 1993. – Vol. III. – P. 166.

боку, засобом інтелектуального пристосування до концепції множинних лояльностей та ідентичностей, властивих епосі до націоналізму, а з другого – початковим етапом національного розвитку на основі малоросійської ідеї[20]. Цей процес виявився незавершеним, перерваним російським урядом.

Повертаючи малоросійський феномен до відповідного історичного контексту, Зенон Когут не заперечує його неоднозначного, амбівалентного характеру. Але, на відміну від своїх численних попередників, він визнає малоросійську спадщину «початком сучасного українського національного будівництва». На мою думку, новаторський підхід Зенона Когута до малоросійської ідентичности може вважатися важливим теоретичним здобутком української історіографії 70-х і 80-х років, поряд із концепцією множинних лояльностей та ідентичностей Павла Магочого, діялектикою становлення української модерної нації як деконструкції старих польської та російської націй Романа Шпорлюка, суперечливого взаємозв'язку процесів модернізації та національного будівництва Ореста Субтельного тощо. Всі вони в той чи інший спосіб відбивають різні аспекти українсько-російських відносин.

Поряд із дослідженням малоросійської ідеї та ідентичности Зенон Когут останніми роками активно вивчає пов'язаний із цими проблемами феномен так званої «загальноросійської нації» як сукупности трьох гілок – малоросійської, великоросійської та білоруської. Він, зокрема, прагне дослідити українське походження цієї ідеї, мотиви й мету її співтворців, подальшу трансформацію. У свою чергу, це пов'язано з переосмисленням процесу російського національного та державного розвитку, визнання його гетерогенного, мультикультурного характеру та неоднозначних взаємин у ньому національного та імперського компонентів[21].

---

[20] Див. с. 164 – 166 у цьому виданні.

[21] Напр., див.: *A. Kappeler.* Russland als Vielvolkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. – Mı nchen, 1992; *Theodore R.Weeks.* Nation and State in Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier. 1863 – 1914. – DeKalb, Northern Illinois University Press, 1996. – XIV, 297 p.; *Simon Franclin.* The Invention of Rus(sia) (s): Some remarks on Medieval and Modern Perceptions of Continuity and

Відтак історія української національної ідеї постає в зображенні Зенона Когута як частина широкого процесу виникнення та постійного рекомбінування різних форм національної ідентичности східнослов'янських народів на тих чи інших стадіях історичного розвитку, їхнього суперечливого співіснування та еволюції під впливом політичних обставин. На практиці це означає не що інше, як деміфологізацію поширених уявлень про споконвічну українсько-російську єдність і водночас потребу подальшого розмежування національної історії кожного з цих народів.

У безпосередньому взаємозв'язку з політичними та національними проблемами українського минулого перебуває ще один важливий напрямок наукової творчости Зенона Когута – історіографічний. Дослідник вважає процес артикулювання історій східнослов'янських народів центральною віссю, навколо якої формувалися не лише національна ідеологія Російської імперії, а й модерні національні ідентичності росіян та українців. Відтак різні інтерпретації українського минулого від XVII ст. до наших днів відображають відповідні стадії національного та державного будівництва українців і росіян на імперському чи національному ґрунті, перетворюючи історіографію на поле ідейної боротьби. Такий підхід, за словами самого автора, відрізняє його дослідження від опублікованих на цю тему праць його сучасників[22].

Надзвичайно цікавими в цьому зв'язку виглядають спостереження Зенона Когута над окремими стадіями та особливостями розвитку українського та російського історіописання. Адже до початку XIX ст. українська та російська історії вважа-

---

Discontinuity // Medieval Europeans: Studies in Ethnic Identity and National Perspectives in Medieval Europe / Ed. by Alfred P. Smyth. – L.: Macmillan, 1998. – P. 180 – 195; Imperial Russia: New Histories for the Empire / Ed. by Jane Burbank, David L. Ransel. – Bloomington: Indiana University Press, 1998. – XXIII, 359 p. – (Indiana – Michigan Series on Russian and East European History); *Alfred J. Rieber*. Approaches to Empires // http://empires.ru/docs/rieberart.doc.

22 *Zenon E. Kohut*. Entangled Identities: Russia, Ukraine, and the Conceptualization of East Slavic History. Research Project Proposal. – P. 2. (Неопублікований рукопис).

лися течіями одного потоку. Українські історики вірили, що їхні студії лише збагачують ширшу російську історіографію. Внаслідок цього, вважає історик, як правило, «українська історіографія була на крок позаду від російської імперської історіографії і, відповідно, розвивалася як реакція на неї. Відтак українська історіографія мала або пристосовуватися, або змагатися з російською і польською історіографіями»[23].

Звертаючись до вивчення взаємного зв'язку між історіографічними та політичними процесами, Зенон Когут вважає, що «прагматичні потреби зовнішньої політики Московії визначали історичні погляди»[24], тоді як в Україні, здається, все було навпаки. Історик у зв'язку з цим приділив особливу увагу початковій та сучасній стадіям українсько-російських дебатів на історичному ґрунті.

Ключовим історичним твором, що характеризує українсько-російські взаємини на початку входження України до Російської патримоніальної держави, вважається київський «Синопсис», опублікований трьома виданнями впродовж 1674–1680 рр. Створений в Україні, в середовищі київського лаврського духовенства, він дістав у Росії статус офіційного, канонічного тексту, за яким до середини XVIII ст. вивчали історію Російської держави. Натомість одним з найбільших парадоксів цього твору стала відсутність у ньому згадки про найбільшу подію української історії XVII ст. – Визвольну війну під керівництвом Богдана Хмельницького. Відтак дослідники й досі обговорюють проблему, так би мовити, національної ідентичности київського «Синопсису», кваліфікуючи його чи то як російську, чи то як українську пам'ятку[25].

---

23 С. 188 у цьому виданні.
24 С. 176 у цьому виданні.
25 З останніх публікацій на цю тему див., зокрема: *Д. Джираудо.* «Русское» настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. 1. – С. 92 – 103; *І. О. Тарнопольська.* Київський «Синопсис» в історіографічному та джерелознавчому аспектах: Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.; *І. В. Жиленко.* Синопсис Київський. – К., 2002. – 194 с. – (Лаврський альманах. – Спецвип. 2).

Зенон Когут обстоює думку про інструментальний характер цього твору, зумовлений конкретними політичними обставинами життя київського лаврського духовенства епохи Руїни, зокрема його зацікавленням у російській протекції. Водночас він здійснює найбільш переконливе, на мою думку, пояснення його характеру та рецепції: «Виклавши всі, які тільки можна, арґументи на обґрунтування царського покровительства над Печерською лаврою, «Синопсис», либонь, несвідомо, створює альтернативну візію Росії. До усталеної московської традиції розглядати Московську Русь як православну династичну державу з неперервною тяглістю «Синопсис» додав ідею протосхіднослов'янської царської спадщини. Цю ідею було породжено українським історичним досвідом»[26].

Проте, піднесений російським урядом до рівня офіційного тексту, «Синопсис», на думку Зенона Когута, справив набагато менший вплив на російську історичну думку, ніж це прийнято вважати. Більшість російських істориків до Ніколая Устрялова віддавали перевагу традиційній московській концепції династичної держави перед теорією православного східнослов'янського царства. Ця думка, здається, підтверджує тезу американського дослідника Марка Окенфуса про загальний консерватизм і герметичність московської духовної культури домодерних часів і певною мірою коригує поширені в історичній науці уявлення про «українізацію» російської елітарної культури в другій половині XVII ст.

Не менш важливим фактором впливу на сучасну історичну свідомість українського суспільства залишається російська імперська версія історичного процесу. «Міт про російську єдність, – пише дослідник, – був і залишається частиною російської національної душі. Тому росіянам, від консервативних націоналістів до ліберальних демократів, дуже важко визнати право українців на власну історію та власну ідентичність... Тому для російської історичної свідомости все ще є аксіоматичними тези про єдність східних слов'ян і на-

---

[26] С. 181 у цьому виданні.

лежність більшої частини історії та культури України до російського історичного досвіду. Цей погляд є повною протилежністю до нової української історичної свідомости, яка наголошує на автохтонному історичному процесі й відмежуванні від Росії»[27].

Не менш суперечливими й парадоксальними виглядають українсько-російські взаємини і в сучасній історіографії та історичній свідомості суспільства. Над цим змушує замислитися одна з найпопулярніших праць Зенона Когута останніх років – «Історія як поле битви. Російсько-українські відносини та історична свідомість в сучасній Україні». Доцільно нагадати, що аналогічні проблеми широко висвітлюються в статтях Франка Сисина про історіографічні образи козаччини та Богдана Хмельницького і Сергія Плохія про дебати українських і російських істориків навколо сучасних політичних кордонів, Переяславської ради 1654 р. та державної приналежности Криму.

Оцінки сучасного стану української історичної науки складаються у ще один важливий сюжет, представлений у публікаціях Зенона Когута останнього часу. Доцільно буде нагадати, що наприкінці 80-х і на початку 90-х років західні дослідники доклали чимало зусиль для того, щоб підвищити статус і престиж українських студій у західному академічному світі. Водночас вони дуже багато зробили для того, щоб піднести українську історичну науку до міжнародних стандартів, допомогти її концептуальному оновленню та входженню до світового інтелектуального простору.

Широка інтелектуальна та фінансова підтримка українських дослідників супроводжувалася гострою критикою спадщини радянського українознавства. Проте лише з часом з'ясувалося, наскільки глибоко вона вкоренилася у свідомості та професійній діяльності сучасної інтелектуальної еліти. Боротьба з традиціями радянського українознавства не перестала бути актуальною й досі. Під цим оглядом особливу увагу привертають статті відомого амери-

---

[27] С. 241, 243 цього видання.

кансько-українського літературознавця Григорія Грабовича[28], канадського політолога Тараса Кузьо[29].

На жаль, пояснити проблеми сучасної української гуманітаристики в цілому та історіографії зокрема виключно впливом радянських традицій неможливо. Вони мають набагато глибше коріння. Сучасна українська історіографія продовжує нести на собі тягар не лише наукових, а й національних і соціально-політичних завдань і, внаслідок цього, перебувати в стані конфлікту між потребами розвитку загальнонаціонального дискурсу та викликом постмодернізму, що заперечує національний наратив.

Зенон Когут, здається, не бачить принципової суперечности між сучасним історіографічним дискурсом і завданнями українського національного та державного будівництва. Він переконаний, що виклик постмодернізму не означає кінця епохи наративу, а об'єктивізм у науці не заперечує існування історичних міфів, які можуть і повинні використовуватися у процесі формування нової української історичної свідомости.

На початку 90-х років учений вважав, що українські історики повинні допомогти суспільству віднайти його власну – звичайно ж, українську – національну ідентичність. «Формування нової української історичної свідомости, – за словами Зенона Когута, – все ще перебуває на рудиментарній стадії, воно обмежено лише національно свідомими представниками населення. Швидко й широко прищепити українську візію історії складно, оскільки за імперської російської і совєтської влади домінантні інтерпретації стали загальноприйнятими навіть серед багатьох українців. Крім того, консенсусу досягнуто лише щодо деяких тем та інтерпретацій. Щоб сформувалося бодай попереднє українське

---

28 *Григорій Грабович*. До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка. – К., 2003.

29 *Taras Kuzio*. 1) Contemporary Ukrainian Studies and Kuchmagate // Analysis of Current Events. – 2001. – Vol. 13. – No 1. – February. – P. 14 – 18; 2) Ukraine's «Pereiaslav Complex» // RFE/RL Poland, Belarus, and Ukraine Report. – 2002. – Vol. 4. – No. 18. – 7 May.

бачення, необхідно принаймні видати нові підручники й запровадити нові навчальні плани. Навчальні плани для шкіл мають також допомогти українському погляду на історію проникнути в ширші кола суспільства»[30].

Життя доводить, однак, що Зенон Когут, як це не парадоксально, дещо недооцінив живучости та поширености в суспільстві сучасної України малоросійської національної самосвідомости, про яку він писав так переконливо. Під час однієї зі своїх численних поїздок по Україні він мав нагоду переконатися в цьому, коли у Мгарському монастирі один з ченців узявся був читати іноземному туристові лекцію (суржиком) про зрадника Мазепу та всеросійську єдність православних слов'янських народів...

Можливо, дослідник пригадав цей епізод зі своєї біографії, коли дізнався, що ліві депутати української Верховної Ради, історики за освітою, домоглися вилучення окремих сторінок із підручника історії України для середньої школи, а імперська та радянська історико-культурна спадщина почала повертатися в повсякденну свідомість населення у своєму первозданному вигляді за допомогою засобів масової інформації, передусім телебачення, та політики нинішнього українського керівництва. Відтак у публікаціях і виступах Зенона Когута від кінця 90-х років починає дедалі частіше лунати критика на адресу офіційної української історичної науки.

Спочатку ця критика не мала персональної спрямованости, як можна бачити, зокрема, зі звіту про засідання «круглого столу» з проблем української історичної науки в Торонто у 1997 р., а також уміщених у даному збірнику статей. Згодом вона набула конкретики, постаючи у зв'язку з тими чи іншими публікаціями сучасних авторів. Нарешті, Указ президента України від 13 березня 2002 р. «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року» та задекларована готовність академічного істеблішменту взяти участь у його реалізації викликали надзвичайно гостру реакцію з боку Зенона Когута та його колег Франка Сисина та Сергія Плохія.

---

[30] С. 240 – 241 у цьому виданні.

У їхньому «Зверненні до українських істориків з приводу відзначення Переяславської ради» від 14 червня 2002 р. заплановану акцію розцінено як спробу «залучити історію для леґітимації можливої зміни у зовнішньополітичній орієнтації України та переорієнтації історичної свідомости українського суспільства», надати «леґітимности тим силам в Україні та поза її межами, що змагають до відтворення імперії», та продовжити сумнозвісну «традицію радянських часів запобігання перед Москвою та «старшим братом»[31].

Поступова еволюція від ейфорії початку 90-х років до гіркого розчарування подіями в Україні останніх років, що її, схоже, пережив Зенон Когут разом із більшістю української діаспори, ставить питання про рецепцію творів західних українознавців у сучасній Україні та діялог між «материковою» та «заокеанською» традиціями сучасного «відчитування» українського минулого, за всієї умовности подібних понять.

Як відомо, від кінця 80-х років XX ст. і дотепер відбувається процес активного входження закордонної україніки, представленої двома основними потоками – традиційним національно-державницьким і модерним національним дискурсами, – до сучасного культурного й наукового життя в Україні. Твори кращих представників різних поколінь західних дослідників стають доступними для українського читача. Сподіваємося, до публікацій Наталії Полонської-Василенко, Олександра Оглоблина, Івана Лисяка-Рудницького, Омеляна Пріцака, Юрія Луцького, Ігоря Шевченка, Романа Шпорлюка, Григорія Грабовича, Богдана Кравченка, Ореста Субтельного, Івана Химки незабаром додадуться й українські видання монографічних праць Павла Магочого, Девіда Сондерса, Франка Сисина, Степана Величенка, Андреаса Капелера, Сергія Плохія, Анни Процик, Ольги Андрієвської, Тараса Кузьо, Романа Сольчаника та інших західних істориків України. Проте, окрім мовного бар'єру, між сучасним українським і західним дослідником історії України залишається істотний ментальний бар'єр, що стоїть на перешкоді їхньому діалогові.

---

[31] З архіву автора.

Ситуація в українських студіях по різні боки океану виглядає по-різному. В той час як один із провідних українських істориків нової генерації визнає, що сучасні твори про Україну на Заході здійснили переворот у наших уявленнях про українське минуле[32], один з найавторитетніших західних україністів не бачить у сучасній історіографії історії України жодних методологічних новацій, критично оцінюючи її нинішній стан і перспективи[33]. Якщо, приміром, Марк фон Ґаґен і Григорій Грабович пропонують сучасну альтернативу традиційному національному канону в українознавстві, то авторитетні українські історики Ярослав Дашкевич та Ярослав Ісаєвич узагалі заперечують правомірність використання в ньому постмодерних парадигм.

Проте головною перешкодою на шляху розвитку конструктивного діалогу між різними школами та напрямами в українських студіях залишається сама структура та якість українського академічного – в широкому розумінні слова – середовища. Воно все ще зберігає інерцію радянського типу свого існування і демонструє не стільки відкритість до новацій та методологічний плюралізм, скільки подиву гідну здатність до виживання та самовідтворення, але вже без звичних колись «органів контролю», знов-таки в найширшому розумінні цього поняття.

Ім'я та праці Зенона Когута нині відомі практично всім фахівцям з української історії. Проте сказати, що його твори увійшли до постійного наукового та культурного обігу українських учених, викликали полеміку чи сприяли переорієнтації їхніх професійних пошуків, не дає мені сам автор. Концептуальна новизна сформульованих ним положень з

---

[32] *Ярослав Грицак.* Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX – XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24 – 25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С. 98 – 132.

[33] *Orest Subtelny.* The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. – 1993. – Vol. 18. – No. 1/2 (Summer/Winter). – P. 34 – 54.

історії України доби Гетьманщини дістала, приміром, розуміння у професійного дослідника[34], проте опинилася поза увагою політичного публіциста[35].

З особистого досвіду знаю, що концепція малоросійської ідентичности, розроблена Зеноном Когутом, і досі викликає мовчазне заперечення з боку деяких патріотично налаштованих українських істориків, для яких малоросійство – категорія не наукова, а морально-етична. Проте мені важко погодитися з автором, який скаржиться на те, що його в Україні видають, але не читають. Сліди його впливу досить виразно виявляються в найновіших працях деяких молодих істориків. Істотніше автор міг би впливати на сущих в Україні дослідників хіба за умови, що його б запросили до складу експертної ради ВАК України чи принаймні спеціалізованої вченої ради, краще докторської...

У ролі науковця й організатора науки Зенон Когут сьогодні відіграє надзвичайно важливу роль посередника між різними напрямами та рівнями українських студій, які переживають процес власної трансформації, складаючись у певну структуровану цілісність. Зенон Когут – українець за походженням і свідомістю, що зберігає стійкий емоційний зв'язок з Україною – минулою та сучасною. Водночас він є інтелектуальним продуктом сучасної західної історіографії, представляючи її північноамериканську школу.

На Заході його наукова й організаторська діяльність значною мірою сприяє переорієнтації західних славістичних студій з русоцентризму на визнання та усвідомлення мультикультурного та мультинаціонального характеру східнослов'янського православно-радянського Commonwealth, яке на Заході досі звично було іменувати Росією. Щоправда, на думку самого історика, істотні концептуальні зміни в свідомості західних фахівців щодо українознавства все ще не відбулися.

На Сході праці Зенона Когута сприяють методологічному оновленню української історіографії та її поступовому збли-

---

[34] *Наталя Яковенко.* Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 145 – 149.

[35] *Микола Рябчук.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К., 2000. – С. 53 – 59.

женню зі світовою. Водночас їх можна вважати кроком до створення академічної української русистики, відсутність якої відображає, кажучи словами Миколи Рябчука, парадокси «запізнілого націєтворення». Таким чином, Зенон Когут продовжує традиції свого вчителя Івана Лисяка-Рудницького, прагнучи до синтезу континуїтету й модернізації в сучасній українській інтелектуальній традиції.

Статті, включені до цього збірника, написані в різний час за різних обставин, у відповідному науковому контексті. Авторське чи редакторське перо не вносило до них істотних поправок і доповнень, тому кожна праця відображає ту чи іншу сторінку наукової біографії історика і водночас – певні етапи еволюції західної українїстики в цілому. Проте, разом узяті, вони мають цілісний вигляд. Їх поєднують взаємопов'язані сюжети історії політичної культури та національної свідомості українського суспільства XVIII–XX ст., відображені насамперед в історичних текстах.

Назва збірки – авторська. Слово «коріння» в ній не випадкове. По-перше, Зенон Когут дотримується думки про континуїтет українського історичного процесу модерної доби. По-друге, це слово відбиває одну з характерних рис його наукового мислення – прагнення до основ, бажання мати міцний ґрунт під ногами, замилування фундаментальними темами.

Як автор, Зенон Когут володіє даром синтезу, узагальнення й підсумовування, створюючи прозорий, логічно стрункий наратив. Його тексти приємно читати і, за припущенням Наталі Яковенко, перекладати. Ця обставина повинна б заохотити історика до написання навчальних підручників і посібників, яких, на жаль, поки що немає в списку його праць.

Цей збірник статей Зенона Когута може розглядатися як його крок на шляху до створення нової монографії. Кожен, знайомий із творчою манерою дослідника, тим паче з ним особисто, може бути впевнений, що ця книжка навряд чи поступиться за своїм науковим рівнем попередній, яка вже давно стала класикою сучасної української історіографії. Нинішнє видання, поза всяким сумнівом, також буде зустрінуто з інтересом.

Володимир Кравченко

Бібліографія вміщених праць

Білорусь, Росія та Україна у XVI–XVIII століттях: завдання для дослідників політичної історії

Переклала Софія Грачова за публ.: *Zenon E. Kohut*. Belarus, Russia, and Ukraine from the Sixteenth to the Eighteenth Century: Agenda for the Study of Politics // Journal of Ukrainian Studies. – 1992. – Vol. 17. – No 1/2 (Summer/Winter). – P. 3–28. Число вийшло у 1994 році.

Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650–1830)

Переклала Софія Грачова за публ.: *Zenon E. Kohut*. Problems in Studying the Post-Khmel'nyts'ky Ukrainian Elite (1650's to 1830's): Present State of Research and Future Tasks // Rethinking Ukrainian History / Ed. by Ivan L. Rudnyts'ky. – Edmonton, 1981. – P. 103–119.

Українська еліта у XVIII столітті та її інтеґрація в російське дворянство

Переклала Софія Грачова за публ.: *Zenon E. Kohut*. The Ukrainian Elite of the Eighteenth Century and Its Intergration into the Russian Nobility // The Nobility in Russia and Eastern Europe / Ed. by Ivo Banac, Paul Bushkovitch. – New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1983. – P. 65–97.

Розвиток малоросійської самосвідомости і українське національне будівництво

Переклав Олег Бобровський за публ.: *Zenon E. Kohut*. The Development of a Little Russian Identity: A Stage in Ukrainian Nationbuilding // HUS. – 1896. – Vol. X. – No 3/4 (December). – P. 559–576.

Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25–1784)

Переклала Софія Грачова за публ.: Zenon E. Kohut. A Gentry Democracy Within an Autocracy: The Politics of Hryhorii Poletyka (1723/25-

1784) // HUS. – 1979–1980. – Vol. III/IV: Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak by His Students and Colleagues on His Sixtieth Birthday. – P. 507–519.

Проблема автономії Української Православної Церкви в Гетьманщині (1654–1780-ті роки)

Переклала Софія Грачова за публ.: *Zenon E. Kohut.* The Problem of Ukrainian Orthodox Church Autonomy in the Hetmanate (1654–1780s) // HUS. – 1990. – Vol. XIV. – No 3/4: Adelphotes: A Tribute Omeljan Prisak by his Students. – P. 364–376.

Питання російсько-української єдности та української окремішности в українській думці і культурі ранньомодерного часу

Переклала Софія Грачова за публ.: *Zenon E. Kohut.* The Question of Russo-Ukrainian Unity and Uktainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter. 1600–1945/Ed. by Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, Mark von Hagen. – Edmonton; Toronto: CIUS, 2003. – P. 57–86. Переклад частини статті: *Зенон Когут.* Зустріч з Росією: Культурні тенденції та політичні погляди в ранньоновітній Україні // Сучасність. – 1996. – № 9. – С. 67–76.

Династичне чи етнодинастичне царство? Дві ранньомодерні концепції Росії

Переклала Софія Грачова за публ.: *Zenon E. Kohut.* A Dynastic or Ethno-Dynastic Tsardom?: Two Early Modern Concepts of Russia // Extending the Borders of Russian History: Essays in Honor of Alfred J. Rieber / Ed. by Marsha Siefert. – Budapest:CEU Press; New York, 2003. – P. 17–30.

Розвиток української національної історіографії в Російській імперії

Переклала Софія Грачова за публ.: *Zenon E. Kohut.* The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // Historiography in Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State / Ed. by Thomas Sanders. – Armonk, NY, 1999. – P. 433–452.

Історія як поле битви. Російсько-українські відносини та історична свідомість у сучасній Україні*

Переклала Софія Грачова за публ.: *Zenon E. Kohut.* History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness

in Contemporary Ukraine // The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia / Ed. by S. Frederick Starr. – New York, 1994. – P. 123–145. Працю також опубліковано окремим виданням: *Zenon E. Kohut.* History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine. – Saskatchewan: Heritage Press, 2001. – 63 p.

Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті

Переклала Софія Грачова з рукопису: *Zenon E. Kohut.* The Khmelnytsky Uprising, the Image of Jews, and the Shaping of Ukrainian Historical Memory. Публікація частини статті: *Zenon E. Kohut.* The Image of Jews in Ukraine's Intellectual Tradition: The Role of «Istoriia Rusov»// Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk / Ed. by Zvi Citelman, Lubomyr Hajda, John-Paul Himka, Roman Solchanyk. – Cambridge, MA, 2000. – P. 343–358. Розширена версія: *Zenon E. Kohut.* The Khmelnytsky Uprising, the Image of Jews, and the Shaping of Ukrainian Historical Memory // Jewish History. – 2003. – Vol. 17. – P. 141–163.

Міти старі та нові. Гайдамацький рух і Коліївщина (1768) в історіографії 1960-х – 1970-х років

Переклад за редакції Тараса Курила за публ.: *Zenon E. Kohut.* Myths Old and New: The Haidamak Movement and the Koliivshchyna (1768) in Ricent Historiography // HUS. – 1977. – Vol. I. – No 3. – P. 359–378.

Історичні дослідження в незалежній Україні

Переклала Софія Грачова за публ.: *Zenon E. Kohut.* The Study Of History in Independent Ukraine // Forum. – 1998. – No 98 (Summer). – P. 26–28.

Відчитування Гетьманщини: державотворчі державошукання

Переклад за редакції Вадима Дивнича за публ.: *Zenon E. Kohut.* In Search of Early Modern Ukrainian Statehood: Post-Soviet Studies of the Cossack Hetmanate // Journal of Ukrainian Studies. – 1999. – Vol. 24. – No 2 (Winter). – P. 101–112. Першодрук перекладу: *Зенон Когут.* Відчитування Гетьманщини: Державотворчі державошукання // Критика. – 2000. – № 6 (черв.). – С. 4–8.

Список скорочень

ЗІФВ ВУАН	– Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства ім. Шевченка
КС	– Киевская старина
ПСЗ	– Полное собрание законов Российской империи
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
СИРИО	– Сборник Императорского российского исторического общества
ТКДА	– Труды Киевской духовной академии
ТОДРЛ	– Труды Отдела древнерусской литературы / Институт русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР
УІ	– Український історик
УІЖ	– Український історичний журнал
ЧОИДР	– Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете
HUS	– Harvard Ukrainian Studies

Покажчик імен

Наукове видання

Зенон Когут

Коріння ідентичности

Студії з ранньомодерної та модерної історії України

Редактори
Віктор Дудко, Дзвінка Матіяш

Художник
Ярослав Гаврилюк

Технічний редактор
Майя Притикіна

Коректори
Світлана Гайдук, Ірина Гонсалєс

Комп'ютерна верстка
Андрія Шубіна

Підп. до друку 20.04.2004. Формат 60х90/16.
Ґарнітура Петербург. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Фіз.-друк. арк. 22,0. Умовн. фарбовідб. 22,5.
Обл-вид. арк. 23,7. Зам. 4-1116.

СП «Часопис "Критика"». 01001 Київ-1, а/с 255.
Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.97.

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».
03151 Київ-151, вул. Волинська, 60.